

ЗМІСТ:

ЛЕСЯ УКРАЇНКА: Ліричні пісні давнього Єгипту	235
Ю. БУДЯК: Записки учителя (далі буде)	391
М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ: Поезії ...	403
В. ПАНЕЙКО: Нова соціологія	404
М. З.: Пенати	412
О. ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ: Нові погляди на ролі ферментів в процесах життя	423
Н. РОМАНОВИЧ: А дух пере-може колись	432
М. ВДОВИЧЕНКО: Поезії ...	447
В. ДОРОШЕНКО: Борис Грінченко	448
ІГОР УЛАГАЙ: На біблійні теми: Суламіт	470
Самсон	471
М. ЄВШАН: Сандро Ботічелі (В п'ятсотлітню річницю смерті)	473
СТЕФАН КОВАЛІВ: Віспар ...	480
М. ГЕХТЕР: З нової України (Українці на Амурі)	487
ЯЛЬМАР СЕДЕРБЕРГ: Приблудний собака, переклав Л. Пахаревський	491
МИКОЛА ЦЕГЛИНСЬКИЙ: Франк Ведекінд (докінченне слідує)	493
В. Б. ІБАНЬЕС: Хатина, повість, переклав Б. Самійленко (далі буде)	510
М. ГРУШЕВСЬКИЙ: Василь Доманицький	541
П. СМУТОК: З російсько-українського життя	544
ЕВ. ЛЕВИЦЬКИЙ: За границею	553
Бібліографія	563
Книжки надіслані до редакції ..	573
Зміст LI тому ЛНВістника.	
Зміст 10-ої кн. ЛНВістника.	
Оголошення.	

1910.

РІЧНИК XIII.

ТОМ LI.

КНИЖКА IX.

ЗА ВЕРЕСЕНЬ.

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ - КИЇВ.

Original from

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN
під зарядом К. Беднарського.

Жертуйте на пам'ятник Шевченка у Києві!

Жертви слати на книжечку
Краввого Союзу Кредитового у Львові, ч. 5555.

КНИГАРНЯ Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки
на всяких мовах скоро і точно.

НОВІСТЬ!

Стефан Рудницький,
професор львівського університету.

КОРОТКА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

152 сторони вісімки, з 66 малюнками і кольоровою картою, укладу
В. Гериновича (видавництво „Лан“ ч. 5—7).

На складі в книгарні Наук. Товариства ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10.
Ціна 2 корони.

Останні видання

Українсько-руської Видавничої Спілки.

Іван Франко: Великий шум, повість	1 К 40 с.
„ Украдене щастє, пєса на 5 дїй	— „ 56 „
„ Лис Микита, опрavl.	1 „ 30 „
„ Анна Русинка, королева Франції, брош. 40 с. опр.	— „ 80 „
„ Фльорентійські ночі, брош. 1 К опр.	1 „ 40 „
„ Нарис українсько-руської літератури брош. 3 К 60 с., опр.	4 „ — „
Рудольф Ерінґ: Боротьба за право	1 „ — „
А. Оляр: Від монархії до республіки (сторінка до історії французької революції)	— „ 40 „
Спиридон Черкасенко: Хвилини, збірка поезій	— „ 56 „
Марко Вовчок: Посмертні оповідання (що не вийшли в попередні збір- ки): Дяк, Пройдисвіт, Лист з Парижа, Як Хапко солоду відрік ся, Гайдамаки	2 „ — „
М. Лозинський: Польська народова демократія	1 „ 40 „
С. Ковалів: Похресник і інші оповідання, брош. 2 К 20 с., опр.	2 „ 60 „
„ Чародійна скрипка брош. 1 К 20 с., опр.	1 „ 60 „
И. Бойєр: Сила віри, роман.	1 „ 40 „
О. Кобилянська: „В неділю рано зіле копала“	2 „ 24 „
Кнут Гамсун: Пан, пер. Л. Пахаревський	— „ 70 „
Л. Журбенко: Філістер, повість з життя української інтелігенції в Гали- чині, брош. 3 К 30 с., опр.	3 „ 90 „
Р. Кіплінґ: Оповідання	1 „ 70 „

НОВИНА!

С. КОВАЛІВ.

Чародійна скрипка.

Оповідання для молодіжи, з портретом автора, ціна 1 К 20 сот.

На складі в книгарні Наукового Товариства імени Шевченка.

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

ЛЕСЯ УКРАЇНКА.**Ліричні пісні давнього Єгипту.**

Пісні, подані тут, не фантазія і не наслідування. Се справжні твори давньої єгипетської поезії, що доховали ся до нашого часу на каменях, у трунах молодих дівчат і — на смітниках великих давніх міст (через те де-котрі маємо тільки в уривках). Кожда з пісень має більш ніж 3000 літ, одна тільки („Напис на стовпі“) „молодша“, бо походить з 700-го року до Р. Х.

Перекладені вони на нашу мову не з єгипетського перетвору, звичайно, а з наукового німецького перекладу проф. А. Відемана*), при чому з прозаїчної форми повернені в віршовану. Зроблено се тому, що коли однаково точного перекладу дати не можна, не будши єгиптологом, і коли ритміка єгипетського вірша та й сама вимова єгипетських слів нікому невідома (єгипетське ж письмо дає тільки ідеї, а не звуки), то зоставало ся єдино-можливим перекладати не букву, а дух перетвору. Дух же той, гадаю, не можна було б передати, перекладаючи пісню не піснею, а прозаїчним переказом, — не можна собі уявити ніякої пісні в такій формі. Крім того, де-які з тих пісень, попри екзотичні подробиці, в цілому промовляють чимсь таким близьким, знайомим, що ритм рідної нашої пісні самохіть пристає до того тричі-тисячолітнього змісту. Таке було почуття перекладача, а як-що воно привело до помилки, то може колись український єгиптолог настане, що ту помилку поправить. Тим часом хотілось показати хоч так сі зразки ясної, радісної поезії великого загадкового народу. Доля того народу не була веселою — вся історія його пройшла під гнітом або своїх деспотів, або чужих нападників — і все ж таки десь брала ся сила не закривати очей на радощі світа й життя; — може тому той народ і прожив так довго!.. Ясними радощами усміхають ся сфінкси, веселі барви сяють навіть на стінах гробовищ і рідко трапляєть ся сумний вираз на скульптурних та мальованих поличчях тих папірусових трун, де замикались мумії чорні. Така сама ясність і радощі духа виявляють ся і в перекладених тут піснях. Проф. Відеман вважає їх не „народними“, а „літературними“, але, минаючи вже те, що сі

*) Див. А. Wiedemann. Die Unterhaltungs-Litteratur der alten Aegypter. Leipzig 1903.

ЛНВістник 1910, кн. IX.

терміни взагалі не* мають твердої наукової основи, Українцєви, звиклому до своїх високо літературних народніх пісень, скоріш либонь здаєть ся правдоподібним, що власне народня душа могла зродити сї співи, прості, нештучні і щирі, хоч непозбавлені й майстерности в вислові. В перекладі додержано як-найближчої точности що до тексту, поданого у проф. Відемана, і нігде зміст не віддавав ся на жертву формі (скоріш навпаки); тож коли сї прадавні пісні промовлять до душі новітньому читачєви, то се буде заслугою не перекладача, а народа-творця.

1.

Ой далеко до берега тóго
 До роскошів закохання мóго!
 Поміж нами річка протіває,
 На мілизні крокодил чигає.
 Я пущу ся річкою тією,
 Тай поплину низом течією.
 Не бою ся я лихої долі,
 Мчу по хвилях, мов по суходолі.
 Від кохання виростає сила!
 Маю чари, бо навчила мила.

2.

(У р и в о к).

Як вона уста розкриє, щоб напитись поцілунку,
 Я п'янію і без трунку!
 Як надійде час вечірній, щоб для неї постіль слати,
 Ой, слуго, май пильнувати!
 Ти повий тонким серпанком постать любу чарівницї,
 Постели їй мов царицї.
 З полотна царського хуста маєш милій постелити,
 Ще й олієм покрити...

3.

Ох, якби я був при милій Негритянкою тією,
 Я б ходив слідком за нею!
 Ох, тоді б на любу постать до схочу я надивив ся,
 То б то радощів нанив ся!...

4.

Так любов до тебе всю мене проймає,
як вино водицю,
пахощі живицю,
Мов солодкий сік, що наскрізь проникає.
Ти ж, ти ж так спішиш ся, щоб уже скоріше
бути нам з тобою,—
рветь ся так до бою
Огир, що вбігає на побойовище.
По наказу неба милої коханне
як вогонь палає,
милого бажанне
списом пробиває.

5.

Чи ж моє серденько не пристало щиро
до твого кохання?
Я б тебе не кинув, хочби дізнавав я
що-день катування,
Хочби мене гнали в Сірію кіями,
в Нубію різками,
Хочби проганяли в гору канчуками,
в доли колючками.
Я ж би не послухав нічєї ради,
Зроду б я не зрік ся любої відради!

6.

Ой ляжу я долі посеред осади,
уже ж бо я хворий з тяжкої досади.
Ось ідуть одвідать сусіди зблизенька,
а помежи ними йде моя миленька.
Оступись, лікарю, мила хай лікує,
тільки мила знає, що мені бракує.

7.

На хуторі в коханої моєї,
де серед двору є нова криниця,
відскочив засув, двері відчинились,—
я чую милая моя гнівить ся.
Що, якби і був тим рабом придверним

і то б на мене сердилась дівчина!
 Якби почув той гнівний голосочок,
 від страху я б зробив ся мов дитина.

8.

Мій хороший! Серце прагне
 господарити для тебе,
 годувати, доглядати,
 забуваючи про себе.
 Щоб моя рука спочила на руці твоїй!
 Якби ж ти мені відмовив
 цілування-милування,
 говорило б серце потай,
 притлумляючи благання:
 „Я самотне серед ночі, зник величний мій!
 Я тепера наче мертво, мов лежу в труні.
 бо хіба ж не ти здорове і життє мені“?...
 А якби ти привернув ся
 до мене близенько,—
 „от, знайшло ся любе щастє!“
 мовило б серденько.

9.

Кличе голос голубиний:
 „Світ осяйний та милий!
 Ой, куди б нам полинути?“
 Ні, голубоньку білий,
 Ні, не клич, я ж тут край нього,
 Я його обіймаю,
 Ми так любо розмовляем,
 Ми щасливі без-краю!
 Не розлучимось до віку,
 ручка ручку стискає,
 де хороше походити,
 він мене провозає.
 Між усіма дівоньками
 я найкраща на вроду,
 бо не журив мого серця
 мій коханий ще зроду.

10.

Н пис на стовпі.

(Хвала царівні).

Люба! Любе коханне її!
 Люба! Любе коханне її перед всіми царями!
 Люба! Любе коханне її перед всіми мужами!
 Мила вона перед всіми жінками!
 Люба в коханні царівна!
 Нї з жінок, нї з дівчат що найкраща не буде їй рівна!
 В неї коси від темряви ночі темніші,
 від ягід тернових чорніші.
 В неї зуби міцніші від зубців кремінних в серпочка,
 а рукою прислонені груди немов два квітчасті віночки...
(Далі напис розбито).

11.

„Спів, що вибито в храмі нагробнім покійного царя Антефа, що стоїть там перед співцем з арфою“ *).

Єсть же то Доброго Владаря **) наказ, хороша встанова,
 щоб наше людське тіло зникало із часом минушим,
 инші ж речі величні тривали від літ предковичних.
 Навіть боги ***) , що колись панували, спочили в гробницях.
 Люде, в шанобу завітчані, розумом сяючі, й тії
 в гробах поховані. Той, хто творив собі храми,—
 де він тепер? де поділись його всі діла?
 Чув я слова Імготепа, слова Гордудуфа ****),
 Тож бо за тії слова прославляють їх так по всім світі.
 Деж тепер місто царів тих і що їм тепера належить?
 Мури їх знищено, міст їх немов не бувало ніколи.
 І вістовець не приходить од їх, щоб за їх розказати
 та призвести наше серце податись у тії місця,
 звідки вони одійшли на той світ...

Заспокой своє серце,
 щоб не вражалось воно, не журилось думками такими,

*) Сей спів (під таким заголовком) знайдено переписаним у кінці одного збірника ліричних пісень про кохання, що тут перекладені.

**) Добрий Владарь—Озіріс, що вважав ся переважно богом над мертвими.

***) Тут поет може мав на увазі не справжніх богів, а фараонів, що вважали ся втіленням богів на землі.

****) Імготеп і Гордудуф (або Дадуфгор) — славні в давньому Єгипті парі-мудреці.

слухай бажання його, поки ти ще живеш на сїм світі!
 Пахощі лий на волоссе твое, із найтоншого льону
 хай тобі буде одежа, покроплена сутим
 соком чудовим, пахучим з усякого божого зілля.
 Більше утїх заживай, анїж досі, нехай твое серце
 буде невтомним. Йому потурай і тому, що хоробше.
 Справи свої на землі так рихтуй, як наказує серце,
 поки надїде до тебе той день, повний смертної муки,
 день, коли Бог нерухомого серця *) не вчує благання.
 Слізми — життя не вернути людині, що зложена в гробі.
 Отже святкуй собі радісний день, не бажай відпочинку.
 Бачиш, не дано людині забрати з собою маєтків.
 Бачиш, ніхто ж, одійшовши туди, ще назад не вертав ся.

12.

Щиро-народніми проф. Відеман уважає отсі дві невеличкі пісеньки, написані над барелефами. Одна надписана над пастухом, що жене отару по залитих Нілом луках, а друга над волами, що гарманують (молотять). Навожу їх тута у примітці, бо вони не належать до загального характеру тих, що уміщені в текстї.

А) Пісня пастуха до отари.

„Ваш пастух живе з бідюю,
 день у день бредє водою;
 він з рибою вітаєть ся,
 з німиною змовляєть ся“.

В) Пісня до волів.

Молотїть собі, молотїть собі,
 гей ви, волики, молотїть собі!
 Дбайте соломи собі на обрїк,
 а госполарю пшениці на рік.
 Не приставайте, не спочивайте,
 бо не гарячє, сонце не пече.

---

*) Озїріс.

Ю. БУДЯК.

Записки учителя. ¹⁾

III *).

Лишившись за штатом я взяв собі урок у одного тутешнього поміщика, а тим часом узнав, що земство не думає одправляти мене туди, звідкіль я приїхав, а буде видавати жалуванне і держатиме, як „запасного“ учителя, щоб після канікул послати у якусь школу. Ся звістка мене дуже підбадьорила, найбільше ж обрадувала мене „бомага“, в котрій земство пригласило мене на „імбюшіе быть в гор. М. с 15-го іюня по 15-е іюля педагогическіе курси“. Курси одкривались для всіх учителів повіту, мали на меті познайомить їх з найновішими методами учення і незалежно од сього принажували мене ще тим, що я матиму можливість побачить і пожить більш ніж з сотнею колеґ і правдивіше уявить собі справжню фізіономію народнього учителя. Крім того і взагалі було цікаво провести цілий місяць у таким великим гурті, цікаво було просто погуляти у такій кумпанії і тим більше, що добра половина учасників будуть дівчата-учительки. Се останне занадто обгострювало давнішню цікавість курсів, і я став ждати їх не з меншою жагою, ніж

¹⁾ Див. ЛНВ. 1909 кн. X.

*) Через кілька день після виходу 10-ї кн. Л.-Н. Вістника я одержав такого листа :

Уважаемый и т. д.

Подстрочною замѣткою на стр. 100-й „Записок Учителя“ (10-я кн. Вістника) Вы,—я думаю,—безъ умысла оклеветали человека уважаемого въ обществѣ и любимаго всѣми земскими служащими, не исключая и „канцелярської дрібноти“. Поэтому, по уполномочію служащихъ М-ської повітової Земської Управи, я прошу Васъ исправить свою ошибку въ слѣдующей кн. журнала или на страницахъ „Ради“, что сдѣлать Вы обязаны, какъ честный литераторъ, введенный въ заблужденіе тѣми, которые „кажутъ“, — или служащие принуждены будутъ заявить въ печати, что въ своихъ „Запискахъ“ Вы не чужды и завѣдомой лжи для краснаго словца (курсив мій. Ю. Б.). 12 окт. 1909 г. Підпис.

„Опроверженіе“ дуже характеристичне для наших глухих закутків і на його можна б було не звертати ніякої уваги. Але дописувача я знав особисто і довіряв йому, через те й одповів, що у відповіднім місці капостну примітку охоче спростую. Відносно тільки погроз „печатью“ я додав, що вони зовсім не до речі і ні злякати, ні змилувати аргументацію не можуть і т. ин. Здавалось би, що інцидент вичерпано. Отж: ні. В класичнім Гоголевім закутку гордий дух Довгочхуна та Перерепенка прокинувся в повній красі і силі: з запалом, „достойнымъ лучшей доли“, їх потомки схопили за хвіст класичного гусака — мою примітку (а справді — „канцелярську

молода панянка свого першого виїзду на бучний баль. Думаю навіть, що рідко яка панянка могла конкурувати зо мною в даному разі. І дивного тут нема нічого. Не зазнавши ні ласки, ні привіту з малку, не мавши навіть товариша, з котрим би я хоч час од часу міг одводити свою душу, я все своє бурлячке життя носив у серці не вказані думи й жалі що запеклись там в тугу й жорстку грудку і часто й густо нагадували про себе. Зверху байдужий і суворий, я глибоко ховав надію знайти собі товариша-хлопця, але цілою низкою гірких прикладів я зневірився в товаришеві-мужчині і з уською силою молоді самотної душі став нишком шукати товариша-жінчини. Я глибоко вірив у щирість жіночого почуття, в її чутливість до чужих страждань і тому то часто, іронізуючи в розговорі з дівчатами над їх щирістю, я пильно придивлявся до них і вишукував потрібні мені риси. Тому то й тепер мені так хотілось потонути хоч на час у товпі жінчин-колеґ, щоб вийти звідтіля як не з товаришом, то хоч з міцною вірою в те, що я не помилявся. Фантазії мої не знали ніяких меж, і я, не бачивши ще сих курсів, полюбив і привязався до їх так, що неможливість побути на їх була б для мене страшним ударом. Одначе в гуртку учителів я удавав з себе зовсім не зацікавлену людину, висловлював скептичні думки що до користі з курсів і щедро сипав сарказми по адресі будучих учасників.

— Ні, що не кажіть, а користь з курсів буде велика, — доводили мені колеґи, — та й розвіємось, звичайно, трошки. Се теж не малаважна річ.

— Та вже хоч би одно те, що хоч раз в житті доведеться познайомитись з своїми колеґами по повіті, а звідсіля теж може бути користь не мала! — доводив другий.

дрібноту“) і почалось писання. 23-го октябрю, уже з підписами 15 служачих, мені прислано такого листа:

Милостивый Государь!

Письмо Ваше получено уполномоченнымъ нашимъ 22-го сего октябрю. Мы, служащие канцелярии М—ської повітової Земської Управи, просимъ Васъ указать источникъ, изъ котораго Вами получено свѣдѣніе, что председатель названной Земской Управы „добре підтягує канцелярську дрібноту“. Отказъ Вашъ названъ имена тѣхъ, которые „кажуть“, мы признаемъ за подтвержденіе, что эта обидная фраза выдумана Вами самимъ и помѣщена въ „Запискахъ“ для краснаго слова (курсив мій. Ю. Б.) Підписи (прізвищ не виписую: де-яких через те, щоб тим д.д. не було соромно, а решти.. просто не хочу доставлять удовольствія бути „пропечатанными“.)

Коментарії зайві... Хочеться тільки спитати д.д. „служачих“, меж котрими є вже досить дорослі особи: неважко просте почуття людини не підказало нікому з їх, що в даному разі домагатись таких річей вони не мають ні юридичного, ні морального права і що взагалі се не морально? А коли такого елементарного почуття не знайшлося, то хоч би запитались перше у досвідчених людей. А то, захищаючи так чужу репутацію, не трудно стратити і свою...

Ю. Б.

— Звичайно — кажу, — чого-чого, а знайомств буде — хоч торгуй! Головним чином, розуміть ся, з учительками. Ну, і романів буде завязано, мабуть стільки ж, як і учасників. Се запевне! — сміяв ся я.

Та моє пророкування що до романів не справдило ся... Були, правда й романи, але всього три-чотири і головне місце меж ними займав... мій... Але я заскакую наперед.

Одкритте і перші два-три дні курсів були невдалі: ішли дощі, і учителів поприїздило мало — всього десятків три-чотири. Потім позїздились майже всі з свого повіту, було десятків зо два й з иньших — загалом більше як півтора ста душ, але на занятіях і по за ними кілька днів була така пустота і скука, що на мене напав тяжкий сум і я хотів, у купі з багатьма иншими, кинути курси і їхати до дому. Найзвичайнісінька проза перших днів не тільки розвіяла одразу мої глибоко заховані мрії, а ще й прибавила багато розчарування що до самих курсів... Може се останнє було наслідком першого, але у всякім разі і тепер ще, коли я пригадаю той час, якісь чудні, неясні, перевиті тихим жалем почуття наповняють всю мою істоту... почуття чогось незвичайно світлого, рідного, як сон казкового і як сон зрадливого. І тепер, через десять років, коли я пишу отсі рядки, передо мною проходять сумними рядами мої тодішні, наряджені колись у блискучу одєжу фантазій мрії, а тепер обідрані, похилі, з оголеним забрудненим тілом, такі рідні, такі дорогі, що хочеть ся кинутись їм на зустріч, цілувуть їх і плакати... але такі вже очужені, такі ненавистні своєю нікчемністю, своїм соромом зради в кращі часи мого життя, що хочеть ся клясти їх, дорвуть до останнього їх бутафорську одіж і, з лютістю смертельно ображено людини, без кінця й краю гонитись за ними по тернистому шляху їх минувшини і рвати хуже нещасне тіло їх, доки не лишить ся од його теж, що й од їх блискучої колись одєжи... Доки низка сих лукавих душоубів, сих інквізиторів-пявок без крихотки жалю не знигнуть без сліду з намученого мозку людини-фантаста...

Перші дні страшенно розчарували, слідуючі — надзвичайно очарували... а там знову довге і тяжке розчарування, страта віри в людей і здушені одинокі страждання до нового зачарування... І врешті довжезна низка кривавих привидів, котрі клянеш і гониш од себе в пекло, в безодні життя, як Каїнів з печаттю душоубів...

Але все таки шкода їх і хочеть ся вернути...

Але все таки треба прохати у читача вибачення і продоржувати почате.

Курси провадились „руководителем“ з українським призвищем на „енко“, відвілясь з Одеси (хто він був — ніхто з нас гаразд не знав), і під безпосереднім доглядом п. інспектора, „невзрачного господина“

з дерев'яною фізіономією й вузькими закислими очима. Заняття починались у 8 годин ранку і тяглись з невеликими антрактами до двох-трьох годин дня, потім ми йшли обідать, а в шість год. вечора збирались знову до 8 — $\frac{1}{2}$ 9-ої на вечірні заняття. Порядок занять був такий: зараз з ранку три яких небудь учителі — учасники курсів — давали по одному „пробному“ уроку, котрий повинен бути не довше 30 хвилин; коли ж курсист не встигав дати його за сей час, то „руководитель“ все одно через 30 хвил. спиняв його. Уроки сі давались трьом групам школярів, котрі ходили до нас в помешканне, і матеріал для них давав ся „руководителем“ на передодні. Після уроків розбирали гуртом промахи „практикантів“, і „руководитель“ давав свої уваги й оцінку, а як лишало ся ще досить часу, то він читав лекцію з педагогії або психології і т. ин. Крім сього, було ще два „руководители“, з котрих один — якийсь піп — учив нас „церковному п'їнію“, а другий — наш таки колеґа — „чистописанію“. Аж чудно тепер, як здумаю, яку роль грали сі останні два „руководители“: ще на „сп'ївкї“ таки збиралось багатенько учителів і учительок, бо після співів церковних, співали до схочу пісень звичайних, переважно українських, а потім годин три-чотири шалено танцювали під музику того ж таки „руководителя“ (на піаніно) та й інших; що ж до „чистописанія“, то на йому чисто писав переважно сам чистописатель, коли не рахувати одного чи двох перших уроків. Я, наприкл., на уроках співів був дуже часто, майже що раз, хоч голосу не маю зовсім, а танцювати — не вмію й ногою крутнуть і через те, звичайно, ніякої участі в співах і танцях не брав; на уроках же „чистописанія“, був тільки раз, та й то зайшов на хвилинку по ділу, хоч у моїм курсовім свідоцтві і стоїть, що „усп'їшно прослушав курси п'їнія и чистописанія“. Так робили майже всі, і се цілком зрозуміло: через брак часу (курси були тільки місяць) уроки співів — теорія і практика — проходились так швидко і через верх, що скористуватись ними міг тільки той, хто знав уже сю науку хоч трохи, а що багато з нас сієї мудрости не вкушали, то й зрозуміти нічого не могли і ходили звичайно лише за для слухання світських пісень, танців або „ухажування“ за співачками; „чистописаніє“ ж, принаймні теорію, кожен з нас знав не гірше руководителя і тому, розумієть ся, сажав ся його. Таким чином ми ходили акуратно тільки на спеціально педагогічну частину курсів; але, за невеликими винятками, яка ж вона була не цілава в руках нашого „руководителя“! І спочатку, доки ми не перезнайомились меж собою, просто дрімали собі за партами, силкуючись „образжати внимательного“ і тому задираючи голову або наставляючи ухо в бік руководителя. Самі ж задні—то клали голови на парти і часом тихенько підхрапували, звеселяючи своїх передніх, менш щасливих су-

сідів. Я вибрав собі місце біля вікна так, що воно було в мене з боку; таким чином, наставляючи одно вухо в бік руководителя, я натурально повертав своє лице просто до вікна, в котре й дивив ся весь час уроків, а щоб ще вірніше сімулювати пильного слухача — я час од часу записував у тетрадку... вірші, котрі я в той час обмірковував. Гадаю, що всякий завзятий педагог, дочитавши до сього місця, бахне об землю книжкою — і лютої його проти мене не буде й границі; а ретельний земець вигукне з пафосом: „такъ вотъ какъ они дорожать народными деньгами! вотъ какъ они заботятся о народномъ просвѣщеніи“! і вже всію душею буде проти всяких курсів. Але повторюю, що їй Богу ж то цікавого і користного для школи було дуже мало. Та й що могло бути цікавого й користного у тих до нудоти шабьонових, на всі рази до деталів однакових, півгодинних уроках, точно (і часто бездарно), розписаних напередодні руководителем, з його сміхотворним „встаньте!“ „сядьте!“ по кілька разів з початку урока?! Хочу я, наприкл., завтра дати урок — одбути чергу, бо сі уроки були обовязкові для всіх учителів нашого повіту — сьогодні я йду до руководителя (обовязково) і беру в нього не тільки матерял для урока, а й повну розробку, до дрібних запитань влючно. Сьогодні я мушу все отсе підзубрить, а завтра провести його разом у всіх трьох ґрупах перед руководителем і всіма колеґами рівно за пів години часу. Читач, навіть не учитель, може легко собі уявити на яких курерських мушу летіти я, щоб устигнуть викласти хоч би отакий не багатий матерял: *)

<i>3-я (старшая груп.)</i>	<i>2-я (средняя груп.)</i>	<i>(1-я младшая груп.)</i>
1. Затуманилась зоренька ясная и проч. (чтение).	1. Примѣры на сложение. $46+6=?$ $7+23=?$ $13+17=?$ и т д.	1. Письмо кружковъ ∞
2. Повтореніе пройденнаго: понятіе о подлежащемъ, сказуемомъ и словахъ объяснительныхъ.	2. Задача: Огородникъ собралъ на одной грядкѣ 44 коч. капусты, а на другой—6. Сколько собралъ онъ всего?	2. Бесѣда о посудѣ и 3. Письмо.

Мушу зауважити, що се один з перших уроків по порядку, коли школярі були ще „неосвоившіся“ ні з нами, ні з наукою взагалі: перша ґрупа, наприкл., зовсім ще не ходила в школу, друга — торішня перша, а третя — торішня друга. Ну, входите ви в клас, командуєте читать молитву, потім робите переключку, а тоді — для оживлення учеников — разів два чи три (в залежности „от степени неживленности“) командуєте: „Встаньте!“ — школярі встають. „Сядьте!“ — школярі сідають, але треба, щоб вони робили се дружно і с п р а в д і

*) Виписую з своєї тодішньої тет. аді; матерял беру який попавсь (ур. 26 іюня 1900 р.)

виявили відповідну „живость“ (точнісінько, як салдатови: „стой смирно, весело смотри й пожирай начальство глазами!“); тільки тоді ви починаєте вченне. Таким чином у вас уже пропало хвилин десять; чи встигнете ж ви скористати вищенаведений матеріал за 20 хвилин? — Смотри как! — одповів на такий же самий запит руководителя один з моїх колеґ. І се дійсне єдина справедлива в такому разі відповідь.

Не можу втриматись, щоб не виписати ще одного урока (28 іюня 1900 р.):

<p>3-я (старшая груп.) Грамматич. разборъ: „Выплыль мѣсяць ясный надъ большимъ селомъ, обливаетъ поле“ и т. д. Подчеркиваніе подлежащихъ, сказуемыхъ и опредѣленій.</p>	<p>2-я (средняя груп.). Объяснительное чтеніе: „Какъ Ваня поступилъ въ школу“. („Азбука“ Бунакова).</p>	<p>1-я (младшая груп.). Звуковыя упражненія и буквы: О, У, А. Слитное произношеніе Упражненія въ произношеніи буквъ: О, А, У и С; Составленіе словъ и перестановка буквъ.</p>
---	---	---

Попробуйте, шановн. читачу, провести всі отсі „упражненія“ за 20 — 25 хвилин у трьох групах разом і ви зразу зрозумієте як себе почували тоді всі ми, курсисти, виробляючи „умственну еквелібристіку“ в тій надії, що... дальше курсів вона не піде.

Наскільки, наприкл., мені були до вподоби такі уроки, видно з того, що я цілком відмовив ся од руководителевої „розробтки“ свого урока і давав його так, як вважав потрібним, а головне — так, як даю в школі. Звичайно, за 30 хвилин я не скінчив, був припинений руководителем і „рознесений“ ним при розборі урока. Не буду виписувати того матеріалу, який мені випав на урок — досить, думаю, тих що я навів вище — скажу тільки, що, меж иншим, в старшій групі я повинен був провести „бесѣду о свойствахъ воздуха сравнительно съ водою“, а в меншій — аналіз слів на пройдені букви, повторити пройдене про звуки і лінії (стоячі, лежачі, схилені) і т. ин. Траплялись, правда, віртуози, що проводили урок „з димом“ — як сміялись колеґи — але се було тоді, коли віртуоз просто визубрював даний йому план. — А чи можна так само заніматись і в школі? — запитав я учителів.

— Ні! — почув я дружну відповідь. Але се так ми балакали сами, заявити же се у вічі руководителеви й інспекторови не рішались, бо... кожному хотілось мати місце. Я не кажу вже про те, що питанне про метод преподаванія в нашій, українській, школі руководителем ігнорувал ся, бо він майже не бачив різниці меж мовами російською й українською, і коли один з учителів виступив з сим питаннем, то він авторитетно заявив (приблизно так):

— Это чепуха. Я разницы между русскимъ языкомъ і малорусскимъ нарѣчіемъ не вижу почти никакой! И увѣренъ, что дѣти легко понима-

ють русську розмовну і книжну р'чч. Если же и встрѣтится когданибудь два-три непонятныхъ слова, то... (тут він саркастично засміяв ся) неужели это большая помѣха?

Трохи пізніше ми довели йому, що „помѣха“ і до того ще „большая“ дійсне є, але се у всякім разі характеристично для наших російських педагогів. Далі я буду мати нагоду процігувати чудові місця для повнішого ілюстрування поглядів на українську мову з боку учителів, інспекторів і інтелігенції, що живе на українській території, а зараз я приведу слова, з сього ж приводу, відомого російського педагога Д. И. Тіхомірова (на полтав. курсах). На те, що українські діти багато не розуміють цілком російських слів, він сказав:

— Ну, что там! Это совсѣмъ не трудно. Напримѣр: лѣстница — драбина а.. Але він не скінчив, бо залунав дружний сміх.

IV.

Переглядаючи зараз свою тодішню курсову тетрадку, я не можу утримати усмішки: поруч з точно записаними уроками кожного „практиканта“, що виступав перед нами, стоять всякі замітки, котрі не мають нічогосінько спільного з педагогікою, а найбільше — вірші, переважно сатиричного змісту. Хоч ще кращими сатирами на курси були сами уроки, зразки котрих я подав вище і котрими цікавились ми трохи тільки більше, ніж торішнім снігом. І, грішний чоловік, мушу признатись, що я належав до найменш зацікавлених... А проте я був не з самих гірших учителів!

Як-би там не було, а нудьга — за малими виїмками — панувала на курсах страшенна; до неї приєдналась ще незвичайна спека: ми буквально обливались потом і з жахом думали про ті кілька годин сидіння, що були впереді. Та й крім сього були причини до нудьги: в городі не було ніяких знайомих, ми ж, учителі, теж не знали один одного та й знать не хотіли. Принаймні перші дні кожний поводився так, ніби на решту колег не варто було й уваги звернуть, ніби начхать він хотів на всіх. Про жіночий персонал уже й казати нічого: кожна поводилась принаймні як губернаторша. Всі поділились на малесенькі гуртки по три-чотири душі та так і вели собі „замкнутий образ жизни“. Пізніше, днів через 10 — 12, ми склали ніби одну сімю, звязану щирими товариськими відносинами, і тоді одразу зникла й курсова нудьга: ми завели на уроках... листування.

Мабуть ні в одній країні в світі, не виключаючи й Америки, кореспонденційний „оборот“ не досягав такої інтенсивности, як у нас тоді: моя товста, з пошматаною серединою, курсова тетрадь, виразно свідчить про сотні цидулок, що послав я за якісь 12 — 15 днів. Трудно найти навіть десять зовсім цілих сторінок на всю тетрадь! Таким чином тет-

радь кожного курсиста й курсистки цілком була схожа на книжку, що побувала в руках двохлітнього читача. Кожний з нас одержував по 30—40 таких „листів“ на день і стільки ж посилав сам, і ся „праця“ стала такою цікавою, що їй богу ж ми вже з великою охотою почали ходити на курси; і часи колишньої нудоти стали принаймні хоч і не користним, але приємним заняттям. Більшости дійсних прізвищ ми не знали, тому на адресах вживали більше імпровізовані, часто дуже влучні, прізвища; коли ж адресат був невідомий кореспондентови з сього боку, то на адресі писалось: з півдня ряд (парт) такий-то, парта така-то, панови або панні в костюмі такому - то, або яку иншу ознаку. І раз у раз тільки й чуеш було легеньке штовханне то з одного боку, то з другого; тоді, не міняючи пози уважного слухача, простягаєш по під партю руку, береш „лист“, так же, не міняючи пози, опускаєш очи, прочитуєш адресу і передаєш далі. Конвертів не вживали, а посилали листи одкритими, але тайна кореспонденції була повна, за винятком тих випадків, коли на листі стояло: До загальної відомости!!!

Що писали? Та що хочете. У мене збереглось до сього часу кілька таких летючих „листів“, часто дуже лаконічних і гумористичних, иноді довгих і сантіментальних і без підпису автора. Ось кілька зразків. „Его Бурбонію Господину Президенту Крюгеру. *)

„Не смотрите такъ жадно на Н... (панна), это не соотвѣтствуетъ ни Вашему возрасту, ни сану. Гражданинъ Хурда-Мурда“.

Крюгеру. Ви сегодня чортъ знаетъ что такое!

Або: Томному юношѣ у окна (такого-то)

Не опрокиньте, ради Бога, своимъ носикомъ сосѣдней парты, — тамъ сидитъ моя „пассія“! И наградитъ же Господь такою посудиною.

Або: „Крюгеръ! мы желаемъ сегодня гавкать на луну съ лодки.

По горло влюбленная К., Ж. и Р. съ братією“.

Були й памфлети на „громадські“ теми:

Брати мої, брати мої,

Сірі педагоги!

Чого у вас вуха довгі,

Чого круті роги?

Чи на курси, чи в кошару

Попали ви, діти, —

Та де ж то вам, мої милі,

Розібрати в світї! і т. д.

Було багато й по адресі руководителя:

„А у мозговредителя (руководителя) губа не дура: весь час с тріляє на К. Хоче, щоб я йому ребра поламав“.

Або: „Крюгеру. Господинъ Президентъ! Лишите слова нашего руководителя! Вѣдь это издѣвательство надъ высокимъ собраніемъ!“ і т. д.

*) Курси були під час англо-бурської війни; я тоді один час серйозно рішив був їхати на поміч Бурам і почав було спродуватись. Се знали де-хто з моїх колег і прозвали Крюгером. Не малу ролю тут грало тодішне маленьке зовнішнє сходство.

Всякий серйозний педагог запевне скаже: „ну-ну! учителі!“ Але булоб великою помилкою думать, що ми односились так на курсах до всього, — се торкалось лише уроків; що ж до лекцій його, то кращих слухачів, як ми, найти було трудно. Більшість з нас ставились до школи дуже серйозно, і все, що хоч скільки, будь мало в собі користи для школи, вислухувалось і записувалось нами з великою увагою. Уроків же, принаймні в наших школах, з трьома групами на одного учителя, так давать не можна, тому ми й не слухали їх як слід; ми використали з їх хіба соту долю.

Наскільки наприкл. курси розхолодили учителів — видно хоч би з того, що навіть разу не можна було зібрать їх приватно, щоб обговорить свої справи: в післяурочний час кожен дбав тільки про те, щоб хоч погулять добре з товаришами, повеселитись на останці. І коли в один з антрактів, за днів пять до кінця курсів, було піднято (приватно) таке важне для всіх питання, як прибавка жалування, то всі майже в один голос закричали, що „обовязково треба подавать колективне прохання з сього приводу в Зем. Управу“; але на назначену збірку не явилось і десятої частини всіх учасників. Правда, велику ролю тут відіграв ще страх: велика більшість була тієї думки, що всіх, хто підпише се прохання, скинуть з посади, принаймні хоч попередять з місця на місце. Тут була доля правди; бо коли де хто з учителів приватно запитав предсідателя Зем. Управи, якої він думки на се, то він тільки „многозначительно“ сказав: „Не совѣтую!“ Та й самі таки, читачу, подумайте: колективне прохання! Се пахне організацією, а... та ви самі знаєте. Отже душ кілька з небоязких таки зібрались і рішили так: виробить зараз текст прохання, написать його в трьох примірниках, розбить повіт теж на три частини і пустить в тих районах кожный примірник для підписів, а щоб менш було вагання у наших колеґ, то учасники сієї збірки зараз же підписались на проханнях своїх районів. А там, думали ми, коли учителі вже будуть по місцях, в книгях нічим не прикрашеного злиденного життя, вони швидче згодять ся на нашу пропозицію і стануть щедрішими на підписи.

Піднімалось питання, меж иншим, — та й то на маленьких приватних збірках — про підтримуванне більш-менш постійних звязків меж учителями в виді, наприкл., періодичних учительських зїздів (про спілку не було й думок навіть), але всі балачки обмежились лише „благими пожеланіями“ і далі сього не пішли. Що ж до питання про українську мову в школах, то хоч майже всі учителі говорили на українській мові, а по російському тільки в школі — про те серйозного трактування сієї справи не було: кілька слів з сього приводу на курсових уроках представляли собою все українське питання. Та, правду кажучи, ба-

гато, мабуть чи не більша частина з нас, навчаючи дітей в українських школах тільки російської грамоти, навіть не думали про ненатуральність такого становища: занадто вже звичайним було воно, з-малку привикав до нього кожний, та й більшість учителів і учительок були з тим невисоким культурним рівнем, котрий мало або й зовсім не одкривав їм очей на ролі рідної мови в поступі культури... Я з жалем констатую сей факт і з неменшим жалем мушу признатись, що багатенько з нас, навпаки, думали, що тільки російська мова може вивести наш нарід на шлях високої культури, тільки російська мова є й буде корисною для „Малороссов“. Я знаю силу випадків, коли такі учителі в балачках про українську мову не тільки в школі, а й взагалі — тільки здивовано підводили плечі, розводили іронічно руками і ізрекали: „єсть же, їй Богу чудаки на світі!“ А другі додавали: „Навіть книжки пишуть по малоросійському! Просто хочеть ся пооригінальнічати“!. А треті, „теж малороси“, виголошували: „Я читав (або читала) Шевченка, мнѣ нравиться... и вообще єсть много хороших малорусскихъ стихотвореній, но... ей Богу смѣшно даже говорить о томъ, чтобы въ школѣ былъ малорусскій языкъ! Развѣ только ради курьеза!“ Коли, наприкл., я уникаючи російських слів, що мають уже подекуди права горожанства висловлявсь по українському — з мене сміялись: „Охота ж вам ламать языкъ!“ І вони се казали щиро, не помічаючи того надзвичайно поламаного язика, котрим вони балакали завжди. Були навіть такі, що мою українську мову вважали лиш бажанням пооригінальнічати... Тяжко було констатувати такі факти, а ще тяжче було знати, що в більшости випадків се робить ся не через невідомість людини, а єдине лиш через надмірну байдужість до українських справ... А взагалі все отсе свідчило про ту страшенно тяжку матеріально і морально атмосферу, в якій ціле своє життя мусів колупатись народний учитель.

До речі. Курси дали мені змогу в досить широкім розмірі познайомитись з духовною фізіономією учителів і учительок, принаймні хоч з одного повіту, і я поділюсь тут своїми спостереженнями; трохи нижше я буду мати нагоду намалювати сі портрети повніше.

Беручи загалом, учителі *) народніх шкіл — дуже гарний народ, як люди; та як не як, а й саме діло, коло котрого стоять вони, не дає зопсуватись чисто, стратить образ і подобіє боже, хоч мало знайдесть ся таких посад, де-б так легко було пуститись берега, як посада учителя в якійсь забутій і Богом і людьми, Жабокряківці. Багато навіть

*) Тут і далі ніяких різниць меж учителями і учительками я не провожу і тому, коли кажу: учителі, то маю на увазі всіх хто учить—і мужчин і женщин.

і як учителі стоять дуже високо. Але єдине, що доводить ся завжди констатувати в даному разі, се брак більш-менш широкої (умовно, розуміється) освіти. Не те, щоб вони були якісь там „недоучки“, „неудачники“ чи що (хоч про частину мужеського персоналу та трохи женського се можна сказати) — навпаки більшість покінчали семінарії учительські або й духовні, учительки ж—то майже кожна скінчила коли не єпархіальну духов. школу, то гімназію; але за малими винятками їм не стає широкої загальної освіти, тієї освіти, якої не дає мабуть ні один диплом і котру дістають по за межами сфер, званих „учебними заведеннями“, хоч би й не спеціальними. Ото ж брак такої освіти і вражає вас при першій же знайомстві з народними учителями. Звичайно, се можна спостерегти в учителів не тільки народніх, але у всякім разі тут воно дуже вражає і спостерегається в більших розмірах, ніж де инде. Сьому є дуже багато і дуже серйозних причин не тільки в устрої загально-державного, політичного й економічного життя, а і в чисто місцевих умовах, і в свій час я дам кілька ілюстрацій сих причин. Тепер же скажу, що з окрема і мої теперішні колеги-курсисти хворіли названою вище хворобою. Ні з літературою, навіть російською, ні з історією, ні з історією культури знайомства у їх не було; були якісь крихотки, котрі швидко можна назвати темними плямами знання на сірім фоні незнання. Навіть з історії російської, так званої нашої, вони знали тільки ту офіціальну, сто раз процenzуровану „історію“, котру тепер навіть само правительство признало „негодною“. По природознавству мали найелементарніші відомости з ботаніки і ще менші з зоології. Про великі світові теорії не мали ні якого поняття, навіть про теорію Дарвіна знали тільки те, що „человѣкъ по его ученію произошёлъ отъ обезьяны“ і тут же додавали: „но это — вранье“. Були й такі, що імя Дарвіна зовсім не чули. Ще менш вони знали і уявляли систему світу, сю величну картину колосального безупинного руху. Тому-то мабуть і „підтягались“ так, ніби на параді солдати, коли через залю наших курсів проходив інспектор або предсідатель Земської Управи. Тому-то мабуть і балачка їх, вільна й бадьора з товаришами, з начальством ставала якоюсь, сказав би, порваною, пискучою, не людською. Ніяково було слухати її навіть людям і не геть хоробрим. Уникали взагалі стрічи з „власть имущими“ не через те, що не хотіли без толку лізти в очи, а просто „страха велія ради“. І кожний уявляв себе незрівняно меншим, незрівняно слабшим, ніж був то в дійсности, і держав себе як дома мабуть тільки... дома. Навіть „верховоди“ не були вільні од „спасительного трепета“ хоч і схованого в ті часи, коли на їх падало „всепроникающее“ око начальства. Начальство ж ніби йшло на зустріч сьому—ніби „тщанія ради“ подавало руку (ручкало ся)

тільки з „избранниками“ та й то не завжди.

Сумно було спочатку дивитись на се, ставало страшенно образливо і хотілось викинути такий фокус, щоб всі могли одразу побачить, що начхать на всяке начальство, коли воно тільки для того, щоб їздить на й так заїзджених створіннях, що звать ся великим імям народніх учителів.

Але треба сказати правду, що бажанне знання у всіх майже було велике, всі горяче обговорювали питання про засоби, якими можна булоб підняти розвиток учителів, запобігти хоч тому тяжкому й до сього часу лихови, яке зветь ся браком путящої книжки.

Але курси скінчились.

Земство пошанувало нас розкішним обідом, де було багато випито і ще більше наговорено гучних „какъ мѣдъ звенящая“ і непотрібних нікому фраз про школи, про земства, про учителів, про великі завдання і т. д., і т. д. Врешті председателя, як „виновника торжества“, з великим запалом підкидали на ура... Навіть ті з нас, що боялись підступити до його і на пятьдесят ступнів, сміло хапали його за ноги, щіпали й підкидали вгору. Всі були „растроганы“, збентежені й заражені підвисшеним настроєм — всім, здаеть ся, було так весело, що хоч в танець або в бій іди.

А на душі ворухив ся тихенький, глибоко захований жаль, і хотілось балакати тихо-тихо, хотілось жаліти ся комусь і на щось, про що сто раз тут згадували, чого всі так бажали і чого все таки не доведеть ся нам зазнати...

Днів зо три ще більша частина нас топцювались в городі: як умерать не хотілось розідитись... Коли хтось одїзжав, то всі виходили проважати і йшли верстов дві-три за город, по сто раз прощали ся і все таки не могли розлучитись. Не мало й сліз було пролито.

• Але все таки розіхались, розвозячи бадьорий настрій.

А на душі ворухив ся тихенький, глибоко захований жаль, і хотілось пожалітись комусь і на щось, про що стільки разів згадували, чого всі так бажали і чого все таки не доведеть ся нам зазнати...

І малювалась стара, обідрана, непривітна школа, закидана з надвору снігом і заповнена з середини морозом, і холодні дні, і самотні вечори, і болі голови і в тома... без краю...

І так далі... і так далі...

І не хотілось уже ні про віщо думати, а лише їхати, їхати і їхати...

Я нагадав був за свій роман... Але се зовсім не до речі. Та й нащо згадувати?

Однихъ ужъ нѣтъ, а тѣ — далече,

Какъ Саади нѣкогда сказаль...

=====
(Далі буде).

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

Коли б я міг що значить
 В будові світовій,
 Коли б не був я тільки
 Нікчемний атом в їй,—
 То я б прогнав всі тіни,
 Розвіяв всі жалі,
 І всі б тоді істоти
 Щасливими були.

Коли б свого народу
 Я міг би душу взнать,
 І знав би, як — щоб чула —
 До неї промовлять, —
 То я б сказав: „прокинь ся!
 У гурт дітей єдної
 І день своєї праці
 Бадьоро починай!..“

Коли б я знав — на віщо
 Житте мені віддять,
 Не кинув би свій човен
 В затоці я стоять,
 А вивів би у море —
 На хвилі, на вітри —
 Сказав собі б: „як треба
 Умерти, то умри!..“

Коли б я знав і сили
 На все на тес мав,
 О, я б тоді не плакав,
 Не скпів, не сумував!.
 Але то тільки мрії,
 Фантазії, мана.
 А дійсність — безпросвітна,
 Як ніч стоїть вона..

А орач — мій народ стражден-
 ний —
 Убогий наймит глитаїв.

Безмежний степ, як море рівний,
 Німі шляхи і купи хмар,
 Де часом блимне погляд гнівний
 Немов меча важкий удар.
 Суха рілля, змарнілі коні,
 Похмурий орач... А над ним,
 Мов стражник, кібець на при-
 поні —
 Пантрує оком сторожким.
 То — рідний край, мій край ну-
 ждений, —
 Колишня житниця світів.

Вір одвічному,
 Вір незмінному —
 А не звичному —
 Що-хвилинному.
 Вір таємному
 Яснорйному,
 А не темному,
 Безнадійному.
 І ти пройдеш шлях,
 Не вагаючись,
 На скорботи й жах
 Осміхаючись,
 В людях серця лід
 Ростопляючи,
 Світоносний слід
 Покладаючи.

ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО.

Нова соціологія.

Соціологія не має загально признаного методу, а лінія, яку вона веде через явища, не має своєї формули ні в одній області дотеперішніх дослідів. Означити місце її в системі наук, розглянути методи її й наукові користи — се нова й самостійна задача, яку треба виконати не в передмові до соціології, а таки як першу частину дослідів. „Питанню соціології“ присвячена перша глава книги проф. Зіммеля*).

До проблему свого наш автор ставить ся осьтак:

Людське пізнане розвинуло ся з практичних потреб, як збруя в боротьбі за істноване проти людей і природи. Одначе воно вже з давен-давна визвол ило ся з безпосередньої залежности від практичної діяльності та стало ся із знаряду діяльності цілею самою в собі. А проте пізнане, навіть у самостійнім виді науки, не розірвало скрізь і всіх звязків з інтересами практичного життя. Нетільки як техніка дає воно способи до осягання житєвих задач; потреба теоретичного розуміння зазначаєть ся також в інших областях людського життя; нераз виринають нові течії в думаню, котрі. — хоч як абстрактні — конєць кінців корінять ся в інтересах нових почувань і бажань, даючи інтелектуальний вислів і відблеск тим позаінтелектуальним, нерозумовим складникам людської душі. І так задачі, які ставить собі наука соціології, являють ся теоретичним відгомном і продовженем практичної сили, яку в XIX століттю придбали собі маси в змаганю проти інтересів одиниць. Причина, чому почуте значіння й увага, що їх низші верстви накиннули висшим, зібрали ся власне на понятю „суспільности“, лежить у сїм, що наслідком суспільного віддаленя (Distanz) перші являють ся другим не як поодинокі одиниці, а як одностайна маса та що саме те віддаленє не лишає між низшими й висшими верствами ніякого иншого спійна крім факту, що вони разом складають ся на одну „суспільність“. Коли кляси, котрих значінє не лежить в силі одиниці, а в їх „суспільнім“ істнованю, наслідком своєї практичної ваги стягнули на себе теоретичну увагу, людський ум раптом завважив, що взагалі кожде індивідуальне явище означене безконечним числом впливів від свого людського окруженя. Думка ся знайшла підмогу в новітнім релятивізмї, в нахилї розкладати явища одиничні й субстанціональні на суму взаїмних впливів; одиниця стала ся тіль-

*) Georg Simmel: Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Leipzig, 1908. Стр. 782.

ки місцем, на котрім сплїтають ся суспільні нитки, особистість сталась одним з родів, способів, як те сплетене dokonуєть ся. Колиж усяка людська діяльність пливе в нутрі суспільности, то зродила ся ріжниця між наукою про зверхню природу і наукою про суспільність як збором усіх наук про людину; і до збору того прикладено потім назву соціології. Що не містило ся в рамках природничих наук, те впихано в рамки соціології. Такий погляд хибний; так само безосновний, як думка, начеби хімія, ботаніка й астрономія належали до області психології тому, що їх предмети здійснюють ся тільки в людській свідомості.

Соціологія—передовсім метод: вона навчає розуміти історичні явища із взаємних впливів і співділання одиниць, із суми безчисленних причинків, із воплочення суспільних енергій в творах, що стоять й розвивають ся незалежно від одиниці. Предмет соціології Зіммель знаходить шляхом такого міркування: суспільність є там, де більше одиниць стоїть у взаєминах; треба тут розрізнити форму від змісту; зміст — усе те, що існує в одиницях як нахил, інтерес, ціль, нахил, духовна приналежність і рух, та що власне спричинює взаємний вплив; форми усупільнення — се способи, як на підкладі тих інтересів одиниці зростають ся в одність. Розділ змісту і форми — не сама тільки логічна абстракція, він оснований на факті, що та сама форма усупільнення виступає на зовсім інших змістах, для цілком інших цілей і навпаки, що такий сам зміст одягаєть ся в зовсім инакші форми усупільнення: до таких форм належать надпорядковане й підпорядковане, соперництво, наслідване, поділ праці, рівночасне тісне зеднане громади до середини й відосібнене на зверх та багато инших явищ. Змісти: державна суспільність, релігійна громада, школа штуки, родина і т. п. Соціологія має займати ся тільки чистим фактом усупільнення; инші суспільні науки розділили вже поміж собою змісти і просліджують їх. Предмет соціології — сили, відносини й форми, котрими люде вяжуть ся в суспільність та котрі становлять суть усупільнення, саму суспільність. Решта соціальних наук займаєть ся всім, що дієть ся в суспільности.

Суспільність в розуміню соціології се або абстрактне загальне понятє для тих форм, або кожочасна діяльна їх сума. Суспільности самої про себе нема, вона вичерпуєть ся родами взаємин; значить, є тільки суспільні форми, але нема „суспільности взагалі“; суспільність — тільки загальне понятє, котре ми привычайлись уважати за субстанцію (гіпостазувати). Соціологія, як наука про суспільне існуванє людства, так ставить ся до инших спеціальних наук суспільних як геометрія ставить ся до фізично-хімічних наук про матерію: вона займаєть ся формою, через яку матерія взагалі стаєть ся емпіричними тілами. З сього боку соціологія, просліджуючи незримі нитки, що вяжуть людей між собою, яв-

ляєть ся главою психології; вона глядає за процесами, які розвивають ся в душах одиниць та які умовлюють (bedingen) суспільне істноване.

Беручи собі приклад з Канта, котрий питає ся: „як природа можлива?“ (wie ist Natur möglich?), Зіммель питаєть ся, як суспільність можлива, і відповідає на се так: Висказ Канта, що звязь ніколи не може лежати в річах, бо вона доконана субектом, не торкаєть ся суспільних звязків, котрі навпаки безпосередно доконують ся в „річах“, себто в людських душах. Наслідком того питає: як суспільність можлива? — має зовсім инше методологічне значіне як питає: як природа можлива? Бо на останнє відповідають форми пізнання, якими субект доконує синтезу даних складників у „природу“, а на перше дають відповідь умови, а ргіогі покладені в складниках, — умови, через які вони реально вяжуть ся в синтезу, звану „суспільністю“. Ось кілька таких апріорних умов або форм усупільнення. 1). Другу людину все в якийсь мірі бачимо узагальнену; се тому, що ніколи другої людини не можемо докладно пізнати, а житєва практика домагаєть ся, щоби ми склали собі образ людини тільки з реальних кусів, які ми досвідом пізнали. Процес той — одно а ргіогі, а з ним іде друге: кождий круг накидає кожному учасникови свідомість, що кождого члена бачимо не чисто - емпірично, а як члена. 2). Кождий елемент якоїсь групи, се „нетільки суспільність, а крім того ще щось“. 3). Кожда одиниця своєю якістю сама собою повертаєть ся до означеного місця в суспільнім окруженю, а те їй ідеально належне місце справді істнує в суспільній цілости: маємо тут діло з якоюсь „престабілізованою гармонією“ між нашими духовними силами і нашим зверхнім істнованем у світї й суспільности; віра в таку гармонію (хоча й вдійности ніколи не справджену) являєть ся одною з передумов (Voraussetzung) нашої участі в суспільности й житю.

Се категорії в розуміню Канта, себто, умови а ргіогі, під якими люде бачать себе самих і себе взаїмно, складаючись у сих формах на емпіричну суспільність. За найважнійшу з тих категорій уважає Зіммель третю: що індивідуальність одиниці знаходить своє місце в будові загалу, що будова та задалегідь — мимо необчислимости індивідуальности — підладжена на дану людину і її діяльність.

Таке розуміне сути й завдань соціології в Зіммеля, таке його розуміне суспільности.

Автор не претендує на те, щоб „бодай в приближеню вичерпати всі взаємини, що складають ся на суспільність“ (стор. 46). Він не кладе ваги на правдивість численних історичних прикладів, вибраних з англійської, німецької й жидівської історії і з історії релігій (ст. 48), бо принципіальна наука про

форми суспільности „мусять ставити поняття й групи понять у такій чистоті й абстрактній одноцілности в якій ті змісти ніколи не показують ся в історичній дійсности“ (ст. 150). Мажчи свідомість неповности своєї книги, автор часто звертає увагу на питання, котрі вимагають ще прослідження, прим. о скільки групи облекшують або утруднюють вступлене й виступлене (ст. 130), або яку ролю грають чисто-часові означеня в установленю й житю суспільних форм (569). Становище автора найвиразнійше зазначаєть ся в екскурсах, доданих до поодиноких глав; титули глав і екскурсів такі:

I. Питане соціології. (Екскурс: як суспільність можлива?) II. Квантитативне означане групи. III. Про надпорядковане й підпорядковане. (Екс. про згоду). IV. Боротьба. V. Тайна й таємне товариство. (Екс. про прикрасу і письменну кореспонденцію). VI. Перехрещуване суспільних кругів. VII. Убогий. (Екс. про негativityність способів збірних вступів). VIII. Самозбережене групи. (Екс. про діличний уряд, про суспільну психологію, про вірність і вдячність). IX. Простір і простірні впорядкування суспільности. (Екс. про суспільне обмежене, про соціологію зміслів, про чужинця). X. Розширене групи і витворене індивідуальности. (Екс. про шляхоцтво, про анальогію індивідуально психологічних і соціологічних відносин).

Вже з тих наголовків ясно всякому, що маємо тут діло з твором наскрізь оригінальним, із соціологією, якої зміст цілком инакший як той з яким ми привичались стрічатись в підручниках соціології.

Зіммель стоїть на емпірично-психологічній теоретичній основі, скріпленій думками Канта. Се показуєть ся прим. коли він глядає за апріорними умовами суспільности (ст. 584) або коли на ст. 771 каже: „людство сотворило усупільнене як свою житєву форму, а се — можна сказати — не була єдина логічна можливість“. Соціологія має займатись „формами взаємин (Wechselwirkung) між людьми“ (ст. 7); вона—метод досліду (ст. 3), в яким „понятє суспільности як такої піддане новій абстракції“ (ст. 5). „Вона прикладає принцип безконечно многих і безконечно малих наслідків на співжитє в суспільности“ (ст. 19).

Можна не згоджуватись з усіми висновками книги, одначе не можна не дивуватись богацтву матеріялу, новости його й оригінальности. Короткий аналіз десяти глав найліпше покаже богацтво поставлених питань.

Після вступної глави про питане соціології (ст. 1—16) розглядає автор з двох боків квантитативне означенє групи (47—133). І так 1) при формах співжитя без огляду на числові вартости (47—64) автор знаходить ріжниці між малими й великими групами в тім, що останні в противенстві до перших визначають ся дрібнішою мірою радикалізму й рішучости в трактованю справ, творенем урядів і надособистим ха-

рактором групи, та що признакою малої групи являється звичай, признакою великої — право. (Тільки в здійснюваню нескладних ідей поводяться великі групи радикально); 2) автор підходить до суспільного уформування з погляду числового означеня. Тут він розрізняє: а) їх форму вигляду (*Erscheinungsform*). Вона служить як принцип класифікації, як характеристика провідного круга людей, як форма організації, б) значіне її для імманентної залежності поодиноких складників при числі двох, трьох і більше учасників; у перших двох випадках вага лежить у значіню індивідуальности, в почутю незамінимости й інтимности, при останнім випадку предовсім в ролі третього як безсторонного й посередника, як *tertius gaudens* і як *divide et impera*; 3) значіне їх на зверх, яке найяснійше виявляється в легкім перегляді й кермованю групи та в законних постановах про максімальну й мінімальну скількість членів. Третя глава (134 — 246) займається „надпорядкованем і підпорядкованем“ (*Über- und Unterordnung*); вона ділить ся на три часті. В першій, котра трактує роди надпорядкованя як форми об'єктивної організації суспільности, переводить автор ріжницю між панованем, виконуваним одною людиною, й більше людьми та неособистим принципом. Перше, якщо антагонізм між підданими не за великий, визначається рішучим упрощенем (*Vereinheitlichung*) групи, яке може висловитись у нівеляції всіх степенів і ранг або в пірамідальнім степенюваню; остання форма являється найкращою охороною особистого достоїнства. При середній треба звернути увагу, чи володарі виступають у координації, чи в степенюваню, чи в противенстві; тут можлива велика спільність форм — відповідно до обставин. Друга часть трактує роди підпорядкованя, як вислову особистих квалітативних ріжниць (213 — 234); в ній показується, як увільнене від підпорядкованя звичайно веде за собою здобуте власти — або над попереднім володарем або над новою верствою підпорядкованих, яка повстала через диференціацію дотеперішніх верств. Третя часть обговорює вплив двох висше поданих вихідних пунктів на форму суспільности; вплив той виявляється або в утопійнім домаганю панованя найліпших або в переконаню про неминучість панованя взагалі — без уваги на те, чи виконуватимуть його відповідні чи невідповідні люде.

Четверта глава (247 — 336) має за тему спір (*Streit*); вона доказує, що він — суспільний елемент і зводить його до апріорного боевого інстинкту, який скріплює спори, зроджені з матеріальних причин (264). На цілім ряді прикладів автор показує ріжні роди елементів, що упрощають спір; сюди вчисляє він норми й правила прим. у боротьбі або правнім спорі, спільну еґоїстичну ціль, спільний науковий обект, особу, задля котрої розпалюється соперництво або „суб'єктивно найбільш радикальна форма антагонізму“ — зависть. До глави сеї додає автор уваги

про три моменти, що забороняють конкуренцію в середині круга (291), далі він показує, що значіне спору для внутрішньої будови кожної партії проявляється в централізації всіх складників її, при чім треба уважати, чи концентраційний вплив спору виходить поза межі даної хвилі, або чи зєдинене доконується справді тільки *ad hoc* (318). Вкінці автор розглядає форми, в яких спір може покінчити ся: усунене предмету спору, перемога, компроміс, мир і непримиримість.

Пята глава має за тему „тайну і таємне товариство“ (337 — 402). Автор розглядає передовсім форми, в яких одиниця несвідомо признає й зберігає тайну в спілці, зложеній для означеної ціли, в знайомости, в приятни й подружю (дискреція); далі йде розгляд форм тайни, основаних на свідомім затаюваню. Потім автор характеризує тайну, яка розтягається на цілість групи (372 — 402) і яка являється або способом до осягнення мети або метою самою для себе; на всякий випадок тайна — „незвичайно важна школа морального вязання людей“ (376). Признаки такого таємного товариства: недостача органічного зросту, відосібнене від суспільного окруження, рішуча централізація й позбавлене індивідуальности значіння.

Шеста глава,—се в головному зміст пятаї глави книжки тогож автора про „Соціяльну диференціяцію“. Наголовок глави: „Перехресчуване (Kreuzung) суспільних кругів“ (402 — 453). Вона говорить 1) про число кругів, до яких може одиниця належати, й 2) про вагу диференціяції (432 — 453).

Далі йде глава про „вбогого“ (454 — 493). Автор виходить від обох розумінь підмоги для вбогих. (Підмога, як право вбогого, і підмога, як обовязок даючого) та пробує докладним розмеженем державної добродійности від приватної звести висновки з тих розумінь до відповідної міри. Перше на погляд автора — має діло з убожеством, як річево означеним явищем, і обмежується в підпомаганю до мінімум; друге має діло з убогим і з причинами вбожества. Глава кінчить ся додатком про вбожество в залежности від суспільної верстви.

Осма глава займається „самозбереженем (Selbsterhaltung) групи“ (494—613). Як важну формальну умову самозбереження автор називає трівкість місця і фізіологічну звязь поколінь. Як важні річеві моменти наводить він обставину, чи групі дають єдність поодинокі особи, чи річевий символ, чи ідеальне понятє, чи діяльна спільність осіб. Такий „зєднуючий“ орган важний для збереження групи тому, що маса не має потрібної гнучкости і стоїть на розмірно невисокім уровени; особливо-ж потрібний він супроти могучих індивідуальних сил. Признака, яку показує така група з функціонального погляду, може виявитись у твердості й задержелости або в змінчивости форм; останній випадок стрічаємо в гру-

пах яких „істнованє в межах більшого круга тільки нерадо толероване або й признане злочинним“ (598).

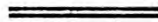
З обох кінцевих глав девята (416—708) розглядає суспільність з погляду простору (räumlicher Gesichtspunkt), розрізняючи групи, привязані до означеного простору, і мандрівні; десята глава, навіязуючи до третьої глави „Соціальної диференціації“, переводить доказ, що в кожній людині є змінчива пропорція між складниками індивідуальними й соціальними (715).

Сим кінчимо короткий перегляд змісту „Соціології“. Розумієть ся, перегляд той ані в приближеню не вичерпує змісту книги; се тільки проба переведення нитки крізь найголовніші думки поодиноких глав книги Зіммеля, в котрих він раз-у-раз сходить на бік та обговорює безконечну всячину подробиць. А заразом се проба віддати в нашій мові бодай зразок мови й способу викладу Зіммеля; мова його і стиль дивно важкі; треба добре вчитати ся в книгу, щоб можна стежити за думками автора; бо він силкуєть ся не говорити про конкретних, живих людей з кровю й кістками, привязаних до даного часу й місця, а подавати тільки бліді схеми, безкровні абстракції, які наводять на читача иноді крайню втому. Щоби показати ще нагляднійше виклад автора, подамо тут дослівний переклад одного — і то не найбільш важкого — виривку з його книги, а читачі простять, якщо переклад той на нашу мову, незвичну до такого способу думаня й говореня, вийде не цілком гладкий.

Читаємо на 659 сторінці книги:

„Вкінци грає штучна перфума соціологічну ролю, доконуючи спеціальну синтезу одично егоїстичної й суспільної доцільности (Teleologie) в області зміслу нюху. Перфума робить те саме через ніс, що інші прикраси через око. Вона додає особі щось цілком неособисте, притягнене з-поза неї, що одначе таки йде так разом з нею, що здаєть ся начеб із неї виходить. Вона збільшує круг особи, наче проміні золота й діаманту; хто є близько, той поринає в ній і осьтак поде-куди дає себе полонити в сфері особи. Подібно як одяг, перфума покриває особу чимсь, що рівночасно має викликати вражінє, начеби виходило з особи. В сій мірі вона — типічне явище стилізованя, розпущеня (Auflösung) особи в щось загальне, що одначе проте дає вислів принадности тої особи більш інтензивний і більш уформований ніж моглаб дати безпосередна дійсність. Перфума покриває особисту атмосферу, кладе на її місце обективну атмосферу та разом із тим звертає на неї увагу; приймаємо за певне, що перфума, яка творить ту фіктивну атмосферу, буде приемлею кожній иншій людині, що вона суспільна вартість. Подібно як прикраса, мусить вона подобатись незалежно від особи, мило вражати її окруженє, а се мусить вийти на користь її двигачеві як особі...“

В такому тоні близько 800 сторінок! Мікроскопійної обсервації і секції суспільних явищ справді посунути далі не можна. Інша річ, чи введене Зіммеlem розуміння соціології і методу її прийметься і встоїть перед закидами. Соціологія Зіммеля викликала вже доволі живу критику, яка атакує і сам принцип її і переведене його в подробицях. Зосібна роблять „Соціології“ закид, що поставлене проблему в ній невірне, а поняття її багато за тісне. Поняття своєї соціології будує Зіммель *per exclusionem*; він каже: суспільні науки розділили вже поміж себе змісти суспільного життя, а для соціології зісталися тільки форми. Проти цього можна зазначити: 1-о, що Зіммель чимало причин суспільностей вважає за зміст їх; напр. се правда, що релігія є предметом осібної науки, однак суспільність, яка повстає з релігійних інтересів, — се не бліда форма для змісту „релігії“, а щось цілком нове по своїм змісті й формі; се спеціально уформована релігія; так само з кожною иншою суспільністю: люде живуть із собою в родах, племенах і державах; а се не тільки чисті форми співжиття, а й спеціальні змісти, осібні відносини, в яких змісту й форми не можна відділити. Маючи се на увазі хотівби дехто (Елевтеропульос) означити як предмет і задачу соціології — розуміння „соціальности“ (*Sozialität*) людей, себто повстане її, розвитку її, законів її й причин, закономірности й сути її. З другого ж боку зазначають (Опенгаймер), що соціології належить ся місце обік економіки й історичних наук (етнології, історії, релігії, штуки, господарства, науки і т. и.) або над ними — подібно, як прим. біологія має місце обік зоології й ботаніки, або над ними як їх висша одність. Наслідком за тісного й невірного розуміння науки соціології, Зіммель утратив з очей центральне питання соціології: питання про повстане, механіку, органіку й розвоєві тенденції суспільности й держави. Наслідком того соціологія Зіммеля вийшла наскрізь уривкова й неповна. Зрештою Зіммель сам до цього признаєть ся. У великім його творі бачить Опенгаймер не соціологію, а психологію, прикладену до декотрих явищ суспільного життя.

Пенати.

Іван Петрович переїздив. Може таким досить неозначеним виразом можна означити малозначну і пасивну ролю, яку він відігравав у сій події. Діяльну ролю тут як і у всім грала Варвара Карповна, творящий і ініціативний елемент дому. Роля Івана Петровича, як звичайно, обмежила ся тим, що він на перший початок супроти пляна перепровадження виявив здивованне, потім пробував протестувати, потім замовчав, нарешті против сильних налягань жінки — аби не слухати її аргументів, почав притакувати, і так справа була рішена. Се був звичайний законодатний порядок, прийнятий неписаною конституцією дому, вже тому чимало літ. В міру того як Іван Петрович тратив свою давнійшу енергію і активність, ініціатива переходила все повнійше і неподільнійше до Варвари Карповни. Але вона заховувала певну почесну ролю для чоловіка, як для короля, що королює, але не править. Жива, незмірно діяльна, наскрізь пррзаїчна і матеріалістична, вона не тільки терпеливо приймала пасивність чоловіка, але навіть готова була трактувати його індиферентизм і бездільність як прикмету вищої марки, гідну подиву й поважання, і нелегко було вгадати, чи говорить в ній переживанне з давнійших часів, коли вона привикла дивити ся на нього з долини вгору, коли ще він був в розцвіті своїх сил і енергії, і се призвичаєнне тепер знаходило привід для свого пошанівку навіть у таких відмінних проявах,—чи був се простий результат контрасту, коли людина з боязьким поважанням дивить ся на прикмети їй чужі, тільки тому що вони незрозумілі й дивні, і тим більше їх шанує, чим менше їх розуміє.

І тепер діяльна половина Івана Петровича, вже кілька день наперед зайнявши весь дім пакованням, вязанням, вибиранням, оббігавши і оглянувши всі кути і закутини, наповнивши їх на довгий час відгомонами свого суетливого голосу, вирушила на чолі першого транспорту, обвантаживши домовників ріжними статями інвентаря, а Івану Петровичу поручила „наглядати“ за носчиками, більше менше в тій ролі, яка призначаєть ся поважному страхопудови серед веселої й жвавої зграї горобців. І Іван Петрович, довгий, худий і згорблений, сповняв сю ролю з повним вдоволонням: нипав собі по покоях, заложивши руки в кешені й курячи без перестанку, та придивляв ся цікавим оком тим змінам, які повста-

вали в обстанові, приглядав ся ріжним забутим предметам, які виходили при тім наяв, або розмовляв з приятелями, що приходили „помогти“, й посідавши де будь на невинесених ще річах, мовили мову на порушені теми, або вислухували довгі, як звичайно, монологі Івана Петровича.

Разом з тим як завмирили джерела енергії й активності, розвивала ся в нім здібність глядача-спостерігача і нахил до розумовань над тими дивними, ірраціональними елементами життя, які відкривали ся його очам, і котрих кореня він шукав в пережитках давніх часів, в атавізмі нинішнього чоловіка. Колись енергічний, меткий інженер, живий публіцист, завідатель одної з більших газет, він останніми часами все більше відходив від так званого реального життя, стаючи в позицію глядача, що приглядаєть ся йому збоку і знаходить в нім безліч интересного, не в тих гучних „подіях“, що приковують увагу публіки, але в тім укритім, непомітнім механізмі, що порушує найменше свідомий, найбільш автоматичний підклад сього життя, та працюючи десь в глибині його, творить переважну частину, головний зміст життя, під тою поверхнею, на якій вискокують „події“. Іван Петрович багато читав, любив роздумувати і ділити ся з близькими приятелями своїми „відкриттями“, і списував результати їх в своїм записнику, звичайно зазначаючи кількома словами, або скороченнями факт, що звернув його увагу, і під нім ріжні паралелі до нього та свої міркування на тему сучасних поглядів і ходячої моралі. Се була одинока робота, яку він робив охоче, з смаком, все иньше відбуваючи як за панщину. Потім сі помічення служили предметом безконечних розмов його з приятелями і тепер ходячи по покоях він розсправляв з ними про вражіння, які роблять на нього зміни в обстанові, переміна мешкання, переносини.

— Річи, якими окружає себе чоловік, мають вплив і власть над ним. Вони творять надбудову, яка стає між ним і світом. Його переживання, почутя, його гадки, образи витворені його мислю, його вражіннями, звязують ся з певними предметами окруження, втіляють ся в них. Коли чоловіку радять виїхати, змінити пробуток, місце, обстанову, щоб відітхнути від гнітючих вражінь, се тільки признанне сеї власти окруження. Змучений, ослаблений чоловік тратить всяку відпорність супроти нього; але здоровий і сильний чоловік живе у власти його так само, тільки не відчуває його так прикро. Історики культури кажуть, що більш цивілізований чоловік не стоїть в такій залежности від фізичних обставин, як чоловік примітивний, але не знаю, чи він більше

індивідуально свободний, чи тільки фізичні обставини ділять ся, своїм впливом над ним з культурною надбудовою, витвореною людським житєм? Ся надбудова володіє ним безгранично, сильнійше від усяких стихій, і хатня обстановка, зібрана за ціле жите людини, або й за жита кількох поколінь, стає мікрокосмом сеї людської надбудови, бо з кожним предметом звязують ся певні спомини, образи, ідеї під впливом иноді непереможно властні, примусові які держать чоловіка, певного круга представлень, не дають вибити ся з них, при кождім погляді на них порушуючи в нім певні пункти його памяти, його нервів, його волі, легеньким дотиком ворущачи незаживлені рубці його душі, і сим вічним повтореннем образів і ідей надають одностайність й одноманітність його мисли, волі, житю. Коли я перехожу ся по сих випорожнених покоях, я чую себе подібно як турист що видряпав ся на верх високої гори, або аеронавт на літаку, коли той обрїй, що окружав його й висів над ним, зникає, опадаючи в глибину, стаючи незначною плямкою на мапі. Я чую себе незвичайно свободним, визволеним з усіх пут, які лежали на мині, ні перед ким не відповідальним, нічим не звязаним, і zarazом — я чую наоколо себе якусь тривожну пустку. Ослабли, упали „моральні“ підвалини мого жита; я — в мінятурі розумієть ся — почуваю себе до повної міри первозданним дикуном, який мусить доперва сотворити собі культ, заселити ріжними представленнями доохрестний світ, витворити круг моральних ідей — всю ту надбудову, яка реалізувала ся в моім мікрокосмі.

— Побільшуєш, Іване Петровичу, — завважив приятель, Трохим Іванович, лікар з професії, охочий участник сих діспут.

— Побільшую, щоб в сій гіперболічній формі дати ліпше зрозуміти мою гадку — почуте сеї свободи, радісної і zarazом трохи жахливої, неспокійної. Коли чоловік окружив себе так густо всякого рода образами, споминами, ідеями, що стерчить між ними як кілок у тісті, се безперечно хоч і гнітить його, але надає його істнованню певність і спокій; чоловік тим спокійнійший, чим меньше лишаєть ся йому свободного вибору, свободної творчости. Коли я ходив сим покоєм, моя стежка була витичена тими річачами, що тут стояли, так певно, що я ані кроком не міг скрутити ні сюди ні туди. Тут стояв фортепян, загорожуючи мині дорогу; тепер я прохожу, не уступаючи ся перед ним — іду просто на те місце, де він стояв. Я здобув собі небувалу досї свободу, але zarazом — передо мною порожня прсторонь на місці цілого комплексу ідей, що був звязаний з сим фортепяном. Він стояв без-

дільно, спочиваючи по літах роботи, коли мої діти вибубнювали на нім свої нікому непотрібні лекції музики. Мовчав поважно, як заслужений домовник, що заробив собі ласкавий хліб і спочивок в моїм домі, місце за моїм столом і под моїм дахом, як гувернер, що вивчив і вивів у люде моїх дітей. З ним звязувала ся для мене память про моїх дітей; сей завалидорога, займаючи пів покою втілював у себе те місце яке зайняли в моїм житю діти, виробивши для себе певний простір в тім окруженню, яким я жив. Я з повним респектом обминав його, ідучи сим покоєм, а тепер мині дивно бачити, як неприкаянно виглядає він, стоячи на тротуарі під вікном. Вся маєстатична повага зіскочила з нього, коли його видалили з засидженої ним, заслуженої позиції, і він опинив ся на новім місці серед чужих людей, які не знають його і нічим не обовязані перед ним. А се вішало, що так жалісно виглядає коло нього на східнику! Як гостинно простирало воно свої рамена на стрічу всімприхожим, як добрий геній сього дома, повний привіту й зичливости — мої сїни виглядають без нього тепер як холодна, непривітна, безнадїйна пустка.

— Се тхне фетішізмом, завважив Трохим Іванович.

— Не тхне тільки, а справді се фетішізм — зовсім нормальний, всім нам знаний і звичайний. Страшить тільки слово, бо з ним вяжуть ся понятя якогось дикунства й безпросвітної пїтьми, а саме явище так само близьке нам, як якомусь дикунови. Сервантес, обіцяючи свому перу, що повісить його на мідянім дроті по закінченню Дон-Кіхота, стоїть на тім самім ґрунті понятя, як Індус-писар, що віддає „божеську пошану“ свому перу, як Індуска поклоняєть ся кошеви, котрим носить тягарі, жорнам, котрим меле хліб; як Індус тесля віддає поклін і жертви своїй сокирі й иньшому струментови, брамін свому писалу, воєк своїй зброї. Ми не віддаємо може „божеської пошани“ — річ конвеціональна -- але суд, наповняючи свої архиви конфіскованими знарядями переступства, сокирами і ножами убійників, чи не виявляє до них боязького поважання, немов до яких співучастників переступу? Не кажу про такі фетіші, як династичні корони, коронаційні клейноди, ріжні традиційні мечі, що зберігають ся як око в лобі, і ціла нація почувала б себе незмірно нещасливою, як би такий фетіш попав у руки иньшого народу. Примітивний чоловік, що не вважає можливим дати до чужих рук ні позичити ніякої своєї зброї, — бо се дало б магічну силу над ним самим другому чоловікови, стоїть на тій самій лінії понятя...

Трохим Іванович хотів поперечити ся, але носчики перерва-

ли сю розправу, притаскавши коші для наповнення новим змістом. Їх було багато, двох різних категорій, зовсім одмінних: були селяне з поблизьких сіл, що прийшли пошукати заробітку під вільну хвилю, в сільських свитах, з непорушеним виглядом і атмосферою села, яка окружала їх і тут, заслонюючи від усяких впливів міста. Вони виглядали досить непривітно, мовчазні й замкнені в собі, не вступали в розмову, старалися не брати тяжких річей, не струдити ся занадто на сій чужій їм роботі, серед чужих і далеких людей. Другі були міські босяки з більше або менше виразними типами хуліганів і сутенерів, з старанно обстриженими і виголеними фізіономіями, з свобідними манерами „широких натур“, що зневажливо дивилися на селян і старалися показати панам, що вони собі не дадуть чим небудь імпонувати: пописувалися своєю силою, беручи найважчі річі, щоб показати себе, і охоче заходили в розмову. Особливо оден, з досить гарним, але нахабним лицем, встиг дуже докладно обзнайомити присутних з своїм соціальним, етичним і моральним світоглядом, пояснивши, що у нього теж є на селі ґрунт, але він коло землі калантирити ся не згоден, бо що з неї за потіха? всю силу з чоловіка забирає, всі жили тягне, а дає стільки, що як не здох з голоду, то дякуй Богови, і т. д.

Іван Петрович поліз на драбинку відв'язати старі ікони, що висіли вгорі, і віддати носчикам. Трохим Іванович притримав для контенансу його драбину двома пальцями, тримаючи другою рукою напіросу.

— Се пенати моєї теперішньої сім'ї, сказав Іван Петрович, передаючи йому ікону. Мині трапило ся надибати на толкучці на продаж якогось бідного інвентаря, мабуть виморичного, як мині думалось. Продавець був дуже збентежений жартами публіки, яка посміхала ся з нього, що він виніс на продаж своє „родительське благословенне“, і коли я спитав його за сі ікони, він сказав, що рад віддати їх за що небудь, бо ніяково йому продавати чужих богів. Я дав йому рубля і взяв їх собі. Я збирав ся тоді женити ся у друге, з теперішньою своєю жінкою, і рішив узяти сих виморочних, безрідних пенатів, за своїх — за опікунів своєї нової сім'ї. Як бачите, вони були дуже непрезентабельні: мальованше не особливе і принищене, оправа зовсім нужденна; але я повісив їх на почеснім місці і мині завсіди було приємно думати, що сим бездольним богам мило і затишно у мене, що вони тішать ся тут пошанівком і увагою.

— Сей погляд чи почуте досить розповсюднене, і в нім

справді живе глибокий атавізм, завважив Трохим Іванович. В нашій сімі, у мого батька себто, була в особливім поважанню іконка, котрою поблагословила їх, умераючи, одна бездомна каліка, що була прийнята до дому і в нїм вмерла. Вона була дуже непоказна і облуплена, але їй віддавали особливий пошанівок. Немов сподівали ся, що вона буде вдячна за честь, яка її стріла після гіркого пожитя у каліки, і пролле свою ласку на нашу сімю сугубо — дасть все те, чого відмовила бідній каліці...

— Се подібно як з тими іконками, що самі приходять: припливають з водою, зявляють ся десь на дереві, або що. Вони шукають захисту в новій сімі й приймають ся звичайно з особливою гостинністю і поважаннем, завважив Іван Петрович. До розмови прилучив ся й босяк і оповів історію про якогось пана, що не хотів прийняти такої іконки, що прийшла до нього, тому що була обдерта і негарна; тоді взяв її до себе його приказчик, і щож? не минуло трох лїт, як той пан погорів, збанкрутував і вмер, а прикащик розбогатів і став паном.

— Ви б, теє, не морочили голову людям своєю філософією, невдоволено завважив другий приятель, Василь Демянович, як носчики понесли коші, й Іван Петрович зістав ся сам з приятелями.

— Чому? спитав Іван Петрович. Те що ми говоримо, зовсім в дусі пануючих поглядів, отже наша роля зовсім консервативна.

— Ти взагалі виглядаєш консервативно про всяке око, з сею масою ікон, завважив Трохим Іванович.

— Я умисно позабирав їх в свої далекі покої, щоб не давати приводу до фальшивих гадок про себе. Держу їх по части як памятки моїх особистих переживань, по части як памятки родинні. Колись вони були для мене предметом дуже горячого релігійного культу, який властиво дуже пригадував форми культів примітивних. Наша сімя визначала ся великою релігійністю і я довго виявляв незвичайне привязанне до богослужання і обряду, був в нїм незвичайним формалїстом і законником. Наш дід надїляв своїх внуків патрональними образами — тих святих, якого імя носив кождий з нас, і крім того ріжними іконами на важнійші факти житя. Сю ікону він дав у благословенне, коли мене мали посилати до школи в науку. То був страшний момент в моїм житю, про котрий я з панїчним переляком думав наперед цілі місяці чи роки, і який оповив смутком все мое жите — навіть і досї він мені снить ся. Я виходив з дому, де надїмною стояли опікунчі духи роду, в далекий і грізний світ, де чув себе безпомічним, безборонним серед ворожих, неприязних людей, з котрими не звязували мене ні-

які моральні звязки. Я був хилою, замкненою в собі дитиною, а їхати приходило ся справді далеко, в чуже місто, з чужоплеменною людністю. Ся ікона, яку я повіз з собою в своїй школярській скринці, на червоно помальованій і навхрест помережаній бляхою, була моїм талісманом, моїм божищем-покровителем, втіленням опікунчих духів мого рідного дому і роду, і я возив її всюди і скрізь, як Еней своїх пенатів, винесених з рідного згарища. Я відкривав сю ікону потайки, щоб ніхто не бачив, і віддавав їй честь, цілував і поклоняв ся, а пізнійше, коли мав свій осібний покій, справляв перед нею довгі служби, читав молитви й набив мозолі на колінах, стаючи перед нею. В трудні моменти, коли щось приходило ся рішати, я просив у неї благословення, і в виразі її очей шукав доказу, що вона похваляє мої заміри і мої вчинки. У мене взагалі ще й тепер найдеть ся по ріжних далеких шуфлядах і скритках повно ріжних релігійних і піврелігійних реліквій уже з досить пізніх, студентських часів, коли я трохи не щодня забігав перед лекціями до церкви, щоб ніхто не бачив, вистоював безкоштовно монастирські служби, ходив на прощі. Проскурки, свічки, зїле з ріжних релігійних церемоній... Я ще й тепер не можу відмовити собі в приемности випалити хрест десь в незамітнім місці страшною свічкою, хоч дивлю ся тепер зовсім иньшими очима...

— В сім є багато поезії, сказав Василь Демянович.

— Поезія — занадто загальний і неозначений вираз, се слово не каже нічого, відпер Трохим Іванович. Я думаю, в нас ще живуть в повній силі старі страхи перед неприязними силами оточення і бажання захистити ся впливом добрих, приязних духів. Місце колишнього *lag compitalis*, охоронця границь, заступила статуя святого або хрест фігури, яку з певною приемністю бачуть і люде дуже маловірні, — я перший, наприклад. Портрети і памятки по близьких людах, котрими оточуємо себе, так близько подібні до образів і реліквій предків примітивного чоловіка, що всяка ріжниця зникає. Культурний чоловік, що ласкаво промовляє до портрету своєї жінки, прикрашає його квітками і шукає привітного виразу в її очах, як ти, Іване Петровичу, на своїй іконі, він живе тими самими поняттями як той дикий ватажок, про якого ми колись говорили, що тримав голову батька в глинянім збанку, просив у нього помочи в усяких ділах і ласкаво докоряв йому, коли справа не йшла добре.

— Я не розумію, що за охота профанувати найбільш поетичні сторони сучасного життя такими дикими паралелями, сердито сказав Василь Демянович.

— Що за профанація? відпер Трофим Іванович. Сі паралелі навпаки показують, як глибоко залягають в нас сі звичаї, як глибоко людські вони. А форма річ другорядна. Сучасна дама носить волосє свого покійного чоловіка в медальоні, або й кусник реліквії, якусь кісточку, оброблену в гарну золоту оправу. А на Андаманських островах вдови носять череп помершого чоловіка повишений на шиї. Се річ естетики, зовсім не важна. Але коли я читаю, що Індіани Гвіани розділюють між собою вичищені кости покійного свояка і переховують їх як дорогу реліквію, а на Сандвичевих островах кости рук і черепи покійних ватажків носять над їх потомками, для охорони їх від неприяних духів і сил,— в мині сі факти викликають не обридженне, а спочуте, як доказ глибокого закорінення, безконечної давности сих поглядів і призвичаєнь, що живуть в мині, в тобі, в наших знайомих.

— В біблії маємо чимало слідів боротьби офіціального монетеїзма з таким культом умерших і домових богів, терафімів, завважив Іван Петрович. Так само поборював їх всіми силами Іслам. Християнство, може під впливом римського культу померших, дало дуже багато місця йому в культурі патрональних святих. Для мене і моїх батьків, що не мали портретів своїх предків, ікони їх „ангелів“, святих патронів, заступали галерію предківських портретів. З сих образів, що ви бачите у мене, багато справили мій дід і прадід; се образи патронів-іменників їх предків: святих, котрих імення вони носили. Я памятаю таку галерію предківських патронів в покоїку мого діда. Се був його лярарій, в стилу старих Римлян. І для мене отсі портрети моєї близшої рідні й сі патрональні ікони старших предків вяжуть ся в одну цілість. Я, правда, не приношу вже їм жертв на календи, нони й іди, як Римляне, не справляю для них бенкетів, як Єгиптяне або Китайці, навіть не свічу їм лямпадок, не курю смолки, як роблять Японці перед своїми „іхаї“, дощечками з іменами предків. Я не роблю собі ілюзій, що вони мають якісь божеські чи магічні сили, якими можуть мині прийти в поміч в трудну хвилю...

— Ну ну, добре й то, досить іронічно промовив Василь Демінович.

— Власне, я також так думаю! правив далі Іван Петрович. Коли мині доводило ся вносити новороджену дитину в се penetrale, щоб представити її моему родови і віддати її під його опіку і ласку,—я робив сю церемонію зовсім без усяких археологічних мотивів, під вражіннем непосреднього почуття, але вона вповні відповідає церемонії посвящення новонародженого члена

родини в опіку духам покровителям дому, як її проробляли всі народи, в різних формах, включно до наших предків. Коли мині доводило ся в хвилю духового заворушення говорити щось на адресу сих образів і патронів моїх предків — оповідати про пригоду, або нарікати на тяжке нещасте, що спало на мене, — я говорив тоді, як говорить дика Манданка з черепами своїх дітей, або свого чоловіка на громадським кладовищі, де поставлені кругом сі черепи, і вона споминає з ними веселі часи, коли вони жили з нею, дає репліки за них, і відповідає на них. Ви, розумієть ся, не будете підозрівати мене, мов би я мав якісь ілюзії, що сі портрети і образи мене чують, — але і я не присягну вам, що я говорячи до них, наперекір всякому розумованню, всякому скептицизму, не відчував в приближенню того самого єднання з моїми предками, близькими, які відчуває та дика Манданка, або ще ближший нам старий приклонник блаженного Агурамазди, коли молив ся до своїх „фравашів“, духів предків..

— Такі ірраціональні пережитки треба поборювати в собі, а не розпускати. відказав непримиренно Василь Демянович.

— По скільки вони входять в область розуму, відпер Іван Петрович. Висліджувати причини якогось факту або укладати пляни чи рахунки, допускаючи надприродні вмішання, магичні фактори, розумієть ся, річ недопустима, і в сій сфері не може бути місця таким ілюзіям. Але в сфері чуття — хто вижене їх звідси, і яка потреба властиво їх виганяти звідти? Як би ми захотіли з сфери поезії вигнати всі метафори, які розминають ся з фізичними законами—заборонили говорити про голос крови, усміх зір, рух каменя, щоб се не підтримувало в нас атавістичних ілюзій—чи се було б можливо і чи би здало ся на що небудь? Так і єднання з світом одшедших вважаю так само елементарним постулятом людського чуття: ілюзію його, що ми можемо входити в якісь відносини до тих одшедших—що ми можемо зробити ім якусь приємність, можемо вилити перед ними свої почуття,—вигнати настільки ж трудно як і непотрібно. У народів настроєних навіть дуже раціоналістично культ предків може жити разом з усякими поступами їх інтелігенції. Японці вірять, що кождий чоловік по смерти стає богом бо дістає надприродні сили, хоч і не змінє своєї моральної істоти — то значить задержує свої симпатії й антипатії, привички і вимоги; сі душі предків посилають всякі добрі й злі нагоди; але для свого щастя вони потрібують культу потомків, і навпаки — від культу предків залежить щасте їх живущих потомків. В критичний мо-

мент дух помершого вступає в деревляну іхаї і вміє порятувати вірного потомка. Подорожники свідчать, що сі вірування в повній силі заховали ся в Японії до нинішнього часу, живуть поруч телеграфів і телефонів, політехнік і університетів і витримують конкуренцію християнства, яке дуже шкодить собі власне тим, що дуже воевничо ставить ся против сього культу, тимчасом як будизм війшов в компроміс з ним і поширив ся дуже успішно. Подорожники оповідають, як і тепер інтелігентні японські сімі телефоном спрошують свояків на церемонію поклонення духам предків, і європейсько вбрані, європейсько освічені інтелігенти японські у фраках і білих краватках беруть участь в такій церемонії серед обстанови, що становить останній фасон європейської культури. І в сім дохованім до наших часів культі, в обстанові модерної культури, живуть в повній силі і свіжости вірування примітивного чоловіка, звісні нам у ріжних упосліджених, на дуже низьких степенях культури за-костенілих племен.

— Цікавий факт, перебив Трохим Іванович, що сей культ предків такий сильний саме у народів так раціоналістично настроєних як Римляне, Китайці або хоч би й Японці. Се обіцює будучність сьому культури. В міру того як пустіє небо в очах сучасної людини, як зникають для неї ріжні небожителі, премирні духи, — з тим більшим привязаннем мусить вона звертатися до сього, в кождім разі реальнішого предмету свого пієтизму.

— Не берім ся віщувати. Жіте повне несподіванок, хвиль поступових і відступових. Я хочу тільки піднести, що сей культ зовсім не варварський, не пережитий, а глибоко людський, і як такий — невмирущий і вічний. Не кождий може вірити в премирних, як кажете ви, богів-покровителів, в якусь силу що дбає про чоловіка і стереже його. Але сей ряд людей, які дбали про те, щоб їх потомки жили щасливіше, лекше, краще, гіднійше — сі батьки які ладні були небо прихилити своїм дітям, а їх діти знов своїм, і так до нас, до вас, до кождого з нас — передавали з рода в рід свої скорботи й надії, своє горе і радість і тішили себе гадкою, що колись жите буде краще, лекше, щасливіше... Нарешті той безконечний ряд нам незвісних попередників дальших, ті покоління, що з пійтми звірячого житя били ся до гіднійшого, яснійшого житя — ті ряди героїв, великих ґеніїв, що нелюдськими жертвами, якими окупляеть ся кожде новаторство в людськім житю, пробивали перші леди людського житя, здобували ті ґеніальні здобутки, які лягли в основу людської культури, стали

тим ґрунтом, котрий ми топчемо нашими ногами, навіть не завважаючи його — хіба се не вповні реальний, і не високий заразом, не гідний, не заслужений предмет культу тепер і во віки?

— Реліґія бога замінила ся реліґією богочоловіка, далі реліґія чоловіка просто, або реліґія людства...—зачав знов пророчити Трохим Іванович. Але його єретичі гадки були щасливо перервані покойовою Варвари Карповни, яка влетівши проголосила, що Варвара Карповна каже вже йти, а їй поручила наглянути перенесення решти річей.

Наступило загальне замішанне. Іван Петрович поспішив злізти з комоди, з якої виголошував свої останні промови, тримаючи в руках портрет своєї покойної жінки і другої пані, котру сватав колись і котру шанував вдячною памятю, як свого доброго ґенія, за се, що вона відмовила йому, коли він її сватав.

— Василь Демянович, закричав він, беріть отсих моїх добрих ґеніїв, ви будете нести їх на нове мешканне. Ви ж, Трохим Іванович, як чоловік грубого і реалістичного мишлення, візьміть отсих носителів практичного елементу, мого батька і діда. Ви, чоловіче, візьміть отого святого, що стоїть там під стіною, він репрезентує далеких і незвісних предків, бо й імя сього святого незвісне так само як і їх. На посторонне око ми будемо представляти звичайну процесію квартирантів, особливо коли отой панпонесе напереді отсю лямпку і камінові щипці. Але для чоловіка, який буде дивити ся на нас проникливим зором приятеля людського житя, ми будемо старою церемонією перенесення родинних богів і предківських імаґінес на нове огнище. Особливо коли я заберу ще сі свої реліквії в хустинку і приподоблю ся тим способом старому Фаррі, що йдучи на нові місця, потайки забрав з собою за пазуху своїх фамілійних богів. Василь Демянович, не гнівайте ся, се вже остання єретича гадка, яку ви від мене чуєте сьогодні, і як бачите — ми ще далеко не договорили ся до сотворення світа...

О. ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ.

Нові погляди на ролю ферментів в процесах життя.

Кожному біологові доводиться вибирати між двома світоглядами: механізмом та віталізмом.

Перший визнає, що між живою та неорганізованою матерією нема принципіальної різниці, що в них обох діють однакові сили, через те згодом можна буде звести життєві процеси до фізичних та хемічних законів і нарешті до зявища руху.

Віталісти визнають, що у основі життя лежить сутність яка принципіально одріжняється од усього, що діється посеред неорганізованої природи, ця сутність перериває собою ряд матеріальних зявищ і в наслідок природи своєї ніколи її при яких умовинах, ні при якому стані науки не може бути досліджена. Їй оден з найвидатніших представників неовіталізма Дріш дає назву — ентелехія.

Механічний світогляд загально прийнятий і в тисячах рефератів, підручників, промов, віталізм виголошується за пережиток старовини, визнається за прояву лінощів думки або нездатности розібратись в сьому складному питанню.

Проте, не вважаючи на такий гострий осуд, віталізм не думає умірати, навпаки наче набирається нових сил, а меж представниками його є такі вчені, як проф. Бунге, Дріш, до яких не можна відноситись инакше, як з великою повагою.

Через що, не вважаючи на великий успіх науки, не зник віталізм?

Причина та, що коли взяти який завгодно орган, систему органів, цілий організм, розглядати їх будову та функції, то нарешті доходимо до пункта, де хімізм та віталізм стають варті оден одного, тоб-то не дають жадного пояснення. Напр. яка єсть можливість звести психічні функції до якого-небудь механізму? Так само стоїть справа і з иншими відділами фізіології. Так попередю думали, що процеси поглитання та всисання їжі у кишках можна просто звести на закони дифузії та осмоза, але потім виявилось, що комірки, якими вистелено кишки, беруть у сьому процесі активну ролю. Теж само стосується і до ріжних залоз, комірки яких теж захоплюють з крові одні субстанції і не зачіпають других і перетворюють так як того треба задля функції певного органу.

Рух крові по кров'яних жилах зведено до законів гідростатики та гідродінаміки, але се пасивний процес, такий само як і рух живих листків на дереві, коли їх хитає вітер, активний процес скорочення мускульних елементів кров'яних жил та серця не підлягає фізичному з'ясуванню,

бо хоч попереду функції мускулів та нервів і зводились до законів електричності, але тепер фізіолоґи далеко не так рішуче висловлюють ся з сього поводу. Коли взяти напр. око, то світ у йому переломлюеть ся і на задній стінці одбиваеть ся малюнок на підставі загальних законів оптики, але се не житеве явище, бо воно маеть ся і на вирізаному мертвому оці, активний же процес розвою ока, або акомодациі не підлягають теж фізичному зясованю, і т. и.

Коли звернутись до морфолоґії, то справа стоїть не краще. Ми можемо описати який-небудь орган, дізнатись як він міняеть ся, усложняеть ся в своїому історичному—фільогенетичному розвою у різних тварів, можемо дізнатись про його елементарний склад з комірок, встановити звязок між сими елементами, нарешті можемо дослідити індивідуальний—отногенетичний розвиток, то-б то як даний орган розвиваеть ся у зародка, можемо нарешті дійти до тої комірки—яйця, з якої витворюеть ся увесь організм, навіть прослідити і точно описати процеси заплодження, дальшого поділу яйцевої комірки і т. и. але годі нам дати фізичне зясування сим процесам. Значить, в кінці усякого досліду доходимо до живої одиниці—комірки і в ній бачимо усі ті само загадки, що і у цілому, і для ґрунтовних житевих властивостей нема механічного зясування. Тут механізм та віталізм не мають переваги один над одним. Віталізм замість зясування становить слово—ентелехія, то-б то власне зрікаеть ся од зясування, а механізм обіцяє, що колись усі сї питання будуть зясовані. Чи будуть справді! Але в тім його перевага, що він обіцяє бодай дати справжнє зясування.

Значить механізм та віталізм треба розглядати, як два цілком законні світогляди і легковажити останій нема раціі; але яко робоча гіпотеза механізм має перевагу, бо усе що здобуто в біолоґії через те і здобуто, що люде працювали з думкою про єдність організованої та неорганізованої матерії.

Останніми часами дуже розвилось вченне про ферменти і хоч, ним сущність життя і досі не вияснена і стоїть перед нами такою самою непорушеною віковичною загадкою, як і попереду, про те завдяки йому стало можливо глибоко заглянути у житевий процес і показати, що деякі боки його можуть бути досліджені і уловлені.

Се не знищує віталізму, бо суть життя усе таки не відома, але воно нахиляє вагу на користь механізма.

Між иншими процесами в організмі одбувають ся процеси розщеплення. Суть їх у тому, що частинка матерії розпадаеть ся на дві і більше не таких складних частинок.

Сума елементів сих останніх рівна елементарному складу первітної

нероскладеної частинки; але тепло, яке можна дістати з сих менш складних частинок, менше од тепла, яке можна дістати, спалюючи нероскладену частинку. Тоб-то розщеплення частинки сполучено з переходом потенціальної енергії в кінетичну, що виявляєть ся найчастійш у нагріванню.

Процеси розщеплення бувають і в неорганізованій природі і можуть бути зроблені штучно. Напр. сюди належать вибухи вітрогліцеріна, бертолетової солі, а також перетворення крохмалю в цукор, білка в пептони, коли нагрівати їх у воді з розведеними кислотами.

Цілком зрозуміло, що в організмі розщеплення не може добуватись у останній спосіб, бо така висока температура разом з кислотами зруйнували-б тканини організм. Але се розщеплення витворюють ся ферментами.

Найбільш характеристичною рисою ферментів є здатність їх розщеплювати невелику кількість матерії, при сьому вони не дають ніякого сталого хімічного сполученя ні з матерією, яку вони розкладають, ані з продуктами розкладу. До недавнього часу ферменти стали піділялись на організовані та неорганізовані. Перші витворюють ріжного роду шумованя та гнитя: напр. спіртове шумованне, одним з конечних продуктів якого є спирт, молочнокисле — коли скисає молоко, оцетове і т. и.

Сі процеси мають досить велике практичне значіння, напр. спиртове шумованне грає ролю при виробах усих напоїв, що мають в собі спирт, як то: горілка, вино, пиво і т. и. Не говоримо вже про гниття, яке знищує померлі організми: без сього вся земля була-б повна трупів, так що певно не лишилоб ся місця живим організмам. Процеси шумованя та гниття се зовнішні прояви діяльності нижчих організмів: грибків та бактерій.

Неорганізованими ферментами називають деякі матерії органічні, але непевного складу, які хоч і витворяють ся комірками (cellula) організма, проте можуть виявити свій вплив і без присутности комірок, в шклянці.

Сюди відносить ся діастаз, який є в проростаючих зернах ячменю, втіалін в слині, пепсін, тріпсін і інші ферменти, якими травить ся їжа у шлунку та кишках і т. и.

Вплив їх на білки, жири, углеводи (до останніх належать напр. крохмаль та цукор) однаковий буде з нагріваннем в воді разом з розведеними кислотами тоб то розщепліннем.

Значить, коротко мовлячи, організовані ферменти се живі істоти, неорганізовані або енціми — се продукти діяльності комірок організма.

Але праці Büchnera зтирають ріжницю між ними. Сьому вченому

поталанило з розтертих дрождей, тоб-то знищивши, убивши грибки їх, дістати сок, який так само витворює шумованне, як і живі мікроорганізми; те само відносить ся до шумовання оцетового, молочнокислого.

Енціми можуть роццелювати білок, жир, крахмаль, цукри з подвійною частинкою, мочевину і т. и.

Але опріч розщеплення де які ферменти грають ролю в процесах скиснення та редуції — се оксидази та редуктази.

Що до способу ділання ферментів, то він власне не відомий, його можна прирівняти до впливу каталізаторів.

По Ostwald-у останні се будуть такі тіла, які присутністю своєю, або затримують або прискорюють хемічну реакцію. Значить і енціми не ставлять причини ферментації, але лише прискорюють процес, який йшов сам собою, хоч дуже непомітно.

З сього видно, що роля ферментів дуже значна серед біологічних прояв гнитя: різні роди шумовання, переварювання їжи і т. и. се все ферментативні процеси. Се все було вже досить давно відомо, але останніми часами вивчене ферментів розкрило нові горизонти, допустило зробити ще один крок що до розуміння життєвих процесів. Про се я то й хочу побалакати, користуючись статею В. І. Паладіна: „Работа ферментовъ въ живыхъ и убитыхъ растеніяхъ“.

Ми вже сказали, що дроздові грибки витворюють в собі ферменти, од яких робить ся спіртове шумованне.

І от можна убити сі грибки, тобто живі комірки, не убиваючи ферментів, напр., 1) трутиною: хлороформом, толуолом, 2) висушуючи при низькій температурі, а потім ростераючи, 3) обробляючи ацетоном, 4) впливаючи низькою температурою. Комірки з убитою протоплазмою, але не зруйнованими ферментами зуть убитими, а ті що в них убито протоплазму й зруйновано ферменти зуть мертвими.

Коли коміркам, що убито їх, дати відповідні умовини тобто температуру, повітре, воду, то ферменти в них розпочнуть свою роботу і здасть ся, що комірка зовсім жива, тільки що вона не може розплюватись. Навіть досвіди Паладіна показали, що рослини убиті низькою температурою, коли одтають, то починають захоплювати кислород і виділяти угольну кислоту, тобто дихати! Значить один з найхарактерніших процесів життя диханне є теж рядом ферментативних процесів, і може відбуватись в убитих рослинах. Значить неначебто нема ніякої різниці між живим і убитим.

Але се тільки так з першого погляду.

Сі способи убивання живої комірки переміщають між собою еле-

менти її, знищують зв'язок між ними, роблять їх незалежними, і вони через те починають працювати незалежно один одного, тобто убивання комірки знищує регуляцію, яка надає праці ферментів доцільний характер. Вони ненавчливо втратили голову свою і працюють цілком безладу. Або кажучи інакше: в живій комірці кожен фермент працює тільки до тої пори, поки продукт, який вони витворюють, може бути ужитий на користь цілого, а в убитих комірках вони працюють, хоч праця їх для цілої комірки і не потрібна. Так д. Юніца показала що часом убиті рослини дихають більш енергійно, аніж живі. Напр., 25 живих горошинок на 1 годину виділяли 3,8 mg углекислої кислоти, а коли їх було убито низькою температурою, то почали виділяти 4,5. Тобто у живій комірці, де праця дихальних ферментів регулюється потребами її, нема такої непотрібної та зайвої затрати матерії та енергії, яку ми бачим в данім випадку в убитій комірці. Се можна засувати теж відсутністю потрібної регуляції.

Найкраще самостійність та незалежність ферментів в убитих комірках виявляється відносно різних отрут. Напр. синильна кислота, селеністо-кислий натр, перекись водорода убивають одні ферменти і не зачіпають других, і ті що лишилися можуть собі працювати як і попереді. Далі треба сказати, що в убитих комірках одні ферменти знищують другі. Так живі дрожжі шумують дуже, коли температура вища, навпаки убиті гірше, що виявляється в зменшенню кількості углекислої кислоти, яка виділяється при шумованню. Таке зменшення енергії шумовання залежить од розкладу білків, що настає при високій температурі, а воно залежить од особливого фермента, що розкладає їх. Сей фермент одначасово руйнує ферменти спиртового шумовання і усе те що затримує розклад білків, побільшує енергію шумовання.

Так напр. додаток хінїна побільшує кількість углекислої кислоти, що виділяється при шумованню, бо хінїн затримує роботу фермента, який розкладає білки. Додаток селітри, який підвищує енергію сього останнього фермента, майже зовсім спиняє шумовання.

Значить звідсіля виходить, що живі дріжджі повинні мати силу затримувати шкідливу для процесу шумовання працю фермента, який розкладає білки.

Ферменти в убитих комірках не можуть обороняти ся од шкідливого впливу різних отрут та бактерій, супроти яких з успіхом можуть змагати ся живі комірки. А се певно залежить од змін, які настають у шкур'яному шарі протоплазми.

Вивчення ферментів поглибило на один крок розуміння наше про життя, проте ще нам дуже ще далеко до цілковитого пізнання суті його.

Але й се велика звитяга і її дала нам фізіологічна хімія. Аби ясніше було, чого ми повинні сподівати ся од вивчення ферментативних процесів в убитих комірках, візьмем яко приклад процес дихання. Що до хемізму реакції, то тут ми до недавна знали лише початок та кінець її, а посередні реакції нам не були відомі, бо вони проходять дуже швидко, продукти, які витворюють ся тут, нестали, а разом з тим їх дуже мало, через те хіміки не мали змоги уловлювати їх: здавало ся навіть, що їх ми ніколи не пізнаємо. Але справа одразу змінила ся, як тільки почались досвіди з убитими рослинами, в яких усе таки лишались діяльними ферменти.

Ми вже сказали, що в живій комірці є регулююча сила і там коли спинить ся діяльність одного фермента, зараз же се стає сигналом, аби спинила ся діяльність і усіх інших ферментів. Не те в убитих комірках. Тут кожен фермент працює самостійно, навіть працює тоді, коли продукт діяльності його не потрібен для цілого, а до того в наслідок відсутности регуляції посередні (промежуточні) продукти витворюють ся у великій кількості. Треба тільки знати, як витворити сприяючі умовини для праці кожного фермента, треба тільки уміти захистити сі посередні продукти, аби вони не перетворювались ще далі. Через те то стало можливим дізнати ся про те, через які стадії проходить процес дихання.

І взагалі вивчення праці в убитих комірках дає спромогу змалювати увесь хід хімічних реакцій в живих комірках. Але праці вчених, що займають ся сими питаннями, ще тільки перші спроби у сьому напрямку, завданнями теперішнього моменту є зміцнити завойовані позиції, а вже тоді рушати ще наперед, бо далі лежить безмежний обшир невідомого.

Завданням дальшого моменту буде синтез.

Коли тепер, користуючись відсутністю регуляції в убитих комірках, ми можемо детально виучувати хімізм ферментативних процесів, через те що кожен фермент починає працювати самостійно, то далі треба буде встановити розірваний звязок між окремими елементами комірки, встановити їх взаємини.

Вже есть кілька праць, які показують в якому напрямі повинна йти наука, що до вивчення хімізма комірки.

Так ще р. 1874 Ебшттайн та Грюцнер показали, що в шлунку є така субстанція, яка переходить під впливом соляної кислоти у пепсін (пепсін се фермент, який разом з соляною кислотою переварює білок). Павлов знайшов „ентерокіназу“, яка дає діяльний трипсін (фермент в кишках). Паладін довів, що дихальні пігменти існують в стадії прохромо-

генів. Тоб то ферменти попереду існують в стадії недіяльній і в комірках існують субстанції, які повертають їх у діяльне становище і звуться вони активаторами або кіназами.

Коли ферменти стають непотрібні, вони при запомозі особливих антиферментів знову повертають ся в недіяльне становище, поки не стануть потрібними. Значить активатори або кінази з одного боку, антиферменти з другого се посередники між ферментами та протоплазмою; вони теж в живій комірці не дають ферментам знищувати один одного, і обороняють усю комірку од отроєння ферментами, бо останні належать до отрут.

Найкращим доказом існування в рослинах про ферментів або недіяльних ферментів. Є стадія захованого таємного їх життя. Коли сей період не скінчив ся, то не можна зробити так, щоб рослина почала розвиватись, хочаб ми давали їй воду, світло, повітря, відповідну температуру. Напр., гілки зрізані з початку зими, коли їх поставити в теплі розвивають пупянки і звичайно засихають.

Але можна допомогти сьому.

Досить тільки вплинути на такі гілки парами ефіра і пупянки розвернуть ся. Того ж ефекта можна досягнути встромивши таку гілку воду нагріту 30—35° на 9—12 годин. Дуже ефектну спробу можна зробити, коли встромити у теплу воду лише один бік гілки, тоді розвивють ся пупянки скажемо лише на правому боці; лівий буде у зимовому сні. У сих досвідах пари ефіра або тепло води знищують затримуючий вплив на проферменти і вони переходять в діяльну форму. Тоб то таким способом доводить ся існування в рослинах особливої субстанції, яка затримує діяльність ферментів.

Але опріч активаторів (кіназ) та антиферментів, які беруть безпосередно участь в регуляції діяльності ферментів, знайдено в організмах особливі субстанції, які покликають до діяльності не один який небудь фермент, а які надають ретельність праці цілих органів і навіть споводують розвиток нових органів. Сі субстанції витворюють ся в одній частині організма, потім посилають ся у другу, яка часом лежить дуже далеко, і там вони витворюють цілий ряд хімічних реакцій. Їх звуть гормонами. Вже досить давно було доведено вплив одного органа на другий. Напр., Броун Секар показав що testiculi випускають в чоловічий організм особливі субстанції, які і дають тут значні і характерні риси, що одріжняють його організм од жіночого. Опріч того, другим прикладом може бути залеглість розвою молочних залоз од вагітності. З сею залозою робили такі досвіди: у морської свинки вирізували сю залозу і пересажували її біля уха. Коли свинка завагітніла, то почала розвива-

тись і ся пересажена залоза, так що з неї можна було видушити молоко. Тут, значить, якась субстанція — гормон витворюєть ся в зародку) що розвиваєть ся і посилаєть ся до залози, де вже вона і витворює розвій її. Що се справді так, видно з иншого досвіду: Лен-Кляпон робив екстракт з зародків, що розвивались в вагітному уразі і впорскував його крілікам, які ще ніколи не парували ся з самцями. Тоді у таких самок починали розростатись груди, неначе вони справді були вагітні. А се власне од того, що у тому екстракті є особливий гормон і коли він впорскуєть ся у другий організм хоч і не вагітної самки, то і там він доходить до грудей і споводує розвиток їх.

Такі ж гормони є і в рослинах, і існування їх доводить ся вже хочаб відсутністю нервової системи. Різні імпульси у рослин можна було б хутко передавати таким чином при відсутности нервової системи лише при допомозі особливих хімічних посланців. Ще у попередніх авторів можна знайти вказівки на те, що різні прояви зросту та форми рослин не можна зясувати одними лише зовнішними факторами, напр., притяганням землі, або впливом сонця, — в самих рослинах мусять бути внутрішні причини різних прояв росту. Так, відомий ботанік Сакс визнає існування особливої субстанції, що од неї залежить розвиток квіток (*blüthenbildende Stoffe*). І він доводив існування їх таким досвідом:

Коли зрізати у маю листок бегонії і покласти на мокрім піску, то трохи згодом з його виростуть корінці і потім нові листики. Коли ж зрізати такий листок під кінець липня, тобто перед тим як рослина збираєть ся цвісти, то на йому розвуть ся квітки замість нових листів. І се через те, що у рослині в сей час витворились вже *blüthenbildende Stoffe* — або відповідно сучасній термінології гормони і вони то витворюють квітки; а у маю у рослині ще нема їх, через що на зрізаному місці квітки не розвивають ся.

Сюди ж відносять ся цілий ряд відомих фактів. Так коли зрізати гілки верби і почепити у вільготній атмосфері одні нормально, а другі верхком у низ, то сї останні витворюють угорі корінці, хоч вони там і непотрібні, а внизу гилочки

Кажуть, що корінь росте униз під впливом притягання землі, але останне є тільки важною умовиною, причина ж росту заховуєть ся в самій рослині.

Так відомо, що головний корінець росте просто униз, а бічні майже горизонтально. Коли одрізати вершок головного корінця і через се не дати йому змоги рости, то бічні корінці починають загинати ся униз. Теж зявище можна бачити і на стеблах. Коли зломить вершок смереки, то одна з бічних гилок, яка до тої пори росла горизонтально, задираєть ся у гору і бере на себе ролю зломаного вершка.

Тут нас вражає доцільність явища і се перешкожає звести його до хімічних прояв. Але робились схожі досвіди, де такої доцільности не видно. Напр. Беслер бачив, як у рослин, у яких зламано вершок, але які не мають бічних гилок підіймають ся угору листя, коли ж поранити вершок рослини уподовж, то се не впливає на положення листу.

Еррера думає, що у вершку корінця та стебла витворюють ся гормон, який посилає у бокові гилки імпульс, що затримує здантість їх рости у першому випадку вниз, у другому угору. Се явище можна зясувати і інакше, власне, що гормон, який регулює зрост вершка стебла, тільки туди і посилає ся, а коли одрізати вершок, то він попадає у найближчі гилки, або горизонтальні корінці.

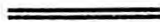
Фізіологія роста та форми рослин поки що мало розвинена. Тут описано безліч фактів, які вражають доцільністю своєю, і досліджено вплив на зрост та форму рослини різних зовнішніх умовин. Але причини сих явищ заховано в середині рослини і можна буде дізнатись про їх, коли і в сій області запаанує фізіологічна хімія.

Успіх у питанню про гормони в фізіології тварів, дає можливість сподіватись, що і у фізіології рослин можна працювати у сьому напрямку з неменьшим успіхом.

Так само мутаціонна теорія де-Фріза, що дає можливість перевіряти експериментально ідеї Дарвіна, показує, що і в питаннях мінливости внутрішні властивости рослин мають головне значіне.

З усього, що ми сказали виходить, що фізіологічна хімія запровадила хімічний аналіз у такі сфери, до яких навіть боялись приступитись з ним найвидатніші вчені. Дякуючи вивченню ферментів зясовано хемізм різних процесів в комірках, зясовано, що доцільний характер праці ферментів залежить од певних хімічних субстанцій, зясовано, що прояви росту і витворення форм залежать знову таки од особливих субстанцій — гормонів.

Се то на нашу думку і нахиляє вагу на користь механічного світогляду і дає надію, що природа повинна таки буде цілком розкрити таїни свої, повинна буде одкинути серпанок з таємного обличчя життя, бо ніщо не може встояти проти гордого людського пориву до знатя.

НАТАЛЯ РОМАНОВИЧ.

А дух перемаже колись!

Вже більше години сиділа Любов Павловна на Володимирській горці; мала звичай — як дуже важко було на душі, як дуже вже міський шум і рух нервували — йти сюди, в се найвище на горі місце і сидіти там дивлячись на Дніпро, на простір, що розстелював ся ген-ген далеко перед нею. Там потроху заспокоювали ся нерви: душа знаходила спочивок.

Кінець жовтня. Після холодних, морозних та вітряних днів першої його половини настала тепла, свіжа погода; весело й яскраво світило сонце; здавало ся, гріло ще більше, аніж се було в дійсности. Проте людей на горці зовсім мало було, й Любов Павловна справді могла спочити.

Дніпро вузький, осінній, холодним пасмом плив внизу; стальова, з синьоватим відтінком блискуча його поверхня, оточена з одного боку одноманітною габою піску — досить широкою — увесь час брала ся зморшками, що, здавало ся, одна з одної виходили.

Ліворуч розстелювало ся місто, нижня частина його, гнила, брудна, вохка, смердюча. Височили димарі фабрик з чорними стовпами диму, переважаючи з блискучими золотими банями церков. Улиці, рівні, вузькі перерізуючись сірили брудними високими домами; дві найдовші розтиняючи все нижнє місто губились десь в невиразній далечині.

Далі підіймали ся один по другім три гсрбочки; два ближші релефним півколом, третій невиразно.

Гарно було: не треба обовязково дивитись на людей, на людські оселі. Можна просто глядіти на воду, на пароплавчик, що поспішав до тамтого берега, а ще краще на той великий порожній — на мілизні; або на воду й безлюдні береги. На далекі купи лісів, що синіючи щільною стіною темніли край обрію.

Особливо довго вбирала її очи вода. Наче закликала до себе — приваблювала вона Любов Павловну. Се бувало й ранійше, коли вона ще зовсім молоденькою їздила човном: так вабила, так втягала в себе блискуча, чиста поверхня, що доводило ся зтримувати себе, щоб не піти їй в обійми.

Любов Павловна трохи отямилася від свого захоплення природою й озирнула ся навкруги; віддалік на лаві молода пара: блискуче вбранне офіцера і високий капелюх з чорним пером видно між деревами... жіноча постать підіймаєть ся знизу. Ось вже

на горі і підходить, сідає поруч неї на лаві дивить ся на Дніпро, усміхаєть ся. Оглянула її хутко: тоненька постать, вбрана скромно в сине, темний капелюх з білим серпанком навкруги на золотистім волоссі...

— Ніно! Ти? — схопила ся раптом Любов Павловна.

— Пізнаєш мене, Ніно?

Тоненька фігурка повернула ся; темний капелюх підсунув ся в гору, заблищали здивованнем сині очі; заблестіли та зараз усміхнули ся ніжно, тепло — десь там, в глибині.

— Се ти, Любо! — радісно говорила Ніна встаючи й обіймаючи Любов Павловну. Ну покажись мені! Ні, се таки справді ти... Дай же, подивлюсь я на тебе. Змінилась ти, Любочко; постаріла... та все та сама моя Люба; навіть той самий чорний колір і повна відсутність уваги до своєї поверховности. Так, так, моя гарна, така сама ти, і яка я задоволена, яка щаслива, що зустріла тебе тут; дивно се: на один день приїхала я сюди, їду вночі далі — і така зустріч. Ну, кажи ж, моя гарна, про себе: що то за зморшки на чолі, чому такий серйозний та сумний погляд?

Сиділи поруч обнявши ся.

— Ні, ранійше ти кажи про себе, Ніно, а я вже потім. Десять же років не бачила тебе. Ось ти кажеш, що я не змінилась, тільки постаріла й посмутнійшала. А ти... ти, правда, виросла, стала соліднійша, але той самий огонь в очах, так само палка й поривчата — я се почуваю. Кажи, кажи ж мені про себе! Як гарно й як дивно, що ми зустрілись! Памятаєш, ми колись обіцяли собі бути все укупі працювати разом?

— Що ж маємо робити, коли мене ще гімназісткою вирвали в тебе й посадили! Слухай же: швидко мене випустили, та й знов арештували, потім знов і знов; була й за кордоном... Чекай-но, гляну котра година. В мене тут вниз зустріч призначена, мені повинні принести паспорт; та ще рано, ще маємо час, — говорила Ніна, ховаючи золотого годинника.

— Знов за кордон?

— Знов за кордон. Знаєш, мене на каторгу засудили; вже й відвезли до Сібіру. Стала — така моя доля щаслива — і бачу зараз тебе, мою Любу. Та й їду я тепер лічити ся, груди болять. Не солодко було мені по тюрмах, застудилась здорово; два рази за-паленне було; думала — кінець вже мені. Та де — живуча.

— Ти така ніжна, Ніно, і бою ся, здоровля неважного.

— „Ніжна, ніжна“... Все допікаєш мене моєю виніженістю. Та я виносливійша...

— Першого-ліпшого мужчини. Знаю се. А допикати тобі зовсім не хочу. Навпаки, висловлюю своє вайбільше вдоволення: ти — така жінщина вповні ніжна, елегантна, гарна — займаєшся серйозними справами, багато й відважно працюєш. Бо, знаєш, обурює мене те, що люди звикли думати, що все се не жіноча річ, і самі „мужеобразні“, карикатури на мужчин можуть цікавитись чимсь більшим, аніж кухня, спальня та сальон, на те вони, мовляв, і *неженственні*, а справжні жінщини тільки того й бажають, щоб їх за ляльок мали. І навіть є спроби науково засновувати се. Один письменник написав книгу, величезний томище, в яким доводить, що все, що буває в певній жінчині людяного; поривання до серйозної праці, до корисного життя, до науки, до скарбниці людського розуму й серця — се все „мужеобразні“ прикмети, і тому в такій особі більше мужчини, аніж жінщини. „Чиста“ ж жінщина — се тільки лялька, тільки самка, тільки рабиня. Словом, стара пісня: курка не птиця, баба не людина. А як ображає се!.. І я завжди радю, коли бачу такі живі докази фальшивости сеї теорії, як ось ти, наприклад: в моднім убранні, елегантна, жінственна. І разом з тим така *жива* душа, така праця важка й відважна.

— Гарна моя, таких як я багато...

— І се мене дуже тішить... Ну, кажи ж про себе.

— Що ж ще? Ось, іду я. Що буде далі — не знаю. А що було, ти трохи знаєш, я ж тобі багато про себе писала. А все таки дивною мені видасться наша зустріч! Навмисне я вибрала се місце для rendez-vous, щоб подивити ся на Дніпро. Тут стільки споминів. Памятаєш, на човні вдвох... он там серед води на уступі лежить сніг — туди ми, безстрашні дівчатка, уперше виїхали на човні, а не вміли ні добре гребти ні кермувати! Чудовий старий Дніпро! А як ми купали ся в льодовій воді, в тій затоці... А як нас доганяли п'яні, і ми втікали, а як в Чорторії пливли на рибальським човні...

Ух, гарно-гарно, Любуню. І хотілось на се поглянути може в останнє.. І чому ти як раз опинила ся тут? Чому саме в сю хвилину? Вже ж не прочує зустрічи... Була б і зовсім тебе не побачила, мені небезпечно улицями ходити та знайомих розшукувати.

— Я, Ніно, часто ходжу сюди — теж подивити ся на Дніпро, на всі сі місця. Спочиваю, розважаюсь.

— Розважаєш ся? То, значить, ти нещаслива? Кажи ж, кажи мені...

-- Що значить! нещаслива? Та й хиба існує абсолютне щастє?

— Ні, ні, чекай; скажи ти мені щиро: як би вернуло ся тобі ніснадцять років, то так само утворила б своє жите, як і тепер?

— О, ні, ні!

— Ну, то отже ти й пояснила мені. Тепер сповідай ся, моя гарна, та тільки розсунь трохи зморшки — Ніна торкнула ся ніжно чола Любови Павловни — і подивись на мене своїми сумними очима... Що ж до мене, то хоч би зараз довело ся наново починати жите, той самий шлях вибрала би, хиба що не так вже рано пішла би ним; приготувала ся б добре, розібрала ся б, а то багато де чого бракує мині часом. Правда, жите не жде; не ждало й тоді. Зараз скінчу я, моя голубко, про себе, щоб не вертатись більше до сього; — ніжно гладючи по руді свою приятельку говорила Ніна. — Так ось: хоч почуваю в собі начатки грудної хвороби (може смертельної) — наслідок тюремного режиму й ненормального житя, хоч не знаю, як я кінчу; хоч радощі любови не для мене, — я не жалуюсь: я знаю, що се єдиний, для мене можливий шлях житя. Ну годі! Кажи ти.

Любов Павловна як приголублена дитина притиснула ся щецінійше і глянула в очи Ніні.

— Ще, Любо, скажу, що я знаю про тебе, щоб тобі не повтратись. З листів твоїх знаю, що ти вийшла заміж зараз же, кінчвши гімназію, що маєш дітей; від де кого із спільних знайомих — що чоловіка маєш, гарного і вродою й душею, серйозного, розумного... Що діти твої — надзвичайно гарні діти. Ти дивуєш ся, які спільні знайомі? Ти ж була і в тюрмі і в засланні; ось там і знайомі ті знайшли ся, що потім зустрівшись зо мною оповідали мені про тебе. Між иньшим, Любо, ся тюрма й заслання були лише „дань молодости“ у тебе й твого чоловіка? Ви вже пережили се?

— Чоловік... можливо... як би був один, — дивлячись в далечинь обривала Любов Павловна, — без родини... не звертав би з того шляху. Про себе напевно нічого не знаю. А тепер, коли маю дітей, знаю, що не покинула б їх, та й він теж. Їх довело ся б покинути, живучи як ось ти тепер. Ми не такі герої, не таки героїні, як от були колись жінки, що з болем виривали з серця спомин про свою дитину, щоб стати вільними для праці. Та й здасть ся мені, се не мій шлях; можливо, як би я була одна, повторювала б свої висідки й заслання, робила б всякі „потрібні“ діла, але без задоволення, без віри, яку, наприклад, маєш ти!

— Песімістко моя! нею була, нею й лишила ся, — живо скрикнула Ніна. — Але послухай: се безбожно, нарешті, не увірувати

в моїх богів! Я, така агітаторка, — і не можу повернути тебе..
От лихо!

— Стривай-но, Ніно! Ще одно питання про тебе. Ти що-й-но сказала, що щасте кохання не для тебе. Через що? Ти молода, гарна і така „повна жінка“; в тебе ніжна душа...

II.

Зблїдла Ніна. Очи устромились в одну точку, рука затремтіла.

— Коли хочеш, Любо, щасте кохання для мене — тільки я його не візьму. Є один товариш, людина видатна й сильна; він мене любить, се я відчуваю; і я... теж його дуже люблю. Але виявити колись свої почуття... щоб він назвав мене грубошкірою... ні за що, ні! *Не можу мати свого щастя*, він також. А може і в сїм щасте, *так* любити...

— Ну, годі! Тепер вернемо ся до тебе. Кажеш, віруєш?

— Та в що власне вірую? В те, що Маркс був геніяльною людиною? — З охотою! В те, що с.-д. спасають світ? теж з охотою! В те, що твоя й моя праця їм потрібна — також. А чи ж так само потрібна наша праця світові? Людям? Чи від неї хоч одній людині стане легше жити тепер, зараз, *зараз*, розумієш?

— Може й стане, — задумано протягнула Ніна і уважно подивилася в лице Любові Павловні. Те, *що і як* ти зараз сказала дуже вражає мене. Хотіла б поговорити більше про се. А поки що залишїм; матимем час —потім вернемо ся до сього. А ти розкажи мені швидко про своє жите. В тебе багато нового; твоє жите ще ріжномаїтїйше й цікавіше, аніж моє. Передчуте говорить мені, що ти не зовсім щаслива. Я дуже тебе люблю, ти знаєш се; ти моя єдина приятелька, моя рідна. Мені так гарно тебе бачити й про тебе чути.

— То ти може сподіваєш ся гарне про мене почути. Мало його є.

— А може і в сїм ти надто песимістично настроєна? Факти, факти давай!

— Ну, тут менше фактів, більше настрою, почувань... і взагалі — се річ така суб'єктивна. Отже бачиш, ще в 17-ть років я звязала себе, покохала. Не дивуй ся, бо справді тільки кохання звязує як найміцнійше. Обрядами ми себе не звязували, та звязала дитина, одна, потім друга. Ти здивовано думаєш: яка з мене мати, яка жінка? А я дуже люблю дітей і чоловіка; се мене й звязує. Я вже не сама по собі, а член родини; він мене в великій мірі залежить добробут її. Я що дня, що хвилини повинна бути на своїм місці. Повинна думати за всіх, дбати про все. Нарешті ніч. Тихо. Се вже *мій* час; час мого життя, моєї особистости; але моє фі-

значне я хоче тоді здебільшого спати, і кидаєш все: думки, книжки. Сон. А ранком теж саме. Як вивірочка в колесі. Правда, всюди жите таке. Але як рвеш ся з нього! Та є й щастє тут... Коли мій хлопчик маленький ранком перелізає до мене на канапу, обхоплює шию рученятками і каже: мамочко, не спи, не спи; я хочу, щоб ти подивила ся на мене — його великі оченята повні такої ніжности, а голосочок мов дзвіночок! Взагалі я передусім мати, — най буде се тобі відомо. Для мене се очевидно. Я знаю, що повинна віддавати дітям весь свій час (повинна не зобовязку, а тому що инакше не можу), робити все, щоб їм краще жило ся, пильнувати, щоб з них вийшли люди такі, як я розумію се слово. І не те, щоб мною керувала свідомість обовязку, ні!.. Знаю тільки, що инакше я не можу жити. Живу передусім дітьми. Та проте думаю, що, не вважаючи на всю мою любов до них, не вони для мене, а я для них; думаю, що як би я їх втеряла, не так би страждала, як вони без мене.

І ось коли встає передо мною питанне: як би мені зараз ультімадум поставили: хто най умре — я чи діти, думаю, згодилась би на останне (думаю, не почуваю); можливо я б менше мучила ся втерявши їх, ніж вони втерявши мене. Лишити ся тепер, при таких умовинах життя без матерніх піклувань — як се страшно!

Розумієш, так: коли я вже втягуюсь в щоденне житє, клопоти, я спокійна, звичайна жінка-мати. Але иноді — і як часто се буває — мов дикий звір, загнаний в клітку я рву ся на волю. На волю від привязанности до дітей, від привязанности до річей — бо й річи звязують. Може тобі дивно се, але річи мої завжди мене звязують якимись путами. Сі всі вигоди, меблі, одіж привчають до себе, привязують. Я хотіла б ніколи не жити на однім місці; жити то тут то де-інде, то в маленькій кімнаті під небом, то просто на голій землі, без річей... І все б душею своєю жила я...

Ось якби мені тепер, з моім досвідом, довелось почати від 16 років, не виходила б довго заміж... Заробляла б гроші, жила б економно, потім би кидала все й подорожувала б. Ішла б і їхала. Не жила б довго на однім місці. За містом, до якого я прикута, є лани, степи, річки, ліси, гори... і села, села... Хотіла б ходити всюди, степами, лісами, горами... пливти річками, морями. Лежати на землі, під синім небом, в чистім повітрі, серед безмежного простору, вільною... Хотіла б бачити наші степи широкі, наші безкраї рівнини, буйні ліси наші. Ходити від одного села до другого... від одного міста до другого, дивитись на людей (так, і на людей)...

мандрувати густими лісами, заночувати, де заманеть ся, лежачи проти зірок на теплій землі. Їхати Волгою, бачити Урал, Кавказ, убогу північну країну... розкішні лани полудня. Обняти оком гори Карпат, які все височіють одна по одній мов темні хмари... Не мати иньшого життя як від сьогодні до завтра, від ранку до ночі. Зазнати пестошів тихого вітрика на горбочку, чарівної краси всеї незайманої природи. Потім від своїх золотих ланів, срібних річок через Європу — дивну країну культури — перейти в дикі, первісні країни Азії, до храмів Індії, до яєних, синіх просторів Палестини, до пірамід Єгипту, степів Африки. Бачити всю ту розкішну природу, старі храми, руїни, спостерегати людей, відчувати колишнє жите, угадувати те таємниче давно минуле... Як се захоплює мене! Голова мені крутить ся коли думаю про се. Стояти на сходах якого небудь давнього індійського храму серед величнього лісу пальм. А Атени... душа моя замирає, коли думаю про них. А люди! В кожній місцевості різні й цікаві... побачити свої місця, своїх людей, чужі місця й чужих людей — і писати про них, про людей!

Палко закінчила Любов Павловна й замовкла... засоромила ся.

— Бачити й писати, — задумливо повторила Ніна. — Сим ти висказалась вповні. В тебе душа поета. І значить, звичайної мірки до тебе прикладати не можна. Але і ентузіястка ти, як я бачу! Як тобі очі горіли, голос дзвенів. І разом з тим песімістка! Дивно.

— Не знаю, що я таке. Ось тільки так мрію. А заміж би ще встигла.

— А головне: бачити й писати. Се так гарно, наївно. Скажи, як перетворюють ся реально твої мрії?

— Так, що бачу й пишу. Тільки мало бачу, мало й пишу.

— І друкуєть ся те, що ти пишеш?

— Друкуєть ся, під псевдонімом.

— То значить, се ти! Чула я від товаришів, та не няла віри. Тепер я знаю. Читала все. Ну що ж! щастя тобі, Любо! Я се вважаю дуже великим ділом, святим, високим. Памятаеш, як ми вдвох читали Горького, Кюроленка, Марка Вовчка, Шевченка? Як на нас впливали слова й думки поетів?

— Чекай, Ніно, ти ще й мене в святі запишеш. Я хочу тобі сказати, до речі, в чім лежить, сказати б, „трагедія“ мого життя. Здаєть ся, писала б і день і ніч. Коли хожу сама де — стільки в мене образів, думок, слів! приходжу до дому, записати нема коли. Крім всіх хатніх работ й занятя з дітьми я заробляю трохи на

себе; і ось для *себе* вже не вистарчає часу. Часто я ловлю себе на тім, що під час гри з дітьми думка моя працює над обробленем якої-небудь теми, та в ту хвилину я не можу вглубити ся, а потім всі ті образи, ідеї, висновки гублю, бо не можу удержати їх в своїй пам'яті.

Найкращий час для праці у ранці, від години 7—8-ої до півдня. І як раз в сей час я звиваю ся по хаті. Встають діти. Умий, одінь, дай їсти, веди на прогулку... Бав ся з ними, учи їх, ший на них... Ось вечір. Як полягають, можна б писати, та не та вже голова, не ті сили; втомлена, я найвище щастє бачу в тім, щоб полежати на канапі. А далі й сон. То й мало доводить ся мені писати.

Часом думаю, що се ділетанство, ота моя писанина. Може я пишу в вільний час для приємности? Адже в ґрунті се не так. В сїм моє житє. То душа моя живе. Як би я не звязала так себе родинним житєм, все б, здаєть ся, писала, писала. А може се тільки здаєть ся -- засоромлено всміхаючись, увірвала Любовь Павловна.

— Ні, чому ж: здаєть ся? Я розумію тебе.

— А буває, що й слів нема. Сидиш мов дерево! Хочеть ся кричати, писати так, щоб нутро перевертало ся, та нема слів.

Один письменник, до речи, каже таке: що талант не замре ні в яких обставинах... Та не в тім річ. Найгірше ятрить думка: навіщо ся моя писанина? Навіщо всі книжки, що їх пишуть так багато й так марно? Ти подумай, скільки то є книжок зовсім зайвих, бува й шкодливих, а тут ще мої побільшать сей баласт. Поглянемо ще й так: припустімо, що мої твори будуть геніяльні. Та ж найбільший геній не міг і не може житє хоч одної людини перетворити з пекла в рай. Його твори становлять еру в літературі, цікавлять суспільність, викликають сльози на очах, запалюють святий огонь в молодій душі... а всюди, в центрах і закутках так само душить в своїх обіймах виснажених людей голод, так само тримає їх, сзвірілих, в своїх лапах брудне житє, лайки, бійка, розпуста, темрява, темрява... так само жорстокі й безжалісні ситі. Іноді як морозом запече така думка: хоч кровю серця свого писати, хоч шматкувати душі людей — ні на одну йоту не зменьшать ся страждання людські.

— Стій, Любо — се не так!

— Не перебивай мене. Я вже мушу до кінця довести. Тільки дай слово, що до кінця терпеливо вислухаєш мене довго, довго...

Ніна поглянула на годинник, потім присунула ся ще ближше до приятельки, обняла її і стала гладити по руці. Люба казала далі.

III.

— Отже, кажу: не зменьшать ся ні на йоту страждання людські. Ось про сі страждання і хочу я... не люблю говорити про се! Так щось подібне до „мірової скорби“, але знаєш се щиро, не сентиментально.

Завжди погано жили люди, навкруги росли страждання; не почувала їх, помічала, та не почувала. А тепер відчуваю.

Люде дуже страждають. Я часто про се думаю, се навіть кошмаром моїм стало: для чого й через віщо люди так страждають?

Я так думаю: жите людей — усіх — повинно бути таким, щоб в нім було як найменше страждання і як найбільше щастя. Се — мета. Страждання бувають моральні й матеріяльні. Перш усього треба усунути матеріяльні; треба, щоб людина не мучила ся від голоду й холоду. А потім, щоб людина не задихала ся в тісних соціяльних і моральних формах, щоб жите людини було свободним, згідним з вимогами природи, гармонійним. Скільки страждань дає умовність, важких моральних страждань! Дуже часто який-то вчинок був би природним і зрозумілим, та умовно він вважаєть ся негарним. І ображаєть ся почуте людини... Душа страждає. Як одні живі істоти шарпають душі другим живим істотам, особливо малим! Я говорю про дітей. Чисте, прекрасне, вільне душею сотворінне широко розплющеними очима з цікавістю й захопленням вдивляєть ся у все, що його оточає хоче впізнати все, вповні й правдиво. А його грубо обривають, йому брешуть, йому лицемірять, не хочуть бачити та розуміти його власної душі, його природи. На біле говорять чорне. І молоденька душа калічить ся, роздвоюєть ся, сумніваєть ся, стогне... А відносини людей в най, головнішим в житю, в подружі?.. Тут ціле море страждання. Від знущання словом, поглядом до глузу й бійки — ціла гама страждання. І потім: всі люди однакові, рівні в природі; є розумніші, дурніші, сильніші й слабійші, але все-таки всі рівні, рівні в своїм праві на жите. Як можуть бути тут кому привелеї, то хіба тільки тому, хто більше одарений від природи найвисшим — розумом. А хіба набита золотом кишеня пустоголової свині дає їй привелей на пануванне над бідним, дає право згорда дивитись на свого ж брата-людину?

Отут, в сій страшній умовній нерівности, в сім поділі на благородних панів і чернь — скільки тут морального страждання!

А головне голод і холод. Иноді як обхопить тебе се! Думаєш про такі важкі й болючі матеріяльні страждання людей — і голова не вміщає всіх думок, і серце не може вмстити всього того

болю. Почнеш думати: скільки в кожну хвилину страждань на світі? І холодно робить ся й тремтиш від жаху: кільки що хвилі розлягаєть ся стогнів, леть ся сліз, скільки вмирає передвчасно в муках з розпукою покидаючи на сїм світі своїх безпомічних дітей!

З свого куточку, де сиджу часто у-вечері, коло мого столика я бачу увесь світ. Ось так часто сиджу й дивлю ся в простір; очима бачу тільки кімнату свою, але душею обіймаю весь світ: немов анатомірований він тут весь передо мною, — і всі його болі, хвороби страждання як на долоні перед моїми духовними очами. І не знаю, куди втікти від сього.

Невже ж се дрібничка — муки світу цілого? О, я дивлю ся на все, що робить ся навколо, так, наче б я пожила вже певний час в ідеальній країні, де немає ні голоду, ні гніту, ані яких страждань, де все нормальне, гарне, радісне, ясне, гармонійне. І ось я дивую ся й мучу ся від того, що тут все зовсім не так дієть ся, як треба для щастя людей.

Страждання... — м'яко-сумовитим звуком вирвало ся з грудей Любови Павловни. — А його колись не буде. Так хочу, щоб його не було. Тільки, чи ж може існувати людина без страждання? Може люди тільки й удосконалюють ся стражданням? може воно їх робить кращими? Але се мабуть не так. Я ще буду думати над сим.

Ми всі, що маємо над головою дах, в печі трохи гарячого на обід, теплі ковдри — ми щасливі; і всякий, хто з нас скаржить ся на свою долю — несправедливий егоїст — так думаю я часом. Він не зазнав найгіршого з страждань: фізичного. Всі моральні страждання ніщо перед сим головним і найбільшим. Адже серед голоти менше морального страждання, бо за фізичним він вже не відчуває морального.

Се все не дає мені жити. Лякає мене, гнітить мене житє. Ти подумай, ти відчуй; жити в теплій хаті, їсти... ходити по великих магазинах, бачити там гори шинок, ковбас, хліба, купи матерій, футра, вати, і... угледіти маленьку дівчинку, що хапає перехожих за поли випрохуючи копійчку. Ось їй пані, багато вбрана, сідаючи у власний екіпаж кричить: убірай ся ти вон! Другу дівчинку, яку поліцай веде до участку, бо надто докучає перехожим; вона кидаєть ся втікати кричучи як налякане звірятко... Або хлопчика каліку, всього покрученого, понівеченого, — він цілий день пересовуєть ся улицею по копійчку. Бачити дитину в руках п'яної матери — холодну й голодну, — яка вже не кричить, а дивить ся тільки

запитуючо великими, ясними очима. Глянула я раз у ті очі. Жах обняв мене, — мов в безодню падаю. По за очима в сеї маленької людини є душа, а яка прекрасна, яка цінна дитяча душа. Се основа світу, се само жите. З сеї ніжної квітки-душі утворюється все людство. Яке б воно могло бути! Але ніжна квітка калічить ся, нівечить ся, шарпається, вяне, а оболочка її мучить ся.

Дитячі страждання, як се страшно! Маленьке сотворінне могло б усміхнути ся весело: трохи тільки йому тепла, їжі, ніжності; радісно всміхнуло ся б воно, ожило б. А воно корчить ся з голоду й холоду, задихається в смороді, плаче від бійки і тільки дивить ся своїми великими, чистими очима, наче питає; навіть се все? і що таке його існування: О, прокляте таке жите! Краще тим, хто вмирає! А разом з тим, яка краса жите, самий чистий факт життя.

І ось два питання вирости в мене: Перше де шлях до того прекрасного, свобідного життя, яке повинно бути для людей? Як усунути нікому непотрібні муки? Друге: яке-ж воно мусить бути у всій своїй повноті, у всіх деталях се прекрасне жите?

Зараз я знаю лише те: треба, щоб люди не були голодні, не мерзли, не були звязані нитками умовностей. Припустимо се все є. Що тоді треба людям? Що вони будуть робити? Нічого не знаю.

А тепер навпаки: припустимо, що я все знаю: Як люди будуть жити в будучині, що вони будуть робити (бо тепер же роблять вони щось, — і все, що роблять, зводить ся до боротьби за існування); тоді я не знаю: де шлях?. Що робити, щоб привести людство швидче до того гарного життя.

Ось уяви собі ту дівчину, що хапає за поли пишних пань і за се сидить в участку. Яке їй жите дома? Можу я їй допомогти? — Ні! — І се „ні“ таке страшне, що жити страшно. Воно може спонукати до праці, до боротьби... да, се так! Я, иньші, ми будемо бороти ся, щоб в будучині не було таких нещасних дітей.

Але ж чи се потрібно? Чи й без нашої праці „еволюція“, хід історичного й економічного розвою не зробить свого діла? чи не опинимо ся ми в становищу мухи на рогах у бика — „і ми пахали“... А як і без наших зусиль та жертв настане за тисячу літ добро й щастє на землі?

— Але як хто не може сидіти склавши руки? Не кажучи вже про те, що й люди стихійно творять історію...

— Ну, то най той і робить! А я не можу! Я-б робила, працювала-б невтомно, як би під моїми пальцями болото й бруд пе-

ретворювались в чисті, сухі обшири, а на гнойних, чорних дірах заблищали запашні квітки. Я-б працювала.... Чого-б не зробила я, як би зараз, на моїх очах дивчинка ся мала піти не в брудну, холодну яму, де її чекають стусани та лайка, а в чисту, теплу кімнатку, де тиша й ніжність...

— Бачу тепер весь твій скептицизм і сумніви, — тихо сказала Ніна — се мене лякає. Навіть трохи ненормальним видаєть ся. Люди ж повинні мати здорову душу, і на всі тяжкі вражіння відкликати ся розумом, а не самим тільки серцем. На вид чужих страждань не плакати, не стогнати, склавши руки, а робити щось...

— Як віриш, що можеш допомогти....

— ....Або плюнути на все і жити своїм життям. Инакше один вихід....

— Мотузок? Я й сама давно так думаю.

— Щось подібне.

— Також для зменшення суми людських страждань? З усім, що ти зараз сказала, згоджуюсь. Тільки ось що. Коли серце моє розриваєть ся від безмежного страждання людського, я не йду на ту „працю“, на боротьбу за пригнічених та голодних, бо не вірю, щоб від того хоч на одну годину припинило ся страждання на землі. Вся ся боротьба за щастє людей — се ошуканне самих себе: люди борють ся, працюють, віддають всі свої сили, всю душу, — і се лише для того, щоб заспокоїти себе, щоб наповнити своє жите. Бо світ все так само страждає від економічних, соціальних та інших умов. Я і не можу реагувати на всі болючі факти життя quasi боротьбою, бо мене й тоді так само переслідуватимуть стогнання. Заспокоюватись тим, що я здобуваю щастє для своїх пра-правнуків не можу: вони й так його матимуть, коли надійде час справжнього ладу й щастя на землі: ні приблизити його, ні побільшити ми не маємо спромоги й сили!

— Ну одним словом, ти не можеш працювати во ім'я чого-чого, бо нинішнє пригнічує й знесилює тебе. А скажи: для чого й від чого ти пишеш?

— Як тобі се пояснити? Не знаю чому, не знаю—для чого. Спасти землю у всякім разі не сподіваюсь. Пишеть ся—тому й пишу. А як сказати чому? Списую на папер образи й думки з душі моєї, як не можу вже їх довше в собі носити. Потрохи я додумалась до того, що вся моя писанина, чи там, мовляв, творчість душі моєї — се теж один з способів забути ся, щоб не відчувати так тонко всесвітнього страждання, як і алкоголь, карти, бонвіанство та подібне. Бо, чи-ж не було так: пишеш, і щось обхоп-

лює тебе, підносить на світозарних крилах в височинь, легше ди-
хаєть ся тобі, забуваєш усе на світі... мов у чарах яких живеш,
на хвилину правда. Пишу і буду писати інстинктивно; але я не
вірю в те, щоб сим я зробила велику користь людям. Всім, хто
страждає, хто вмирає з голоду, рішучо байдуже, чи ходитиму я
щодня до театру чи писатиму коло свого столу сумні уривки з
моєї душі; байдуже їм і те, чи сидітиму я зараз в тюрмі, чи піду
танцювати та пити вино.

— Байдуже коли ти береш абстракцію—суму всесвітних
страждань, а не конкретні страждання окремої людини!—палко
заперечила Ніна.

— Не переривай!... І саме те, що я пишу, чи не найчистій-
ший се еґоїзм — хвилі творчости, що утіхою душу напоюють?

Так, літературна — свята праця, читаю в твоїх очах, — при-
значена служити вищим цілям. А кому потрібні мої писання? До
чого вони, хоч би й мали справді літературну вартість? Літера-
тура має велике значінне для культурного розвою людей, для про-
гресу й таке иньше. Так, так... але яке значінне має вона для го-
лодного мужика? Тут, бач, вже мужик конкретний предмет, а
прогрес абстракція.

— Чекай, Любо! Ти мене просто приголомшуєш! Важко на-
віть розібрати ся у всім, що ти говориш! Така мішанина фан-
тазії й дійсности, аналізування й погостреного почуття!

— Я й сама часом не можу в собі розібрати ся, ради собі
дати не можу. І взагалі я в собі спостерегаю наче дві істоти. Одна
— мати, жінка, соціальна одиниця сучасного життя. І як така,
я стихійно живу як звичайна пересічна людина. Але друге моє я
стежить завжди за першим, дивить ся на світ об'єктивно, живе
окремим, своєрідним житем. Воно аналізує всі вчинки мого пер-
шого я, воно вдивляеть ся в глибини життя.

Зажурено, співчуваючо озвала ся Ніна.

— Тебе розідає аналіз моя гарна; той скептицизм, що в за-
родку був десять років тому, розвинув ся і прибрав велитенські роз-
міри.

Тому ти не можеш віддати ся тому, чому я віддала ся.
Та ще й тому, я думаю, що ти не до того призначена. Роби те,
що тобі душа велить, — захоплюючись раптово піднесла голос
Ніна — Пишеш? Пиши! І инакше не може бути. І, проте, ти
мимохить причиниш ся до всесвітньої праці духа. А д у х п е р е м о ж е
к о л и с ь.

— Знов те „колись“!

— Се навіть по дитячи якось—ненавидіти се слово. Ти наче хора на короткозорість, ти все хочеш бачити тут, коло себе, а не думаєш, що воно минеть ся й настане иньше, люди побачать його, для них воно прийде, краще жите...

— Так воно прийде без твоїх жертв, без твоєї праці...

— У тебе уперто се повторяеть ся. То ти кажеш: на що наша праця світови? Чи стане кому-небудь легче від неї. „Люди самі одержать щастє, коли надійде час щастя для всіх на землі: ні приблизити, ні віддалити його ми не можемо“. А я думаю, се не так. Що таке щастє? Абсолютного щастя нема. І думаю я, що ми можемо побільшувати щастє людям кожним своїм словом, кожним вчинком, — не тільки в прийдешности, а і тепер можемо ми жите прикрасити. Боротьба за будуче щастє — се боротьба і за сьогоднішнє щастє, бо з кожним її кроком людям краще і морально й матеріально. Робітник береть ся за поліпшенне нинішнього свого жита і кожний крок наперед в сїм напрямі є для нього щастєм в порівнянню до того, що він дав.

— Так, Ніно, але се його сфера, його жите, а ми... як же ми до сього пришиті, „безпочвенні інтелігенти“. Для нас ся вузька сфера щоденної боротьби за хлїб і людську гідність розширюеть ся. „За прийдешнє щастє, нормальнє жите для всіх — для босяка, для жебрака, для мужика, для жінки, дитини, для всіх страждучих і обремененних... за „царство духа“ боремо ся ми! Ось тут і сумніви.

— Які-ж можуть бути сумніви? Се „царство духа“ може настати тільки після щоденної боротьби за матеріальнє поліпшенне і справедливість для всіх, після побіди робітничої класи. Ось одне за друге й чіпляеть ся. І як ти що хвилі боротимеш ся зо всім, що не наше, що не нормальнє, що гидке, — і сього досить. А, стражданнє, якого ти не можеш видосити.... Знаеш я думаю, що як більше його, як сильнїйше воно то, се й краще — швидче воно скінчить ся.

Що гірше, то ліпше...

Памятаеш, в Надсона;

Другъ мой, братъ мой, усталый, страдающий братъ,

Кто бъ ты ни былъ, не падай душою :

Пусть неправда и зло полновластно царятъ

Надъ омытой слезами землей,

Пусть разбитъ и поруганъ святой идеаль .

И струится невинная кровь :

Вѣрь, — настанетъ пора — и погибнетъ Ваальъ,

И вернется на землю любовь !

Не въ терновомъ вѣнцѣ, не подъ гнетомъ цвѣпей,
 Не съ крестомъ на согбенныхъ плечахъ,
 Въ міръ прийдець она въ силѣ и славі своєї,
 Съ яркимъ свѣточемъ счастья въ рукахъ.
 И не будетъ на свѣтѣ ни слезъ, ни вражды,
 Ни безкрестныхъ могилъ, ни рабовъ.
 Ни нужды, безпросвѣтной, мертвящей нужды,
 Ни меча, ни позорныхъ столбовъ.
 О, мой другъ! Не мечта этотъ свѣтлый приходъ,
 Не пустая наѣжда одна:
 Оглянись, — зло вокругъ черезчуръ ужъ гнететь
 Ночь вокругъ черезчуръ ужъ темна!
 Міръ устанеть отъ мукъ, захлебнется въ крови
 Утомится безумной борьбой
 И подниметь къ любви, къ беззавѣтной любви
 Очи, полныя скорбною мольбой.

— „Міръ устанеть отъ мукъ, захлебнется въ крови“ — повторила Любов Павловна й здригнула ся.

— Ти віриш, що так і треба; ти за далеким не звертаєш уваги на близьке.

— Так, я вірю. Памятаєш у письменника говорить дівчина:

„Холод, голод, ненависть, глум, ганьба, образа, тюрма, хвороба, неминуча смерть“ і т. и. не зупинили-б її на порозі того шляху, який вона вибрала. І як би вона „мусіла зневірити ся в тім, чому вірить тепер, мусіла дійти до думки, що помилила ся і дурнісінько загубила своє молоде жите — то знов пішла б на сей шлях“.

— Велика віра твоя, — зворушено прошептала Любов Павловна.

— Най вона й тобі передасть ся, — так само відповіла їй Ніна, і оживлено додала: а поки роби те, чого душа вимагає і до чого є здібність.

— А як я нічого не маю?..

— Маєш; инакше квочкою була-б: виводила-б дітей і нічим не гризла ся-б.

Сиділи над кручею обнявшись.

— Пізно вже, — шептала Ніна. — Гляди, на горбочках туман біліє... Дніпро захолов. Розходитись треба, мене чекають. — Подивила ся Ніна на годинник і сховала.

Розширеними очима впивала Дніпро.

— Он бач на заводі димар, — казала. — Який дим іде з нього. При виході один стовп, а ось уже ділиться на двоє: один направо, другий наліво; один рівно до неба, другий вигинаєть ся, крутить ся, виводить фантастичні зігзаги. То немов би шляхи

наші. Ішли укупі, ніби то були злиті в одне ціле — і розійшли ся,
Ну, прощай же, моя гарна. — Вона поцілувала Любов Павловну.
яка припала до неї, стиснула їй руки і хутко пішла геть.

За хвилю спускала ся вже східцями до пам'ятника.

— Ні—но! — полетіло їй навздогін, ніжно, благаюче Любов
Павловна стояла як раз над Ніною і схилившись дивила ся на
неї.

— Що? — підвела голову Ніна, і не дочекавшись відповіді
усміхнула ся й сказала:

— Памятай, Любо: а дух переможе колись. І вже
скрила ся зовсім.

Любов Павловна стояла зажурено дивлячись туди, де її вже
не було.

Внизу марило місто, темнів Дніпро.

М. ВДОВИЧЕНКО.

В блакити далекій вечірній зорі
Пишно сіяють в небеснім про-
сторі,

А долі — на грішній незмірній
землі

Веть ся туманами горе у млі.

— О зорі вечірній, далекій зорі,
Вічно пливете в незмірнім про-
сторі,

Скажіть мені, ясні, де та сторона
Благости повна, без горя вона?!

Веміхнули ся зорі в небесні бла-
киті,

Тихо всміхнули ся в ясному світі

І далі, і далі плывуть чарівні...

Зорі вечірні, скажіть же мені!..

* * *

Тихо, чарівно — все спить у про-
мінні...

В морі відбили ся зорі вечірні,
Хвиля далеко в просторі хлюпоче,
Вітер цілуєть ся з нею—лоскоче...

День від дня слабіють сили
У борні...

Думи-мрії пишні, вільні,
Чарівні.

Ярим квітом спалахнули
Лиш на нас:

В грізних бурях, в хвилях смутку
Промінь згас.

А житте—кошмар крилатий,
Демон мук,

Самовладно зупиняє
Серця стук...

Тільки пісня, в час пригоди,
Ще брениць

І надію, квітку щастя
Веселить.

* * *

З чарами, з втіхами вільне, ва-
бливе

Дітство мені нагадалось щасливе;
Так мене мати у пестопах ночі
Завше, бувало, цілує, лоскоче...

ВОЛ. ДОРОШЕНКО.

Борис Грінченко.

(1863 — 1910).

Далеко від рідного краю, в Італії не стало видатного нашого письменника і діяча, Б. Грінченка. Невблаганна хвороба — сухоти, зароблені покійним ще в початках його учительської кар'єри, — відняла від нас енергійну, працювиту людину в розцвіті духових сил. Він помер в Оспедалеті 23. IV (6. V.) цього року. Утрата страшенно болісна для нас, так бідних взягалі на культурні сили. Сили ж свої покійник цілком віддавав на працю для рідного краю, для рідного люду, — працю, сліди котрої лишив він на всіх полях нашого національного життя. Не перебільшимо сказавши, що життя Грінченка — се один суцільний подвиг, метою котрого було — відродження України, її убогого обшарпаного люду. З юних днів, днів весни, молодим хлопцем присяг ся він працювати для рідного люду і до самої могили знав тільки одно — „працювати, працювати, в праці сконати!“ З твердою волею, з залізною енергією не знав він втоми, являючи собою приклад незмордованого, послідовного працівника. Тяжку школу життя перейшов він і не впав, в тяжких обставинах довело ся працювати йому — і він не похитнув ся*). Тепер, коли ми маємо сяку-таку змогу для праці на національній ґрунті, коли маємо рідну пресу, видавництва, інституції тяжко представити ті просто жахливі умови, в яких жив, розвивав ся і працював покійник. Страшний гніт реакції 80 років, коли в цілій Ро-

*) Приточимо кілька даних з життя Грінченка. Народив ся Грінченко 27. XI 1863 р. в дрібно-панській змосковленій семі. Українська свідомість прокинула ся у нього по прочитанню Шевченка ще на 14 році, коли він був у 3-й класі (реальної гімназії в Харькові. З п'ятої класи його вигано за читанне „незаконної літератури („Парова машина“). Через якийсь час після того він склав іспит на сільського вчителя (1881 р.) і примостив ся канцеляристом в казенній палаті за 10 рублів місячної плати. Відував він тоді досить, живши в обшарпаній хаті, вкуші з шевцем та його родиною, і обідавши через день. Потім, кинувши канцелярську роботу, дістав посаду учителя. Школа була убога, плата злиденна, та ще й село московське, а молодому вчителеві так хотіло ся працювати серед рідного народу. Попросив ся він у вищу школу, та знову попав у московське село, але на межі з Полтавщиною. Тому оселив ся він у полтавськім укр селі, притуливши ся десь у кутку в одній хаті з господарями, з квочками під полом, з ягятами і телятами по ночах, в найнеможливіших умовах. Але за те був серед рідного люду. До школи ходив верстов за три. Згодом дістав він ліпшу посаду завідувача двох-класовою школою в укр селі Нижній Сироватці Сумського повіту, на 25 р. місячної плати. Тоді він (1884 р.) й одружив ся з молодою учителькою М. Гладиліною, що стала йому вірною товаришкою в життю і праці. В школі повів Грінченко можливу укр народнопросвітню роботу, але через донос мусів кинути посаду і поїхав на Херсонщину статистиком,

сії — од Молдована аж до Фіна все було стиснуто в залізних рукавицях, коли взагалі всяка самостійна думка, всяка незалежна діяльність переслідувала ся, особливо тяжко відбив ся на нашім національнім життю. Се ж був час, коли приснопам'ятний закон 1876 року в яким ліберальні повиви кінця царювання Олександра II зробили були невеличкі щерби, знову став прикладати ся до нашого письменства в усій своїй силі, котру ще більше зміцняла безоглядна в своїй жорстокости цензурна практика. Продукція літературна зійшла до нуля, старі ж видання зробили ся бібліографічною рідкістю. Загальна апатія, переляк, що обхопили ціле суспільство, робили атмосферу українського життя ще більше душною, ще більше мертвотною. Люде забували колишні свої мрії, поривання, в кращім разі сходили на аполітичну роботу, иноді чисто архельогічного характеру, а скільки їх увіходило в чисто особисте, сімйове життя, навіть тут забуваючи за своє українство, скільки розчаровувало ся, робило ся звичайними обивателями, або й переходило до ворожого табору! Про скільки небудь широке українське житте за тих часів нема чого говорити. Воно зійшло на дрібні гуртки, що займали ся не менш дрібними та дрібязковими інтересами, не бажаючи або й не вмійючи подивити ся на світ божий ширше. Незгоди із-за дурниці, особиста лайка і гризня — ось зміст тогочасного гуртківського життя.

„Ми час тільки гаєм,

То стогнем, то лаєм“ — писав, хоч не зовсім складно й грамотно та за те цілком правдиво один з тодішних віршонисців *).

де й вибув 1½ роки, їздячи по городах і селах та збираючи матеріал. Житте в Херсонщині мало добрий вплив на Грінченка, що занепав було на здоровю учителюючи. З осени 1887 р. бачимо його знову вчителем в с. Олексіївці Славяносербського пов. — тут служив 6 років, а потім (1894 р.) переїхав до Чернігова, бо треба було доньку вчити в гімназії — і вступив на службу до губ. земської управи, де й вибув 5 років, спершу діловодцем оціночної комісії, а при кінці секретарем земської управи. Опріч служби мав Грінченко в Чернігові багато укр. роботи — коло видавництва й упорядкування музею Тарновського. З поводу сього впорядкування вийшли у Грінченка непорозуміння з земськими зборами, ворожими до всього українського, і він не взявши грошей за працю по впорядкуванню, пішов з служби (1899 р.). З того часу жив літературною працею. Між иншим — 1896 році Грінченка потрушено, а дружину його адміністрація не затвердила завідувачкою музею Тарновського; все через „неблагонадійність“. В 1902 році переїхав до Київа, де й жив до останнього часу, поки хвороба не примусила виїхати до Італії в кінці минулого року. В київськім періоді перебув Грінченко багато тяжких пригод — арешт і ув'язнення доньки, тяжку хоробу її і жінки, нарешті смерть доньки й онука 23. IV (6. V) Грінченка не стало. Покійника перевезено до рідного краю, і торжественно поховано у Київі.

*) Див. вірш д. С. Павленка. „Українцям“. „Правда“ 1889, червень, ст. 228.

ЛНВістник 1910, кн. IX.

29

Се був час іменно стогону та лайки. Час, плодом котрого зосталось багато сантиментальних віршів, в яких автори накликували до згоди, до праці, до боротьби, не йдучи далі туманних і загальних фраз.

Довго ще се тягнуло ся. Скаргами Українців з Росії в прозі і віршах на лінощі, неробство, лайки, боязкість повні всі галицько-українські часописі 1880 і початку 1890 рр.

Ще в 1895 р. д. М. Ш.(количен)ко (Кононенко) в своїй дописи жалів ся на ростіч думок, ваганне, лайки, на невмінне вияснити собі гаразд, що то „народовці“, а що „радикали“, вияснити їх програми, на перехід з одного табору в другий, порожні балачки (див. „Буковина“ 1895, ч 158, „Відгук Галичини на Україні“).

Гострим словом бичував Драгоманів в своїх писаннях сі болячки тодішнього українства.

Робітників щирих було обмаль. Були се нечисленні одинці. А серед отсих „культурных одиночек“ одно з видатніших місць займав якраз покійний Борис Дмитрович. В яких ні був він умовах, ніколи не забував він про працю, памятяючи, що тільки „праця єдина нам шлях уторує“. Молодим хлопцем ширив він національну свідомість серед своїх товаришів, учителем в глухих куті не кидає він рідної української справи — гуртує товаришів коло видання книжок для народнього читання, веде українську просвітну роботу в школі, серед селян, чи то списуючи або укладаючи для них книжки (в Олексіївці, напр., склав він цілу бібліотечку, між котрою було багато книжок, які написав він власноручно друкованими буквами), чи то читаючи їм ріжні укр. твори (в результаті сих читань явив ся ряд статей, де зібрано багато цікавих помічень та спостережень—сі статі в 1907 році видані в Києві осібною книжкою — „Перед широким світом“), нарешті збирав і записував народні пісні, вірування, звичаї і т. д., що лягли потім в основу його капітальних видань — „Етнографическіє матеріали“ та „Изъ усть народа“. Одночасно засипає він усі тогочасні галицькі видання своїми літературними і популярними працями. В історії нашого громадського життя імя Грінченка записано буде нестертими буквами, як невтомного і енергічного працюючого на ниві народньої просвіти. Він завсїгди на першій пляні ставив видання для народу і з 1880-х ще років заходив ся коло сеї справи. Не багато він міг тоді видати книжок на Українській через тяжкі умови, тому, в кінці 1880-х і початку 1890-х рр., його народньо-популярні писання виходили здебільшого в Галичині. Але скоро цензурні умови стали трохи кращими, він енергійно взяв ся до популярного видавництва і в чернігівським періоді свого життя розвинув незвичайно інтенсивну, особливо на тодішні обставини (друга половина 90-х рр.) видавничу діяльність. Не вважаючи на неможливі цен-

зурні умови, видав він за сей час кількадесятъ книжочок ріжного змісту в 200 тисячах примірників. Коштом лише Череватенка видав Грінченко за р.р. 1894 — 1899 — 36 книжок в 133.870 прим. Від року 1900 видання коштом Череватенка Грінченко звинув, а капітал передав львівській „Просвіті“ на фонд ім. Череватенка.*) Та й пізніше не залишив Грінченко популярної літератури. В Київі видав кілька популярних брошур про українську школу і пресу, не числячи праць, виданих київською „Просвітою“. Перу Грінченка, крім багатьох інших, присвячених шкільній і просвітній взагалі справі, належать отсі гарні брошури: „Яка тепер народня школа на Україні“ (під псевдонімом П. Вартового), Львів, 1896 (з „Життя і Слова“) і по російськи „На безпросвітномъ пути. Объ украинской школѣ“, Київ, 1906 (спершу в „Русск. Богатствѣ“).

На чернігівські ж часи припадає й видання згаданих вище етнографічних збірок, а також упорядкування музею Тарновського, — разом з невиспущою помічницею-дружиною — М. Загірньою, і видання цінного покажчика української етнографічної літератури „Література українського фольклора“. В 1902 році Грінченко переїздить до Київа, куди попросила його редакція „Київської Старини“ для впорядкування українського словаря. Робота над сим словарем, кілька наукових розвідок в укр. часописах — львівських і київських „Записках“, в „Ріднім Краї“, а також рецензія на збірку фольклорних матеріялів д. Малинки, написана на доручення Спб. Академії Наук, доповнюють наукову діяльність Грінченка, розпочату в Чернігові.

Етнографічні матеріяли, Покажчик і Словарь записали імя Грінченка трівко в літопись української науки. Не місце тут спиняти ся ширше на сих працях, але не можна не зазначити, що, напг., Словарь, спорядкований Грінченком з додатком власного матеріялу, не вважаючи на деякі недостачі (з рештою, не зовсім і з вини впорядчика), являєть ся найкращим досі і найповнішим збором нашого язикового скарбу.

Коли після події 1905 року настали крапці часи для нашого руху в Росії і зявилась змога працювати в рідній пресі і товариствах, ми бачимо Грінченка знову в перших рядах. Він працює в „Громадській Думці“ і „Раді“, а також „Новій Громаді“, редактором котрих стає

*) Див. „Літ.-Наук. Вістн.“, Б Грінченко, Видання коштом Івана Череватенка і премії його імени (1901, ч. 3, ст. 193 — 200). „Рада“ 1910, ч. 166, статя Д. Пісочинця „Видання Е. Грінченком народніх книжок у Чернігові“, де змальовані й цензурні умови тогочасні. Пор. також про цензуру того часу в брошурі „Нарід у неволі“ (Львів, 1895, ст. 49) і в статі Б. Вільхівського (псевдонім Грінченка) в „Буковині“ 1892, ч. 35 „Де що про українські видання.“ Пор. ще статю д. С. ефремова „Виѣ закона“. „Къ исторіи цензуры въ Россіи“ — „Русск. Богатство“, 1905, № 1.

(1906 р.), являєть ся ініціатором і першим головою т-ва „Просвіта“ в Києві, котре пережив лише кількома днями і в котре вложив масу здоров'я і праці.

В історії рідної літератури займає Грінченко видатне місце, як автор гарних оригінальних поезій, оповідань, повістей і драм, а також як прекрасний перекладчик. На літературне поле виступив він ще замолоду, в 1881 р., коли перші сироби віршування надруковані були в галицькій „Світлі“ (переслані туди Ів. Левицьким-Нечуєм). З того часу не кидав він пера і до останніх років, аж поки не настала воля для нашого письменства в Росії, являв ся найбільш діяльним і працьовитим співробітником галицько-українських видань. Імя Василя Чайченка, яким підписував він тут свої белетристичні і популярно-наукові твори, було в кінці 80-х і в 90 рр. широко знане і поважане по всій австрійській Україні. Деякі твори його могли побачити світ і на Україні російській ще до „конституції“, а тепер усі вони (за винятком кількох поезій нелегального змісту і оповідання „Брат на брата“, останнього його літературного твору)*) видані у Києві, де-які вже другим накладом, і являють ся доступними найширшим кругам нашого суспільства (див. писання т. I і II, Драми і комедії, т. I і II, повісті: „Соняшний промінь“ „На роспутті“, „Серед темної ночі“ і „Під тихими вербами“).

Особливу цінність мають його дрібні оповідання з життя нашого трудящого люду (Писання, т. II), далі повісті „Серед темної ночі“ і „Під тихими вербами“, які не вважаючи на певну необробленість позитивних типів, являють ся важним здобутком нашої повістєвої літератури, малюючи яскравими фарбами життя нашого села, а особливо типи негативні, заперечні (з сього погляду де-які часті згаданих повістей просто клясичні, напр. початок другої, де змальовано кумпанію сільських багатирів, і цілий ряд інших місць). Слабійшими являють ся „Драми“, але й вони становлять чималий вклад в нашу бідну драматичну літературу і де-які з них не раз виставляють наші театральні трупи. За те велику вагу мають переклади Грінченка з чужих драматургів—Шілера, Гауптмана, Шніцлера, Ібсена. Виконані з незвичайною любов'ю, прекрасною мовою, становлять вони цінний здобуток нашого красного письменства.

Загально схарактеризуваши діяльність покійного і значінне, хочемо ближше спинити ся на провідних ідеях його літературної й публіцистичної творчости, його програмі як українського діяча і як видатного представника українського життя свого часу.

*) Частина сих поезій передрукована в збірочці „Червона квітка“ (видання Укр. Радик. Партії, Львів, 1905 г. 7), а оповідання друкувало ся в сім році на сторінках „Діла“ і вийшло окремою книжочкою (Львів, 1910, ст. 66. ч. 80 с.).

Уже в своїх поезіях являєть ся Грінченко здебільшого поетом-громадянином, поетом праці на користь рідного краю. З сього погляду особливо цікава збірка віршів „Під хмарним небом“, *) яка займає більшу половину його поезій виданих у Києві (див. „Писання“, т. I).

Поет кличе нас „до праці!“. Він каже, що „праця єдина з недолі нас вирве“ (Писання, т. I, ст. 12). І сей поклик скрізь багато в його творах. Скрізь і завжди памятає Грінченко одно:

„Працюй, борись аж поки буде сила,
І всіх людей до праці закликай“ (ibid 200).

Працюй до загину, „працюй, поки руки не впали“ (128), працюй, хоч би сам і не побачив результатів своєї праці:

„Хай темрява давить, недоля хай гвіте!
Хоч, може, того ми й не вздрим,
Як згине те все, та уздрять наші діти
Той світ, що ми вибором їм!“ (40).

Ставай до бою в найскрутніші часи, во время люте:

Як лютують вітри
І скрізь ніч, всюди хмари похмурі,
Ти тоді устай, свою зброю бери
І борись серед темряви й бурі!“... (64),

бо

„Сором силу в душі своїй мати
І на працю її не віддати!“ (46).

І се не порожні були слова і не лицемірні. Поет сам на ділі засвідчив право до таких закликів. Повний сили він ніс ту силу на жертвеник рідного краю, памятуючи, що

Нам борців, нам діла треба“ (414).

Тяжкі обставини національного життя, темнота і непросвітність рідного народу, апатія і безсилість або боязкість чи байдужність його просвічених синів не давала поету забути на все се, пірнути в особисте життя, або співати тільки „для звуків сладких и молитв“, а бойовий темперамент, відважна, енергійна натура ще більше справляли його на шлях громадської поезії:

„Наші сили й почування,
Думи, мрії, міркування,
Рук і мозку поривання,
Все, чим тіло й дух багатий,—
За одно ми мусим дати:
Щоб ізнов народом стати!
Щоб прийти на свято згоди
Нам між инші народи
В сайві слави і уроди!“ (422).

*) Спершу видана у Львові 1893 р.

Ідея відродження рідного народу керувала всією діяльністю Грінченка і забирала всі його сили й здібности. Ради неї він „зрік ся мрій“, твердо сказавши собі: „мені не треба їх“. Повинністю його стало працювати для осягнення, наближення сього відродження:

„О, скільки гір нам роскопати треба, — каже він, —
Засипати безодень скільки нам,
Розвіять хмар з насупленого неба,
Зорать обліг, посіять хліб людям!
„О, скільки сліз повинні ми утерти,
О, скільки пут повинні розітнути!
Скількох слабих одратувать од смерти,
Скільком слішим їх очі повернуть.
„І поруч з сим - солодкіі зітханпя,
Поезія банально-любих втіх?
Ні, хочу я борні і досягання,
Ні, хочу діл поважних і мідних!“ (357 і 35).

І тому міг би він сказати про себе з повним правом:

„Свою силу віддав без жалів
Я на працю поважну й тяжку“ (359).

Ся ідея керувала ним скрізь і завсїгди і тому не раз любив він у своїх творах малювати борців за щастє й долю рідного краю. Тому то одним із перших перекладних його творів були драми Шілера — Вільгельм Тель та Орлеанська Дівчина. Тому співав він про Білу бранку (Писання I ст. 87), що загинула з туги за рідним краєм, про Деспо (ibid., ст. 114), котра висадила себе в повітре, аби тільки не попасти в руки ворогів, про Ярину, котра забила свого милого Івана за зраду і сама згинула від його руки, вірна патріотичній засаді „краще нам умерти в муках, а ніж зрадить Україну“ (ibid., ст. 175), про коханне дівчини, що послала свого любого бити ся за Україну (ibid., 178), про Матильду Аграманте, що загинула в бою з ворогами,

„За свій край життя віддавши,
За свій край, що так кохала“ (ibid. 450).

Тому пише легенду про зрадника Кивдхера, що за зраду нема

„Ні смерти йому. ні спочину:
Страшніш бо нема над той грїх,
Як зрадити рідну країну,
Продати святиню-святих“ (ibid. 65—74),

тому пише оповіданє „Байда“, де малює, як у Українця на чужині прокинулася любов до рідного краю і бажаннє служити йому („Викъ“, т. II, ст. 61—69, див. також твори, т. I, Львів, 1892), про відважну дівчинку Олесю, що завела ворогів у пущу („Писання“, т. II). Тому нарешті написав він дві тенденційні повісти, в котрих старав ся змалювати в образах українські патріотичні змаганя. Я маю на думці — Соняшний

промінь і На роспутті *). Не маючи великого художнього значіння, повісти сі одначе мають значну суспільну вартість, як малюнок тогочасного стану українського руху в Росії. Низче ми оглянемо їх разом з публіцистичними писаннями Грінченка і деякими іншими документами 1890 р.р., а поки що скажемо два слова про літературну вартість сих повістей

Вже небіжчик Огоновський, піднісши велику патріотичну вагу повістей („вони проявляють ясну програму суспільно-національного змагання Українців — народовців“), одмітив їх слабій бік, висловивши бажання, „щоб в його довших оповіданих було більше змісту, а меньше слів“ („Іст. літ. р.“, т. III, ч. 2, ст. 1213 і 1217). Ще різче й основнійше висловляв ся про сі повісти Драгоманів. Поставивши сю спробу суспільно-національного роману у Грінченка вище від подібних писань Ів. Левицького або О. Кониського і похваливши добрі заміри автора, Драгоманів дав докладну критику його тенденцій і хиб його персонажів.

Обі повісти повні незвичайно довгої балаканини, герої раз-пораз висловлюють „теорію українського націоналізму“, а щоб повнійше і всестороннійше зясувати сю теорію автор уводить різні побічні сцени й типи, щоб згодом про них забути. Грінченко, як слушно зауважив ще Огоновський, „добачав суть повісти не в характерах, але в патріотичних думках і мовах про народні святощі“ і тому умістив в своїх повістях цілі розмови про школи на Україні, про відносини до Москалів, про „ковані“ слова, правопис, то що, котрі й Огоновському, що незвичайно високо ставив сі повісти Грінченка, видали ся „незауміру довгими, а по-декуди й злишніми“. В новім виданню — київськім — Грінченко викинув чимало сцен, деякі типи й усю зайву публіцистику. Раз тому, що розумів цілу нехудожність сих довгот, захараченне ними основної дії, друге тому, що вже не міг підписати ся під колишніми своїми розумуваннями, бо виріс із них і инакше став уґрунтовувати свої погляди.

Але ми спинимо ся як раз на сих пропусках, бо вони незвичайно характеристичні для зрозуміння, чим жило і боліло тогочасне „свідоме українство“. Не забудьмо, що Грінченко був одним з найбільш рухливих, послідовних і найбільш діяльних з поміж тодішніх Українців і своєю літературною роботою придбав собі імя поміж ними, так що для багатьох міг бути авторитетом. Тому не буде помилкою, коли ми погляди висловлені Грінченком в повістях і публіцистичних статях уважатимемо за голос більшого гурту. Безперечно се було так.

*) Перше виданне окреме у Львові. „Твори“, т. II і III, 1892 р., 2-е у Києві, 1906—1907.

*) Див. „Народ“ 1893 ч.ч. 7 і 8 (про „Соняшний Промінь“) і ч.ч. 22—24 (про „Твори“ взагалі).

Що ж се були за погляди?

Була се доморідна філософія української свідомости, оперта на формально-національним ґрунті. На перший плян висунена власне ся сторона. Чув автор і про инше (соціально-економічні питання), але відносить ся до нього з певним упередженням: тут далі загальних бажань діло не йшло, і про якусь програму нема чого й балакати. Та її нема й взагалі, бо те, що можна би назвати програмою, являеть ся скорше якоюсь мішаниною річей різної категорії, котрим не раз не місце в програмі, ніж справжньою програмою. Звичайно, не в повісти викладати програму (хоча намітити її можна б і в повісти), але не було її навіть в статях. Чому се сталося, чому у молодих українських діячів була така недостача програмности взагалі, а суспільно-політичної зокрема, — побачимо низче.

Що ж вимагало ся від Українця — від свідомого Українця, а не українофіла (ще в „Соняшнім Проміні“ писанім 1890 року Грінченко уживав виразу — українофіл, але згодом в своїх публіцистичних статях „Буковині“ відрізняв сі вирази)? Кожен „Малоросіянин“ повинен стати свідомим Українцем. Що значить бути свідомим Українцем, виложив Грінченко в згаданих статях:

„Свідомий Українець живе вкраїнським життям; він балакає завсїди (опріч, звісно, відомих кожному необхідних винятків) по вкраїнському, пише по вкраїнському, вчить свої діти по вкраїнському, цікавиться ся найсамперед вкраїнською літературою, взагалі вкраїнськими справами, а тоді вже всякою иншою літературою, всякими иншими справами; нарешті він з любови до рідного краю дбає про добро вкраїнського народу, розуміючи, що коли вкраїнський нарід буде не в злиднях, а в достатках, буде по вкраїнському освічений, — тоді й тільки тоді вкраїнська справа може посунути ся наперед“ (Див. Б. Вільхівський — псевдонім Грінченка — „Про українофілів“, „Буковина“ 1892, ч. 35). Такими свідомими Українцями й виступають герої повістей — Марко Кравченко, Демид Гайденко та инші. Українофіл же се той, що має симпатії до укр. народу, але не робить того, що робить свідомий Українець. Не робить через боязливість. „Лякливий, як українофіл“ — таку приповідку склав Грінченко про українофілів¹⁾. Отже треба бути Українцями, усюди і скрізь виступати виразно, як Українці. Се підносить і уарґументовує Грінченко також у своїх „Листах з наддніпрянської України“ (див. П. Вартовий, „Листи з Наддніпрянської України“, „Буковина“ 1892 чч. 26, 28, 29, 31, 38, 41—43, 51 і 1893, чч. 5, 6, 8, 11—13, 29—32, 36—38).

Свідомий Українець передовсім повинен дбати про просвіту народу

¹⁾ Спинив ся Грінченко ще раз на різниці між Українцями і „українофілами“ в своїх „Листах з Наддніпрянської України“ (Див. „Буковина“, 1893 № 11).

(звичайно в українській формі). Герої „Соняшного Проміня“ марять про те, що „добре було б скинути ся грішми і заснувати хоч невеличкий фонд на видання книжок для народнього читання“. „Маркови в його мріях уявляло ся вже, як се діло (видання згаданих книжок) ширшає, росте, як книжка видаєть ся за книжкою, — та все дещеві, гарні книжки — вони йдуть у народ, і народ їх чита, і національне самопізнання починає прокидатись“ (Твори, т. II, ст. 60). „Йому уявляли ся десятки, сотні людей, що віддають себе тій справі, пишуть книжки для народу, проводять їх на село або й самі живуть серед народу, знайомлють його з літературою, з театром“... (ibid. 81).

Як бачимо мрії дуже умірковані. Народолюбні змагання свідомого Українця не йдуть далі популярного (в межах цензури) видавництва. Правда, автор зазначає, що герой його „ще мало думав тоді про соціальні та економічні обставини, а все складав на освіту“ (ibid., ст. 4), але, як побачимо далі, й сам автор не далеко відійшов від свого героя.

В повісті „На роспутті“, написаній роком пізнійше (1891 р.) подібуємо таку розмову молодой дівчини Ганни Квітковської з Гордієм Раденком:

„Працювати для його (народу)... Замислено сказала Ганна, — але як? Ось чого я не знаю!

— О, праці так багато (каже Гордій), що не знаєш, за віщо брати ся. Сама просвіта народня — величезна праця.

— Але як-же працювати коло народньої просвіти, коли народня школа московська?

— Звісно, поки (ростріленне автора) доводить ся в цьому напрямку робити на самому літературному полі. А хіба це мало? Скласти народню літературу — це не іграшки“. („Твори“, т. III, ст. 34). І автор малює сходи́ни українського гуртка для заложення фонду і обговорення написаних книжочок („Сон. Пр.“), малює Марка Кравченка в ролі „провідника культури у народ“ — читання на селі (ibid.), а Демида Гайдєнка з „На роспутті“ в тій самій ролі (життя серед народу, читання й школа). От яка робота уявляла ся героям. І зазначимо з притиском — робота наскрізь легальна. „Ми хочемо йти шляхом культурної праці, заявляють вони в одповідь на заклик терориста Пачинського „одмінити обставини“ („Твори“, т. III ст. 31). „Ми не думаємо, що з кривавого вибуху повстане добро. Нам він може хіба пошкодити“ (ibid.), 32). Українці, каже далі автор устами Гордія, „дуже не охочі до нелегальних форм у борні і ніколи їх не вживають“. Є й проміж ними „часом такі гарячі молоді голови, що ще не стоять твердо на своєму українському ґрунтови. Їм докучає довге дождання і вони кидають ся у революційний вир, зрекаючись найсправді

української справи, хоча і кажуть часом, що мають прихильність до неї (ibid. 54). Автор так вороже настроений проти революціонерів, що малює нам тип Пачинського, який приваблює до своєї справи багату людину, щоб потім скористувати ся з її грошей на революційну діяльність. До речі — Пачинський — Росіянин і тому прихильний до суворих кривавих способів, які відразливі м'якій українській вдачі, об'єктові його потаємних фінансових плянів. Ще на іншому місці заявив Грінченко свою прихильність до легальнопросвітної праці. В „Правді“ 1892 р. надруковано його нарис „Спроба“ — оповідання про те, як один молодий парубок Українець (що не був ще тоді „свідомим“) пішов проповідувати серед народу революцію. Героя спіткала повна невдача, мужики слухали його неохоче, без інтересу і в кінці навіть піймали його. Та річ не в сій невдачі — вона цілком можлива і ймовірна, — хоча сама подія описана в „Спробі“ й анахроністична, як се зауважив ще Драгоманів, — а в тій науці, яка звідсі виводить ся:

„І сказати б, розумує навчений пригодою герой, Москалі се так робили, а тож і ми, Українці. Ми не навчили ся з прикладу своїх козацьких революцій того, що таким робом нічого не досягнеш. Хиба не революція Хмельнищина? Скільки крові вона розлила? А довела до чого — до того, що ми не сміємо забалакати по своєму! Ні, не в хвилях кривавих, як кажуть революціонери, треба обмити наш край, щоб воскреснув до нового життя він, а в ясних погожих хвилях широкої української просвіти, тоді й революція зробить ся без ніяких труднощів, але то буде революція нова, без крові і без пожарів“... („Правда“, 1892, червень, ст. 332).

Правда, в своїй заяві до редакції „Народу“ (1893, ч. 5) сприводу замітки Драгоманова про „Спробу“ Грінченко казав, що слова героя „Спроби“ виявляють тільки його особистий, а не авторів погляд. Але зіставлення наведених вище уступів з белетристичних творів з уступами з публістичних „Листів з наддніпр. України“ показує, що се не зовсім так, що ми маємо право до певної міри вважати думки героїв за думки автора, бо й герої сі були тільки зособленнями авторових ідей.

В XII листі своїм („Буковина“ 1893, ч. 13) Грінченко виразно говорить про роботу „в межах від російського уряду дозволених“ (розстріленне наше). Він і накликає до сеї роботи: „аби тільки схотіли, а робота знайшлась би, каже він,—правда робота дрібна й не блискуча на погляд, але незмірно користна й важлива в нашій справі“. Так багато, каже він трохи вище, зробити найелементарнішого, що „нема ані рації, ані змоги хапати ся за щось більше і ширше, уводити в життя які нові (на погляд може й гарні, але у всякому разі не аксіомичні) економічно-соціалні теорії“.

І от що пропонує наш публіцист для піднесення народнього добробуту: сільсько-господарські школи, добру організацію продажі селянам дешевого, путящого господарського знаряддя і насіння і взагалі всяких потрібних мужикови продуктів, позичкові каси. Таких потреб, каже він, безліч. І тільки на їх треба напірати, тільки їх треба задовольняти. Видко, що подібно Маркови Кравченкови „він ще мало думав тоді про соціальні та економічні обставини, а все складав на освіту“. Що до справ „літературно-просвітних“, каже далі Грінченко, то українські націоналі-народолюбці стоять за те, щоб вільна була думка й слово, щоб вільна була самостійність української літератури та щоб укр. мові вернено було назад всі її права. Маючи на увазі сьогочасні реальні обставини, вони силкують ся тепер здобути укр. мові місце в церковній проповіді, в школі (не відкидаючи, що мова державна теж мусить вчитися в їй), в народньому суді (в його присудах), у законах, що повинні бути перекладені по українському, і дбають, щоб рідна мова найширше панувала серед української інтелігенції“. Отсе й уся програма свідомих Українців на думку Грінченка. А для сього повинні вони виступати скрізь як українська партія.

Як досягати намічених цілей — про се нічого виразного не говорить ся, але очевидно легально і „культурно“. „Ми повинні, каже він на початку листу, дбати усякими способами про народній добробут, сприяти і пособляти усяким добрим державним заходам в сьому напрямку і самим досягати такого становища громадянського, щоб могли пособляти народови в сьому ділі“ (розстріленне наше)

Отже не самоорганізація укр. громадянства, не організація трудящого люду (автор каже, що „справа національна українська мусить нам бути справою укр. робочого простолюду“), а осягання посад і чиновницьких впливів! Словом те саме, що читаємо в „Соняшному Проміні“, де автор поприкає нашу інтелігенцію відсутністю солідарности. „Гляньте на Ляхів хоч, на Німців, на Жидів! — каже Максим Шкляренко, котрий до речі сказавши, дуже нагадує своєю вдачою самого Грінченка*) вони

*) Див. ст. 99 104. Пор. слова Семена Лісовського про Шкляренка: „Але-ж він не може робити в гурті—каже, що сам більше зробиш“. Чи не пізнаємо вдачу автора? Згадаймо віршик покійного:

„Як мала у тебе сила,
То з гуртом еднай ся ти:
Вкупі більше зробиш діла,
Швидче дійдеш до мети.

Як на силу ти багатий,—
Не еднай ся ти з гуртом:
Буде силу він спивати,—
Сам іди своїм шляхом.

(Писавня, т. I, ст. 412).

дбають про те, щоб дати змогу своєму землякови вийти в люде, вбити ся в силу, щоб потім він, маючи ту силу, пособляв у спільній роботі“ („Твори“ т. II, ст. 102, розстрілене наше).

В першій частині свого листу надрукованій в попереднім числі „Буковини“ Грінченко виразно каже, що „українські націонали народолюбці зрікають ся всяких заходів коло радикальної одміни сьогочасного соціального ладу на Україні, бо мають на увазі сьогочасню (розстр. автора), а не ту, що ще колись буде, „працю“, що являють ся вони партією, що бажає практичного діла, а не теоретичних приваннів“ (розстр. наше).

Таким чином ми оглянули програму в справі добробуту і просвіти народу. А яка-ж має бути програма політична?

„Українські націонали-народолюбці, каже в ч. 12 „Буковини“ Вартовий—Грінченко, задалегідь зрікають ся усяких заходів коло політичної самостійности української“. При сьогочасному становищі, пояснює він, се просто дитячі іграшки, які можуть тільки нашкодити укр. справі.

Як Марко з „Сон. Проміня“ на закид сеператизму відповідає, що Українці не можуть марити про ніяке українське гетьманство просто тому, що добре знають, що історія не вертаєть ся назад („Твори“, т. II, ст. 25), так і Грінченко в своїх листах кілька разів про се заявляє. „Протестуючи проти однімання в принципі у нас права на політичну самостійність, каже він в VII листі (ч. 43 „Бук.“ 1892 р.), ми дуже добре знаємо, що історія не вертаєть ся назад“. „Ми Українці з України російської, каже він трохи вище, дуже добре знаємо і розуміємо, що мусимо бути частиною російської держави і що тільки поклавши в основу своєї діяльности сю думку, можемо сподівати ся яких реальних послідків від тої діяльности. Через те ми, повстаючи проти тих утисків, які терпить у Росії укр. народність, повстаємо яко члени російської держави“.

Грінченко добиваєть ся від Росії такого забезпечення Українцям їх прав, як у Австрії, і каже, що після сього „нам не буде ніякої радці не бути великими прихильниками до російської держави“. „Руське единство, каже Грінченко, в VIII листі (ч. 51), ми розуміємо так, що обом братам—і Москалеви, і Українцеві,— можна буде жити в одній державній хаті кожному своїм національним життям“.

А коли единство не є таким, що тоді? — Тоді „ми такого единства не хочемо, бо есть се не единство, а пожирання“, каже автор, але способів практичного виявлення свого нехотіння не показує. „Нам не гріх на де-який час побути й вовками“, відповідає Марко Кравченко на увагу Лісовського, що „нас (Українців) ганяють, як зайців“ („Твори“,

т. II, ст. 95). Але пообіцявши поговорити про се иньшим разом, Марко вже не вертаєть ся до сеї теми і ми не довідуємо ся, як ми можемо бути вовками і примирити сю вовчу натуру з своєю українською мягкою вдачею?

Грінченко каже, що ми повинні добивати ся „кращого ладу“ в Росії, але не означає близче сеї кращости (1893, ч. 12). Навіть каже, що за для сього українські націонали-народолюбці „могли-б єднати ся з поступовими групами усяких національностей в Росії“ і пропонує союз утиснених національностей — проти „московських зеднувачів“. „Се що до питання національного, каже він. Що-ж до — одміни сьогочасного режиму на кращій взагалі, то тут ми могли б єднати ся й з поступовими Москалями, аби тільки ті Москалі покинули погану завичку не признавати наших національних прав“ (ibid).

Ми повинні, каже він низче, сприяти усякому ліберальному рухови в Росії. Треба тільки завсїгди зоставались Українцями, виступати як українська партія (ч.ч. 12 і 13).

Згодом, коли „Буковину“ перестали пускати до Росії, Грінченко зважив ся назвати по імени той кращій лад у Росії, якого мають доходити Українці. Се — конституція. Кожен свідомий Українець повинен бути конституціоналістом, підчеркує він сю фразу, і при тім трохи вище завважає, що конституція має бути тільки першим ступнем в одміні сучасного режиму на кращій. Який дальший ступень — він не каже. Так само радячи дбати про иньший соціально-економічний лад, про забезпеченне народови його добробуту, каже він, що для осягнення сього „мусимо поки що робити на тому полі, яке зоставляє нам російський уряд, а як здобудемо конституцію, то на ширшому“. („Буковина“ 1893, ч. 29).

Взагалі в останніх листах висловлюєть ся Грінченко трохи яснійше, але туману і невиразности в озваченню, чого власне і як хотять добиватись „укр. націонали-народолюбці“, ще подостатком.

Як бачимо і програма і тактика сих народолюбців дуже нагадує ту аполітичну культурність, яка запанувала на Україні в часах реакції Олександра III і яку так енергійно поборював Драгоманів. Думки висловлені в повістях являють ся власне філософією сеї аполітичности. Лише згодом під впливом Драгоманова і діяльности галицько-української радикальної партії починає потроху зникати ся реакційна філософія і уступати місце більш здекларованим і ясним постулятам (про виразно означену програму якоїсь певної політичної партії на укр. ґрунті в тих часах ще нема мови).

В писаннях Грінченка знаходимо натяки на більш рішучі і більш європейські погляди, котрі зве він радикальними і котрим видимо не спочуває. Але й сі погляди курсували тільки в гуртках і не вилили ся в

певну, стали програму, а гуртки сі так і не перетворилися в партію. Натомість певна частина тогочасних Українців (з молодіжи) солідаризувалася з тими думками, котрих представником був між іншими і Грінченко. Ця солідарність знайшла свій вираз в публічній заяві „Profession de foi молодих Українців“, опублікованій в „Правді“ 1893 р. кн. 4 (ст. 201—207) і передрукованій іншими галицькими часописами — „Ділом“ і „Буковиною“.

Подавши на кількох сторінках теоретичне уґрунтування потреби для Українців бути свідомими (з високою протидією українофільству, в дусі вищезгаданої статі Грінченка), „молоді Українці“ начеркують коротеньку програму своєї практичної діяльності (ст. 205—207).

По правді — се досить кумедна програма — так тут перемішані до купи річи різної категорії. На першій місці стоїть визнання єдності цілого укр. народу на всім просторі заселених ним земель. Далі, одмітивши потребу поставити укр. справу незалежно від російських обставин, вказують молоді Українці шлях до сього — перенесення роботи до Галичини. Тут же висловлено бажання, щоб не було (ні в Галичині, ні на Україні російській) партійної ростічки, бо вона зменшує продуктивність наших сил“ (205). Далі стоїть пункт про мову, про потребу уживання її в родині, публічній життю і т. д., про навчання дітей в родині рідної мови, історії, літератури.

Потім говорять ще автори „Сповіді“, що вони дбатимуть „щоб піднести й розворушити на Україні національного духа, відживити і виробити серед інтелігенції й народу національні почування українські“. Далі йде згадка про рідну школу і потребу відрізнити укр. націю від інших, та підносити національне питання й право Української нації скрізь, де тільки можливо (206).

„Першим і найголовнішим обов'язком Українця єсть писати рідною мовою“, говорить ся далі. І додає ся, що „діяльність наша здебільшою поки що буде культурно-просвітня“ (ibid. розстрілення авторів). „Але не можемо ми занехати, кажуть вони, й справ економічних“. Та програми що до сих справ — не подають жадної. Видко, що вона їх або мало цікавила, або вони просто не думали про неї, чи до ладу не могли собі її уявити. Опріч голої обіцянки працювати в дусі такого ладу; в якому немає місця ні панови, ні мужикови, ні вижскувачеві, ні вижскуваному“ (до речі буквально повторення слів Грінченка з його „листів“, див. лист XIII, „Буковина“ 1893, ч. 29) — нічого нема! Автори тільки кажуть, що й тут діло найбільше вже залежить від загально-російських обставин, поки ми не маємо широкої волі для особи“ (206). В кінці висловлено бажання (ростріл. наше) такої відміни сих сьогочасних обставин, „щоб при ній був можливий віль-

ний розвій і цілковите задоволення усім моральним, просвітним, соціальним і політичним потребам українського народу“ (207) і бажанне „федеративного ладу в тих державах, з якими зеднана укр. земля“ (ibid). Бажаннем релігійної толеранції закінчується сей цікавий документ *).

Як бачимо, Profession de foi незвичайно нагадує ті думки, які висловлені були Грінченком і які подали ми вище *).

Така сама увага до національної справи передовсім і така сама відсутність конкретизації домагань — скрізь, навіть в справі національній. Який політичний ідеал для України вважають своїм молоді Українці, який політичний лад має бути в Росії і на Україні і в яких відносинах має стояти Україна до цілої Російської держави—навіть сі питання, на які мусіли б молоді націонали звернути найсамперед свою увагу і опрацювати найповніше, — зовсім неясні.

Як відносять ся вони до ідеалу незалежності рідного краю, хочать її, чи відкидають? — се невідомо. Нехай люде не хотіли ширяти у хмарах, а хотіли бути тверезими людьми діла, — так се ж не перешкоджало яснійше означити відносини України до Росії, то що. Тим часом про самостійність, автономію, або будь яке краєве представництво ні слова!

Не знаходимо ми цього і у Грінченка, хоча б, здавало ся, критика „Вільної Спілки“ Драгоманова зі становища „укр. націонала-народолюбця“ мусіла б знайти місце в його „Листах“. Але будучий автор „Платформи укр. радикальної партії“ (Львів, 1905), де знаходимо повну відповідь на поставлені нами питання, не йде далі загальників, котрі політичному діячеві нічого не говорять. А як що подибуємо в тім чи иньшій місці його писань вислів „самостійність укр. нації“, то треба її розуміти з боку етнографії, лінгвістики, а не політичного.

Були й иньші еунуціяції (австрофільські), але ми не спинаємо ся над ними тому, що Грінченко і його однодумці до них не причетні, та й сі голоси не мали за собою хоч трохи людей, а висловлювали думку коли не однієї, то хіба кількох осіб. Близьке ж до поглядів Грінченка „Визнання віри“ було по авторитетному свідоцтву А. Хванька (Кримсь-

*) Критику його у Драгоманова див. в ч. 23—24 „Народу“ 1893 р. „Слівце з поводу Profession de foi молодих Українців“ (ст. 293—296). Окрім голосу Драгоманова були в „Народі“ того року й иньші уваги про сей документ.

*) Цікаво, що Profession містить і пункт про посади. Ось відповідний уступ: „Маючи ж на увазі, що вихованне найголовніше виробляє людей, ми дбаємо і будемо дбати про те, щоб узяти до своїх рук вихованне й освіту на Україні, забираючи собі й пособляючи иншим Українцям забирати посади всякі, з яких можна впливати на просвіту, повертаючи її на український ґрунт“ (с. 206, розстрілення наше).

кого) енуціяцією чималого гурту. Відповідаючи на замітку „Народа“ (1893, ч. 10), чи не являєть ся „Profeseion de foi“ голосом якогось маленького гурту або й однієї людини, каже А. Хв(ань)ко, що ота Profession викладає (дуже несистематично) гадки доволі великого українського гурту, до котрого належать найрухливіші з молодих письменників і котрого душею можна вважати найкращого й найенергічнішого споміж сучасних українських діячів ¹⁾. Та того мало: суть ідей, висловлених у „Сповіді“ можна приписати не то згаданій (доволі великій, повторяю) громадці, ба й ще ширшому колові. (А. Хв—ко, За ким стоїть Україна? „Народ“ 1893, ч. 14, ст. 127).

Час звернути ся до причин, які породили виложені вище думки. Вже Драгоманов указав по часті на сі причини. „На лихо, каже він в своїй рецензії на „Соняшний Промінь“, тенденції свої виробляти прийшлося д. Чайченку в такий час, котрий, безспорно, будучий історик російсько українського громадського життя відмітить, як добу застою і навіть регресу. В сю добу основні, загальнолюдські думки, культурні й соціально-політичні, в російсько-українській громаді затемнилися, просвіта понизилась, на перший плян вилізли думки формально-національні, а до того часто з ретроградною барвою“ („Народ“ 1893, ч. 22, ст. 274).

„Історія, каже Драгоманів далі, покаже, на скільки такий настрої української громади єть реакцією натурального національного почуття, роздратованого т. зв. „обрусенієм“, а наскільки він єть відгомном того націоналістично-реакційного напрямку російського, котрий викликав і те „обрусеніє“ з рідними йому проявами в російському життю й печаті 80-х років, проявами, котрі деякі письменники не так давно пробували назвати загальним терміном „шітьма египетська“ (ibid).

І справді мертвотний дух реакції, що скував усяку живу думку і спинив розвій політичної літератури й освіти безперечно зробив своє діло. А брутальне гнобленне українського руху примушувало тодішних Українців особливо спиняти ся над національним боком справи. До того ще й мертвий економічно час, певна нездиференційованість маси, особливо сільської (а наші визнавці дивили ся виключно на село, бо воно тільки було носителем української ідеї — хоч потенціально тільки, воно ще не було зденаціоналізоване, отже на нього тільки могли покладати ся всі ті, кого обходила українська справа) сковувала думку інтелігентних діячів, примушувала їх дивитись на село, як на якусь суцільну масу і не вдумувати ся в інтереси складових його частин. Українському націоналови любий був цілий український народ і хотів він в своїх думках

¹⁾ Очевидно, Б. Грінченко. В. Д.

обняти його всього, щоб жив він сито і заможно і міг дбати про свої українські культурно просвітні потреби. До сього ще прилучали ся старі ідеї про індивідуалістичну вдачу нашого народу ¹⁾ і його нехіть до спілкової справи, котра ніби була властива великоруському народови з його громадою — общиною. Темнота реакції робила темними й людей, особливо молодих, що розвивали ся в часах її пановання. Забули, чи не могли дістати ті праці кінця 70 і початку 80 рр., коли й на Україні відшукувано зародки спілкових форм („Громада“ Драгоманова, роботи проф. Ів. Лучицького, Щербини та інших). Та зрештою, що могли важити ці історичні факти або їх пережитки перед сучасним фактом дрібно-господарського ідеалу мужика ?

Отже відсутність політичного образования відбила ся на темноті політичної програми, дрібно-буржуазний характер носителів українства-мужиків — на нехити до теорій „громадійства“. Культурницько-аполітичний характер тогочасного українства так само являв ся плодом реакції, коли завсїгда підводить голову теорія малих діл, реальної праці et set. Конкуренція ж російських революційних партій (чи краще спогляди за сю конкуренцію ¹⁾), котра відбирала у українства найбільш живі енергійні його елементи, молодіж, примушувала ся ставити ся до активної боротьби заперечно, уникати її, чому особливо сприяла проповідь малих діл. Все се не сприяло українству поставити ясно політичну і соціальну програму і стати на ґрунт активно-політичної боротьби за політичні, культурні і національні інтереси трудящого люду. Реакційність громадської думки Українців відпихала від них живі сили, котрі шукали живого діла, боротьби. У російських партій була хоч традиція, хоч спомини за сю боротьбу. У нас же через нещасливі обставини нашого життя (маю на думці ряд довгих „антрактів“ в укр. громадськїм житті) в сучаснім не було навіть сеї традиції — соціалістичний український рух що йно зароджував ся (на при кінці 70 р.р.) і не мав часу вбити ся навіть в колодочки, як наступила чорна хмара реакції ²⁾.

¹⁾ Пор. напр. вираз Костомарова — про Українця, як „самобытнаго собственника“ див. його статю „Двѣ русскія народности“, друковану в мартівській книжці „Основи“ 1861 р.

²⁾ За часів публіцистичної діяльності Грінченка стара активна партія була розбита, а молоді — соц. демократія і соц.-революціонери — що йно народжували ся. Звертаємо увагу читачів, що ми говоримо про життя українського громадянства від початку реакції 1880 р. р.

³⁾ На жаль у нас нема майже ніяких матеріалів по сторії сього короткого та про те дуже цікавого періоду українського громадського життя. Опріч „Громада“ і згадок у писаннях Драгоманова маємо тільки опублікований в „Видом“ (іюнь 1907 р.) таємний нарис тодішнього українського духу (датований маєм 1880 р.) жандармського пера та примітки до сього подіейського еляборату дд. А Русова і Хв. Вовка. Час іде, люде мруть і несуть за собою до могили не одно цікаве...

Лишали ся тільки спомини про хмельниччину та гайдамаччину. Але все се було так далеко. Воно згнуло без вороття. „Назад історія не вертаєть ся“. А брак історичної освіти, незнання рідної історії навіть дуже недавньої підкопував і без того слабу політичну думку.

Ось чому бачимо ми таку нехить до соціально-економічних постулятив і до революційної боротьби у Грінченка. Ось чому молоді українські „націонали-народолюбці“ з такою ворожістю ставили ся до радикальних думок серед певної частини своїх сучасників і ровесників. Якої думки був Грінченко про російські революційні партії, ми бачили. Бачили й те, яку дорогу показував він українському рухови ¹⁾. Подивімо ся ж тепер, якої думки був він про радикалів і їх прямування. В повісти своїй „На роспутті“ виводить він дівчину — радикалку, котра заявляє, „що соціяльні питання — ось в чому річ“ і піднімає тост за народ, а не за націоналізм. Демид, устами котрого говорить сам автор, виступає проти сеї дівчини і висловлює теорію укр. націоналізму. Але Демид небачить нічого негарного в неоднаковости думок своїх з дівчиною і накликає до згоди — бо важлива, мовляв, праця: „аби ми всі робили на користь українському краю на вкраїнському ґрунті“ („Твори“, т. III, ст. 207). Не так мирно відніс ся він до радикалів в своїх „Листах“, в яких нарікає й на неоднаковість думок, незгоду в думках, не розуміючи, подібно багатьом, що біда не в сім, а в неробстві (для справи неоднаковість думок добра, аби тільки „йшовши нарізно — бити разом“). Віддавши дань роботі галицько-укр. радикалів, він напав ся на українських, обвинувачуючи їх в тім, що вони легковажучи націоналізм, легковажуть і мову та сходять тому цілком на московський ґрунт — пишуть і балакають по московському. Се, каже він, безпечнійше і додає, що радикали, мовляв, такіж боягузи, як і українофіли.

Замість того, щоб перейняти радикальні думки і прищепити їх на українському ґрунті, чоловік відходив від них, бо, мовляв, радикали — стають на московський ґрунт. А що роблять сміливі українські націонали?

Характеристично, що в своїх повістях Грінченко не показав нам переслідування і кари свідомих Українців. Їх бо й на ділі мало було. Чи маємо ми жертви нашого руху? Перелічимо, скільки їх? Чи багато їх

¹⁾ Згадаймо ще такі слова Грінченка у „На роспутті“: „Але на лихо собі й тому ділові, що йому він служив, він одбороняв у своїй часописі не саме українство, але в небезпешний час заходивсь популяризувати соціялістичні ідеї“. („Твори“, т. III, ст. 23). Певнійше подібні діатриби, сим разом проти „науковбого соціялізму“ стрічаємо у другого укр. націонала д. М. Школиченка. Див. згадану вище його допись з України в „Буковині“ 1895 р.

набереть ся разом з Кириллометодієвцями? Урядові репресії на український рух були нечувані (закон 1876 р., заборона шкіл et cet.), але як особи—Українці терпіли мало. Коли терпіли (навіть серед свідомих), то як члени російських партій. Ціла робота Українців як її показує Грінченко—складання книжок, читання їх серед народу (тільки українських—Драгоманів немилосердно висміяв сю „свою науку“), спроби українізації ріднини. Терпить Шкляренко один. За що, питаємо ся? Піп доніс, що він переклада в школі євангелію по вкраїнському. За се його зсаджено з посади і віднято право учителювати“ („Твори“, т. II, ст. 100). Один приклад, бо на жаль і їх не було багато.¹⁾ За писання книжочок, віршів, і читання їх — багато не заробиш. І якою порожньою фразою здають ся нам слова Марка Кравченка про вовків, якими фальшивими вигукки Демида Гайденка: „Висловимо голосно і виразно те, щоб повести за собою рідний край!“

За ту роботу, яка намічена в програмі укр. націоналів, досі ніхто ще не наложив головою і не повів рідного краю за собою! Треба було иньшого змісту, щоб се сталось!

Тим часом соціалістичний колір радикалізму вражав націоналів (див. лист XI „Буковина“ 1893, ч. 11, ст. 2), їх соціально-економічні постуляти здавали ся їм тільки „залітанням в хмари“ (лист XII, 1893, ч. 12). „Ніхто ще не сказав, каже тут Грінченко трохи вище, в справах соціальних певного і останнього слова такого, що на його, як на нехитну правду, можна було б цілком зіперти ся, одміняючи соціальний лад сьогочасний“, а далі — треба робити „не передрешаючи задалегідь який то буде лад, бо мусимо пам'ятати, скільки то теорій, принципіально надзвичайно гарних, розбило ся об невблагану дійсність, показавши тільки одно, що так не треба робити. Чи колективізм чи індивідуалізм царюватиме колись у межилюдських економічних відносинах — того з певністю ніхто не може сказати — тим мусимо покинути всякі залітання в хмари та працювати на тім полі, яке є, не рішаючи наперед за людскість, чого вона колись схоче — тоді, як зійде на вищий культурний схилець“.

Правда, згодом Грінченко заявив, що не міг, з уваги на російську цензуру, писати одвертійше, але й по сій заяві не спроміг ся на якусь виразнішу програму і обмежив ся, як уже ми бачили, на загальниках. А тим часом, справа національна українська, на його думку, мусить нам

¹⁾ В тих часах ми знаємо арешти в Харькові 1893 р. за здобування євангелія на укр. мові, „Записок Наук. т-ва“, „Зорі“ (арештовано тоді Русових, Падалку Степаненка). З поміж радикалів з „Народом“ у 1892 р. попав ся Тучапський, а Галичанин др. Я. Новостюк за транспорт книжок свого часу довго насидів ся в російських тюрмах (див. „Народ“ 1893, ч. 17).

бути справою українського робочого простолюдю“, Що ж давали укр. націонали сьому останньому? — Позичкові каси, організацію закупуна і продажі, то що...

Треба було аж критики Драгоманова, що б научити людей уважнійше придивляти ся до потреб маси і показати їм, що роблять для сієї маси в Європі (див. напр. „Листи на Наддніпрянську Україну“, окреме вид. ст. 86).

Взагалі всестороння критика Драгоманова багато чого показала і навчила наших домородних філософів і в справі політики й економіки й просвіти. Не будемо спиняти ся тут на ній, хоч як ні цікаво простежити зріст політичної думки на Україні, для якого так багато зробив Драгоманів і разом з иньшими впливами — російськими і по части польськими привів до зорганізованя першої укр. політичної партії (Р. У. П.), за якою пішли й иньші. Не будемо спиняти ся тому, що книжочки Драгоманова як ні як були видані окремо і відомі хоч трохи на Україні, тим часом статі Грінченка у нас можна сказати невідомі цілком. Тому ми й уважали потрібним спинити ся на них довше. Аджеж вище виложені погляди Грінченка дуже добре малюють нам стан українства в Росії на переломі 80—90 рр. В статях і замітках, які появили ся по смерті Грінченка ніхто не звернув уваги на його галицьку публіцистику. Робимо се ми, як з інтересу до самої річи, так і з уваги на пам'ять покійника. Він був не тільки діяч культурно-просвітний, не тільки поет і повістяр, не тільки етнограф, але й один з популярних в своїм часі публіцистів, до думки котрого прислухало ся досить широке коло і з поглядами котрого солідаризувало ся.

Та Грінченко не спинив ся в своїм розвитку. Він і в справах громадських, суспільно-політичних далеко відійшов від давніших своїх поглядів, виложених нами вище (звичайно, між увагами Грінченка і в його давнійшій публіцистиці було багато зовсім вірного й слухного). В 1905 році виступає він уже як організатор радикальної партії в дусі Драгоманова, з соціалістичною закраскою. Серед молодіжи ся партія стрінула не багато прихильників — через свій пізний виступ на арену політичного життя: її випередила Р. У. П. і серед ширшої суспільности не мала помітного впливу. Але гурток, що зібрав ся коло Грінченка, виявив досить жваву літературну діяльність: протягом року було видано кільканадцять брошур політичного змісту (15, з них два переклади — лист Толстого і брошура Дікштайна, один передрук — „Швайцарська Спілка“ Драгоманова, а решта оригінальні). Брошури сі визначають ся не аби якими літературними прикметами. На жаль були вони, здається, у нас мало поширені. Дві з них (не числячи „Платформи“) склав

Грінченко, одна: „Чому у нас досі нема доброго ладу“ (ст. 47, 16^о, вийшла і другим виданням), а друга „Чого нам треба?“ (ст. 45, 16^о) — обі підписані псевдонімом — Л. Яворенко.

В громадському житті радикальна партія не виробила собі виразної фізіономії і в кінці 1905 року злила ся з демократичною, утворивши разом з нею „радикально-демократичну партію“. Додаток — радикальна зостав ся в назві нової партії на домагання покійника¹⁾ що виложив і платформу її. Демократична партія полишила в нашім громадськім життю чималий слід і безперечно при иньших обставинах російського життя займе визначне місце на укр. політичній-арені (тепер оскільки відомо, партія роспущена, про що не можна не пожаліти). В результаті злиття явив ся перегляд програми, на часту зміну котрої нарікав небіжчик в „Новій Громаді“:

„Під той час, писав він, як треба виявити найенергічнійшу практичну діяльність, у нас бавлять ся в програми, в порожні теоретичні балачки, сперечають ся про слова, не жаліючи слів“ (див. П. Вартовий, „З українського життя“. „Н. Гр.“ 1906, ч. 10, ст. 118).

„Нам борців, нам діла треба!“ пригадуєть ся мені при сїм його вірш.

Ми скінчили. Не все сказали так як слід, багато чого, може, проминули. Просимо у читачів вибачення! Не змаловажити хотіли ми значінне покійного, спинивши ся критично на однім періоді його світогляду, а щось позитивного дати до вивчення його діяльності і— тогочасного українського життя. Грінченко при всіх хибх своєї тодішньої громадської думки був завсїгди при роботі на користь рідного народу, ділом доводячи свої переконання. Полишив він нам по собі велику спадщину і тому кожен із нас з тугою і болем відчуває понесену в його особі втрату і шанує його значні заслуги.²⁾

Світлою зіркою сяв він серед мороку тодішньої реакції і не один із нас з почуттем великої пошани ставив ся до його роботи: Борис Дмитрович був для нас (я згадую наші гімназійні і студентські часи) уособленням свідомого українського громадянина, послідовного в своїх переконаннях, був прикладом справжнього homo nationis ukrainicae, мовлячи улюбленими словами М. Драгоманова.

Дяка ж і шана щирому робітникови!

Пером земля над ним!

26/уш (8/ІХ). 910.

¹⁾ Див. в огляді „З укр. життя“ П. Вартового (Грінченка) в ч. 11 „Нової Громади“ 1906 р.

²⁾ Про Грінченка див.: О. Огоновський, Історія літератури руської, т. III, ч. 2 (Львів, 1893), ст. 1152 — 1263 (біографічні дані на ст. 1152 — 1156); Л.

ІГОР УЛАГАЙ.**На біблійні мотиви.****Суламіт.**

I.

Чути пахоц цінамона,—
 Він цвіте в моім саду...
 З гір Ливана, чи з Їрмона
 Я тебе, мій милий, жду.
 Знаю, — жду тебе не марно
 І не марно я стою:
 Прийдеш ти, прудкий як сарна,
 У господоньку мою.
 Зацвітуть шафран, алое,
 Кучерявий виноград...
 Знаю, легкою стопою
 Прийдеш ти в мій тихий сад.
 Під мою знайому стелю
 Милим гостем ти вийдеш
 І на білу постелю
 Там закоханий впадеш.
 І повіє вітер зранку,
 Нард пахучий запахтить, —
 І почнеш свою коханку
 Ти в обіймах там пестить.

II.

На діл, на море і на гори

Старицька-Черняхівська, оцінка поезій („Писання“, т. I, Київ 1903) в „Київській Старині“ 1893, Ноябрь, ст. 73 — 115 (бібліографічний відділ); М. Евшан, Б. Грінченко і характер його творчости „Діло“ 1910, чч. 99 — 101). З популярної літератури про нього маємо дві найновіші брошури: „На могилу Бориса Грінченка“. Чернівці, 1910, ст. 26 (є се промови В. Сімовича, З. Кузеля і М. Кордуби на жалібний Академії в Чернівцях) і Др. І Брик, На народній роботі. Вид. т-ва „Прогресивіта“, Львів, 1910, ст. 46. Найповніше зібрано біографічні факти в брошурі виданій „Часом“, Київ, 1909 серія 4. № 31 (при оповіданню Грінченка, Панько). Звідсі передрукувала житєпис Грінченка „Рада“ (1910, ч. 94) та иньші часописи. Дивись ще статі д. Д. Пісочинця в „Раді“ 1910 р. — „На дружку могилу“ (Мої спомини та вражіння) — чч. 106 і 107 і „Видання Б. Грінченком народніх книжок у Чернігові“ — ч. 166. З приводу смерті Грінченка в укр. часописах поміщено було багато ще иньших статей і заміток. Ми не вичисляємо їх тут усі, обмежившись на найважнійше.

Про иньші, давнійші писання про Грінченка див. згадку в II томі „Віку“ (Київ, 1902, ст. 5-а); статі Драгоманова згадав я на своїм місці.

Вже тїнь насунулась нічна.
 Цвітуть і нард і мандраґори...
 Я йду, я йду, моя знадна!
 Я йду з далекого Ливана,
 З пустелі снігобілих гір,
 Де леть ся пишная Амана,
 Де в шапці білій спить Сенїр.
 Я йду, охоплений жаданнем,
 В твій виноградник самотний:
 Жадаю випитись тим коханнем,
 Твій стан обняти ворущний,
 Напитись любої отрути,
 Пізнать любови міць святу, —
 І в тих обіймах все забути, —
 Весь світ, марноту, суету...
 Дак жди-ж, — я йду... На тихі гори
 Вже впала ніч непроглядна.
 Цвітуть і нард і мандраґори...
 Я йду, я йду, о принадна!

III.

Що се? Чую голос милий!
 Серце серцю вість дає:
 Як той сокіл легкокрилий,
 Він летить вже, він іде!..
 В мене сад і огорожа

Коло саду, а в саду
 Мирра, нард, шафран і рожа, —
 І стоять вони в цвіту.
 Є в саду тім і криничка:
 Під печатами вона...
 Йди напитись: в ній водичка
 Ще смачніша від вина!
 Вдень хожу я по садочку,
 Розглядаю всі квітки
 І чекаю в холодочку:
 Чи ти прийдеш? і звідкіль?
 Уночі-ж нудьга дівчині:
 Ліжко полумем пече,
 І хвилина по хвилині
 Цілу ніч без сна тече.
 Повій, вітре, опівночи,
 Вістку дай, де милий мій!..
 Я не сплю... Сумують очі...
 Душно в ліжку самотній!

IV.

Ти гарна, любко, о як гарна:
 Глузд згубить, хто тебе спітка!
 Ти воружна, гнучка, як сарна,
 Як пальма, рівна і струнка.
 У тебе очі голубині,
 Ти повна вічної краси,
 Ти, мов лелія у долині,
 Що спить у полисках роси.
 Як Тирса, гарна ти й вродлива
 І, як Селім, ти принадна, —
 І пестоці твої, — на диво, —
 Солодші меда і вина.
 Ти всіх дівчат миліш, о мила,
 Не має кращих, Русалім:
 Мене ти в серце уразила
 Єдиним поглядом твоїм.

V.

Як та смерть, міцне кохання:
 Не вгасить його й воді!
 Без кохання, як дихання,
 Гаснуть сили молоді.
 Сплю — й марю про щастя сонце.

Серце беть ся і тремтить...
 Хтось — стук! стук! в моє віконце:
 Чи не милий там стоїть?

VI.

О, ви, дочки ерусалимські,
 Дивіть ся: се — моя жона.
 Вона, як води Батрабимські,
 Як день, так гарна і ясна.
 Уста — мов пурпур Як Кедрона
 Стрімкі сосни, стан її.
 Високі груди — винні грона,
 І щічки — квітки запашні.
 Сосуде вічної любови,
 О, Суламїт, красо моя!
 У тебе ноги мармурові,
 І, як Кармель, глава твоя...
 Ось я прийшов з Баал-Гамона:
 Одна ти в мене на меті!
 Дивись: се — ліжко Соломона,
 І в нїм поруччя золоті.
 Обіруч ліжка, — грізна лава! —
 Стоять сто тисяч вояків,
 Немов стїна жива й яскрава,
 На охороні царських снів.
 З мечами всі, і всі готові
 За мене вмерти, мовчазні,
 І цілий світ оттой чудовий
 Під ноги кинути мені.
 Скажу я слово, — й військо вірне
 Піде вмірать за мій Сїон.
 Захочу, — й все мені покїрне:
 Гебал, Єгипет і Сїдон...
 Та вже забув я сї змагання!
 Готов віддати я цілий світ
 За погляд твій, твоє кохання,
 О, квіте мій, о, Суламїт!..

Самсон.

Нехай згине душа моя в Фі-
 лістимцями. Кн Суддів XVI. 30.
 — „Ідїть, і князі, і людці,
 На свято пишного Даґона:
 Он вже уквітчані жерці

Ведуть на смерть синів Сіона.
 „О, ти, міцний, о, ти, гнівний!
 В твоїх руках земля і води...
 Хвала, хвала тобі, грізний,
 Ти нам піддав чужі народи!
 Дівчат найкращих і дітей, —
 Земель гебрійських принесенне, —
 Тобі, о владарю людей,
 Ми відамо на всепаленне!“
 І рушить люд за гуком тим
 Під стелі капища Даґона,
 Де перед ідолом святим
 Завіса впала вже червона.
 Квітки і килими висять
 Там по стовпах і мурах храма,
 І в небо сине вже летять
 Кріз двері хвилі фіміама.
 Вже повен храм. Дзвенять пісні.
 Гудуть цімбали і тімпани,
 І плачуть арфи голосні,
 І стиха бубнять тарабани.
 — „Огні запалюйте! Ведіть
 Гебрійських бранців: пишну жертву
 Принесимо в сю славу мить, —
 Живу, тремтячу, а не, мертву...
 А де-ж преславний той сліпець?
 Ведіть сюди сліпця-Самсона,
 Ведіть Даґону на ралець:
 Хай заспіва він спів Сіона!..“
 І він прийшов. І став, грізний,
 Руками два стовпи намацав
 І заспівав свій спів гнівний,
 Немов зубами вовк заклацав:
 — „Не для мерзених ворогів,
 А для тебе, о Боже правий,

Співаю я гіркий свій спів,
 Сей спів останній, спів кривавий!..
 На берегах чужих ріки
 Ми сидимо в сльозах та горі
 І гірко плачемо, й гадки
 Летять в Сіон, палкі і хорі.
 Висять на вербах мовчазні,
 Повиті сумом, арфи божі,
 А нас веселі грать пісні
 Царі примушують ворожі.
 Та чи-ж здолаємо співать
 В краю чужім, між сліз та туги:
 В нас душі пімстою горять,
 Серця знивають від наруги.
 І нім діждать страшну ту мить,
 Хай краще серце лусне з муки...
 О дай-же, Боже, сил стерпіть,
 О влий-же давні сили в руки!
 Дай міць рукам моїм, що я
 Зміг ворогів побити ними:
 Нехай-же вмре душа моя
 Із Філістимцями брудними!..“
 В його словах — погроза й гнів,
 Він ввесь, як божий жах, напнув ся
 І з міццю гніву охопив
 Стовпи, аж цілий храм здрігнув ся.
 І геть розпались, загули
 З страшеним гуркотом і впали
 На всіх, що в храмі тім були.
 Стовпи і стелі і портали.
 І першим згинув сам Самсон,
 З ним ворогів краса і сила
 Знайшла в руїнах смерти сон,
 І на вік міць їх там спочила.

М. ЄВШАН.

Сандро Ботічелі.

В п'ятьсотлітню річницю смерти.

Багато причин зложило ся на те, що Ботічелі, безперечно оден з найбільших артистів епохи ренесансу був майже забутий аж до найновішого часу, коли нарешті став популярним. Перше всього — жив він і творив свої найкращі річи тоді, коли артисти не виходили ще поза межі скромного, тихого життя на ширшу арену, де ставали поруч з найбільшими знаменитостями часу. Ще не наступила доба Леонарда да Вінчі, Мікель-Анджеля, Рафаеля. А коли вони запанували, то тихий Сандро мусів уступити на другий плян. І цілі столітя висіли образи його занедбані та забуті, і ніхто не звернув на них уваги. Можна сказати, що видобув їх на світло дня новий напрям естетичний, який коло половини минулого столітя підніс клич відродження мистецтва. Англійські прерафаелісти — Edward Burne-Jones, Dante Gabriel Rosetti, William Morris, Swinburne — віднайшли його серед інших діячів епохи ренесансу і дали йому популярність. Цікаве тут те, що віднайдено у італійського маляра тип наскрізь сучасний, рідний. Те споріднене було й причиною, що тільки деякі риси його творчости захоплювали і тільки деякі образи дійшли до великої популярности серед прихильників нового напрямку. Ті власне, в котрих вибивала ся більше особиста нота артиста, настрої його душі, його надземна туга і смуток. „Власне той смуток Ботічелі, — завважає історик малярства — ділав дуже принадно в ті дні, коли ми мріяли про англійських прерафаелістів. Не можна було надивити ся на ті худі постати, з делікатними руками і ясно-золотим волосем, що окружало бліді головки“. ¹⁾ Але досить того — що на забутого Ботічелі прийшов час, і він почав впливати навіть на розвій малярства. Він, можна сказати — був чи не першим поетом серед малярів, ніжним ліриком, „який замість мови уживав ліній та красок“. І в тім також він явив ся типом наскрізь сучасним.

Серед браку заінтересовання творами Ботічелі у своїх сучасників мало зберегло ся й дат біографічних, взагалі звісток про його жите. І через те дуже легко було зявити ся всяким легендам про його, головню про останні роки його життя, коли він був зовсім самотнім. Тому найважнішими документами його життя лишать ся таки раз на все його твори, в яких його індивідуальність і вся його психіка проявляєть ся так релефно і так вірно. Поодинокі етапи його творчости становлять за-

¹⁾ Richard Muther „Geschichte der Malerei“ Leipzig 1909. Том I, ст. 202.

разом поодинокі періоди його життя, сплітають ся тісно з його приватними переживаннями та інтересами.

В часі, коли виступає молодий Алессандро Ботічелі, — починає ся в малярстві зворот, ярею зазначаєть ся новий елемент. Треба звернути увагу на те, що остання третина XV століття — се часи меценатства найславнішого з родини Медічі — Льоренца прозваного „величнім“ — Magnifico, великого передовсім естета. І менше-більше від 1470 року наступає скрізь перевага того тонького, естетичного елементу над старим, догматичним. Перші твори Ботічелі відбивають власне в собі ту боротьбу, і дають вираз новій мечі. З одного боку маємо тут сліди середовічних людських традицій, які виявляють ся в певних формах, ягусь строгість, простоту та християнський ригоризм, з другого боку домагаєть ся життя чогось нового, і свіжого, будить ся щораз інтензивніше жите почувань чисто людських, якась мрія. Досить шаблону, досить мертвеччини, душа хоче упити ся красою, вона настроєна на вищий тон, хоче вийти з прози буденного дня, вилити мову серця. В життю повіяло таким романтичним настроєм — і той настрої відбиває в своїх творах найкраще власне Ботічелі.

Образи святих і мадонни — се відвічне, невичерпане жерело творчости для середовічних малярів. Від мальованя їх починає і Сандро. Звичайно — перші проби носять на собі сліди вплив учителів артиста — Filippo del Carmine, Verrocchio та Antonio Pollajulo — і досить мало виявляють особистих, оригінальних прикмет ученика. „Що найбільше — як каже Мутер — у легонькій меланхолії, яка стелить ся на лицах фігур, заповідаєть ся особиста нота Ботічелі“. Але скоро ті впливи молодости затирають ся, він виступає щораз більше на свій окремих шлях, настрої стає інший. Аж маляр подає свій власний ідеал мадонни, оден з найкращих релігійних образів, де в пишних барвах виявляєть ся геній Ботічелі. Се мадонна Магніфікату, збережена в Уфіціях у Флоренції. В цілій повноті малює тут Ботічелі свій улюблений тип, тип не абстрактного божества, а вповні людський, але навіяний такою божеською поезією, теплотою та ніжністю чувства, і повний такої душевної краси, що не хочеть ся вірити в його людське походжене.

Покликаний папою Сикстом IV в році 1481 разом з іншими флорентийськими малярами у Рим, — Ботічелі працює над прикрашенем сикстинської капеллі цілих два роки. Працями тими його творчий розгін в зазначеному напрямі був очевидно звязаний. Артист мусів числити ся з певними обставинами зовнішними, з інтимними бажаннями самого папи та з тим, що ся праця мала бути увіковиченем змагань пастиря церкви. Крім 24 портретів пап, малює він ряд образів на біблійні теми. Буйности та того віжного цвіту поезії, питомої його образам тут

одначе менше: треба було вдавати ся у всякі теологічні тонкості та докладність, і добирати сцени так, щоб в них були змальовані й сучасні події, головню подвиги Сикста IV: його діяльність будівничу, його енергію супроти роздорів в лоні церкви та побіду над ворогами. Кажуть, що папа був зовсім вдоволений тими працями і нагородив його добре, — одначе Ботічелі довго не побув в Римі і вернув в осени 1483 року назад у Фльоренцію, де зближується до Льоренца Медічі.

І тут починається новий період у його творчості. Треба було зірвати з традицією, вийти вже з тісних рам теологічного світогляду і сотворити щось буйне та широке, шось таке, в чому був-би відбитий весь припих та багатство життя епохи, що б говорило про її порив та радість: як було сказано — за Льоренца такий зворот почав ся скрізь в житю й творчості, а поети та малярі давали тим мріям видимі форми. І той романтичний порив до геленізму, до визволення життя і еманципації людини чи не найкраще відбивається ся власне в творах Ботічелі. „Він головню в своїх творах убрав у форми весь сон тої чудової епохи, коли вперший раз зіткнули ся знов душа геленізму з душею християнства“. ¹⁾ Очевидно, з початку те змагане виявляло ся тільки в зверхніх формах, а не в змісті. Ботічелі малює й далі релігійні образи, в християнському дусі. Але в них відчувається ся щораз більше дух сучасности, вплив тих думок, які тоді виринули. Будучи в службі у Медічі, Ботічелі дійшов до того, що почав відбивати в своїх творах те саме змагане до античного ідеалу як і сучасні письменники та поети: Марсіліо Фіціно, Поліціано, Аргіропулос. І так повстали ті образи, які йому дали славу.

Маємо ряд образів, які можна-би назвати мітологічними. Наперед образ, досить наївний в своїй концепції, в якому символічно змальоване все благо спокою та державного ладу: войовнича Паляда Атена, увітчана оливковим вінком, карає кентавра. Далі образ: Марс та Венера: тонкими штрихами змальоване таємне щасте любови. Бог спить безжурним, кріпким і щасливим сном; богиня напроти його сидить під міртовим гаєм, щаслива, без ніяких бажань, спокійна і неначе стереже його сну, в часі коли свавільні сатирики бавлять ся його збруєю. А потому *Prima vera*! По середині, перед корчами мірти той сам тип жінки, що в попередньому образі, сама Венера, в довгому, білому убраню; вона йде повільним кроком наперед, з похиленою набік головою та легенькою усмішкою; над головою її — маленький амор, старається поцілится своєю стрілою три грації, які перед богинею любови завели весняний танок. За ними наближається сама *Prima vera*, — богиня весни, по-

¹⁾ R. Muther „Geschichte der Malerei“ I. ст. 211.

ява фантастична, вся у цвітах, опоясана вінком диких рож, з цвітами пільними на шиї і діяемою білих чічок на голові; скрізь довкола себе сипле цвіти, приносить радість весни і життя. До неї поввапно тулить ся Фльора, що тікає перед обіймами легкого Зефіра. Але він зловив її в свої руки — і, як говорить переказ старинний—наслідком того обійму з її уст сиплять ся рожі, анемони, нарцизи... Образ не має тепер вже тої свіжости красок, яку мусів мати тоді, коли був сотворений, і час кількох століть багато знищив його краси, а всеж таки як можна ще й сьогодні ним любовати ся! скільки естетичної насолоди він ще й сьогодні може принести людині! „Скрізь настроїв погідний та витриманий — каже критик—не має ніякої пересади в рухах та вислові; похід тріумфальний Венери йде спокійно та таємничо, як сонна поява перед захопленими очима. Ніякі вакхантичні танці не супроводять його; нігде не виявляеть ся жадоба нестримної утіхи; але здаеть ся нам, що відчуваємо щасливість хвилі, яку прикрашує небо і земля найкращими дарунками, яку щасливі боги переживають в божественному спокою. Се зміст того гениального твору, в якому найвище хіба треба піднести гармонію виразу та думок, яка в такій чистоті ще виявляеть ся в одному тільки творі Ботічелі, — в Народинах Венери, сотвореному рівночасно для того самого кружка людей“.¹⁾ Народини Венери—коли дивимо ся на сю картину — бачимо неначе, як на наших очах діеть ся чудо природи: два божки вітру, обнявшись тісно, викидають з глибин моря велику мушлю; в ній стоїть сама богиня, з довгим, розпущеним волосем, заслонюючи руками наготу своїх грудей і лона. Послушна Гора держить над нею плащ, прикрашений скрізь весняними цвітами.

Далеко не такий погідний настроїв на іншому останньому з тої епохи образі: Очернене Апеллеса. — Загальний настроїв його, як і вираз поодиноких постатей вражають нас чимсь неспокійним, бурливим, що збуджує в нас дивне почуття остраху неспокою. Знаходимо ся в пишній удекорованій, судовій салі, з отвертим виглядом на тихе море, повне соняшного світла. І тут, де повинно би бути місце для якоїсь чудової, мельодійної казки — відбуваєть ся в білий день, перед нашими очима страшна подія: з криком тягне громада людей невинно оскарженого перед несправедливого суддю, що сидить на своєму підвисшеному місці. По обох боках його, дві жіночі постати — Неуцтво та Злість — нашіптують йому з запалом щось до вуха. Він вже послухав їх і отсе хоче чути слова „заздри“ — блідого, бородатого мушнина, який веде за руку „очернене“, жінку з факелом в руці, ні-би то символом своєї правдолюбности. І в часі, коли дві подруги єї — Хитрість та Злуда — кінча-

¹⁾ Ernst Steinmann, „Botticelli“. 1903. ст. 70–71.

ють убирати її у цвіті, вона тягне за чушрину жертву свого очернення, нагого, безборонного молодця, що в безпорадності підносить тільки руки до Бога. — А позаду всіх — убрана в чорну одягу, стара і огидлива покута — і нага, принадна правда з рукою піднесеною до неба. Маємо вражінне, неначе-би в тому образі Ботічелі натякав на якусь подію, страшну та тісно звязану з його інтимними переживаннями, якої одначе не можна висловити ані висповідати ся з неї перед ніким. І так неначе артист і не висловив того найважнішого, що хотів висловити, а натякнув тільки на щось страшне, кривдяче людину і руйнуюче цвіті душі.

І так, сумним акордом закінчив ся той період творчости Ботічелі, період — щоб так сказати — геленізму. Він вернув з тої країни, що давала спокій душі і насолоду щастя, вернув як-би з щасливої мандрівки назад до країн понурих, студених. А покинув артист свою мрію тоді, коли почув ся грімкий голос покутника і аскета Саванаролі, що ще від 1491 року почав свої проповіді і став бичувати поганські нориви та гріхи Фльоренції. Голос той поділав справді сильно на Ботічеллі: з острахом прокинувся він з свого чудового сну — „боги Греції запали ся в глибину як фантазми, і щораз ясніше та яскравіше підносились з моря дитячих споминів чистий символ християнського мистецтва — Марія мати божа“.¹⁾ Той переверот у світогляді артиста, що в короткому часі став навіть особистим знайомим Саванаролі, був все таки трагічним: він не лиш зламав жите, що таким буйним було виросло, але й відібрав на якийсь час ґрунт, підставу життя і творчости; кинув артиста в обняття розпуки і невгамованого жалю. Аж під впливом фльорентийського аскета почав шукати нових підвалин свого світогляду і нової опори в житю. Настрій того часу дуже ядро виступає в творах Ботічеллі. Тільки що згадувану картину: Очернення Апеллеса уважають за певного рода особисту сповідь, за документ найбільше інтимного життя артиста. „Маємо вражінне — говорить Мутер²⁾ неначе він хоче втечи перед своєю минувшиною. Постать Правди, яка так закликаючи підносить руку — се правда чистої християнської науки, що виступає проти схибленої поганської науки. А постать Каяття, ся зівяла, в жалібні пати убрана стара, з безкровними, павучими пальцями, — се каяття самого маляра, що складав жертву на горі Венери чужим богам. Відкинений!..“ І каяття дійсно переходить в розпуку відкиненого в другому образі з того переходового моменту, в образі недавно тільки віднайденому, який також з неменшим правом можна вважати за документ чисто інтим-

1) E. Steinmann „Botticelli“ — 1903. ст. 83.

2) R. Muther „Geschichte der Malerei“ 1909. I. ст. 221.

ного характеру: Відкинена. На кам'яних сходах, перед замкненими дверми великої палати сидить жінчина: сидить в сорочці тільки подертій, розпатлана, з закритим руками обличчям. В нещастю своїм вона не звертає уваги на ніщо: ані на те, щоб позбирати розкидане довкола себе убранє, ані на те, що надворі вже починає свитати. Сидить самотня, плачучи. Не знаємо, хто вона і чому її не пускають; не знаємо й того, що привело її до тої чорної розпуки. Але біля її, страшно каятє — заглушує всі інші думки. Вона відкинена, її не пускають вже до рідного огнища до дому, в котрому вона жила досі. Хто знає, звідкіля вона вертаєть ся аж над ранком, де вона була цілу ніч — але тепер брама перед нею замкнена і її лишаєть ся хіба плакати в своїому сирітстві. Так плаче артист по своїому повороті з романтичної країни Греції. Ту-га за чимсь утраченим, що так ясніло в молодости, перероджуєть ся в німу розпуку, в елементарний, незрівняний майже в своїй силі, вибух відчаю. Погода душі застлана чорними хмарами. В своїй творчости Ботічелі стає „апостолом болю“...

Отже під впливом Саванаролі вертає Ботічелі назад до релігійних образів. Але се вже не ті мадонни, які колись так залюбки малював він в своїй молодости. Попри ніжність почувань та тихий огонь любови, знаходимо тут більшу суворість та пробуджене свідомости болю, — а в настрою прориваєть ся глибокий смуток. І так вже до самого кінця життя артиста. Говорячи про малюнки двох останніх десятиліть критик і замічає: „всі вони відзначають ся якимсь питомим піднесенем почувань; багато з них нечуваною пристрастністю в вислові та рухах. При тім фігури накопичують ся, тони барв стають студені та понурі, а в виконаню подробиць не помічаєть ся вже тої старанности, що перед тим“. Се вже не та, нічим не закаламучена погідна ніжність матери до святого дитяти, що неначе виявляло ще охоту до забави, до невинної сваволі з ангеликами; тут до материяської любови приходить вже журлива печаливість за судьбу дитини, печаливість, яка вже має свідомість хрестної дороги сина; тут і маленьке дитя дивить ся вже не тими веселими оченятами і також неначе відчуває своє післанництво та свою дорогу: тепер вже неначе рветь ся до проповідуваня бога поміж людьми. — І в тому напрямі, заглиблюючись знов в питанє теологічного характера творить Ботічелі в цілому останньому періоді свого життя. Зображуючи картини з життя святих та образи смерти Ісуса — він в останні роки забираєть ся знов до великої систематичної праці над ілюстрованем Дантової „Божественної Комедії“. Тій монументальній праці віддаєть ся вдвоглітній повній самотности. Нитки особистого життя затрачують ся для нас майже зовсім. Маємо тільки плід його пильної праці, яка була єдиною насолодою останніх його літ. В ній він і знайшов мабуть те вдо-

волене своєї штуки в позажиттєвих ідеалах, покладених в основу величньої поеми, знайшов рівновагу та блаженний спокій, в якому душа могла вливатися до схочу мельодією інших сфер. — Скількість рисунків-ілюстрацій поеми Данта досягає числа показного—бо дев'ятьдесят шість!— і обіймає майже весь зміст твору. Але не довелося покінчити тої праці. Всі малюнки — майже самі тільки нариси та шкіци, які так і лишилися без викінчення. Крім того і сила композиції видимо ослабає попри все багатство фантазії та різнородність ситуацій, помічаємо певного рода одноманітність та монотонію, признаки втоми. І одного маєвого дня 1510 року забрала Ботічелі смерть.

Ботічелі — се наначе сумлїне своєї епохи. Всі справи того часу займали його і в своїй творчості він віддав майже всі його стремління. Але разом з тим він бачив їх кінець. Властивості його індивідуальності не дозволяли йому йти наперед з фанатизмом Мікело-Анджеля та з безглядною силою прямувати до визволення одиниці. Часи найбільшого розцвіту епохи ще не прийшли були, коли він творив, — а вже він неначе зрезигнував з дальшого розвою життя, не хотів бути відважним піонером. Хвороба епохи вже тоді показала ся, вже тоді підкосила артиста в розцвіті сил, і свідомість його неначе говорила йому меланхолійні слова поета :

„Ach! na tym świecie śmierć wszystko zgniecie,
Robak się legnie w tym bujnym kwiecie“...

Власне творчість його прибрана в серпанок якогось безпричинного смутку, навіяна мелянхолією та настроєм, в якому відчуває ся подих руїн. Попри конкретну фантазію артиста-малювача працює скрізь і внутрішня фантазія поета, яка на крилах мрії хоче кудись йти, відірвати ся від життя, летіти в містичні країни і там знайти спокій. Настрій душі переважає в малюнках його над усім. І тому у його творчості такий брак температу, який, ядро виступає ще більше тоді, коли порівнати її з творчістю других його сучасників. Він розуміє тільки індивідуальну психіку, її тільки зображує як каже історик того часу: „Чоловік в своїй ізольованості, в своєму тихому стражданю, в своєму незаспокоєному бажанні і тужливому питанню — знаходить в почуваннях Ботічелі відгомін та таємну симпатію“ ¹⁾. Він субтельними і найбільше тонкими рисами уміє змалювати не лиш настрої тої людини, але й його найніжнійші відрухи душі, найбільше захищені та затасні від світа почування. І уміє їх виявляти в найдрібніших нюансах та з найбільшою

¹⁾ Robert Saitzschick: „Menschen u. Kunst der italienischen Renaissance“ Berlin 1903 ст. 334.

обережністю, як-би бояв ся їх сполохати хоч-би самим подихом чогось грубого. Тому така й умілість — сполучити реалізм в подробицях з такою ніжністю. Тому навіть зовсім протилежні почування, радість і смуток, туга і каяття, порив і покора, мелянхолія і лагідна погода душі — невидимо зливають ся разом в одну гармонійну цілість, — в одно тонке почування і настрої.

І не лиш в змісті, але і способах своєї творчости Ботічеллі стоїть майже на одній лінії з творцями сучасними, з творцями наших днів.

СТЕФАН КОВАЛІВ.

ВІСПАР.

I.

Не знаю, чому так люди прозвали нашого пана комісара, велику персону? Мабуть тому, що в дві неділі по його замешканю в нашім селі, людоньки в кожній хаті товкли черемицю пчихаючи, і смарували грішне тіло, бо лоптіло!..

Пізнав ся і наш пан дідич на такім величнім ділі, тай зробив заграничного заволоку своїм комісарем. І так він уже кілька літ комісарує; коби лиш не докомісарував ся якого лиха і не привів на біду яку родину!..

Не хочу називати його по його прибранім назвиську, бо наведені поступки самі вкажуть на сього перелетного бузька, а може й він сам стямить ся, перестане лихо коїти. Впрочім до самого призвища польського закордонного мученика нині не можна великої ваги привязувати; такий чоловік рідко коли правдою дихає, а коли побожить ся на правду вітчиною, то чиста брехня, циганська примівка.

Минувшого року я вернув в полудне до дому, повісив косу на груші, сам положив ся на оборі трохи спочити, а ту якась плінь погана за плотом регоче ся, не дає ока прижмурити, аж цілого мене проймає. Дивлю ся крізь пліт, диво! на ганку сидить пан комісар Віспар, холодить ся червоним винцем, всміхає ся до молодої гірнячки, а вона фалудиною здалека мухи йому з лисини зганяє...

— Ой гожа бойко, нерозумна красавице! — подумав я собі.— Як би ти схотіла сього старцуна з червоним носом, сей двір мерзенний покинути, а послухала моєї ради! Скільки щастя завітало би в мою батьківську стріху, а ти була би газдинею на цілу губу;

а так за рік, найдалше за два прожене тебе, як прогнав вже не одну, що нині Жидам воду носять. Що ти, дитино божа, побачила на сїм дводушнику з голим чубом і широким ротищем, хиба червоний його карк, катови під топір на три рази? А ти покинула таких гідних людей, а сама пішла до двора!

Господи! мене в одній хвили скусило, задумав у дворі також хліба шукати; молода гірнячка мені світ заколотила. Я пішов до двора. Тереня, як тільки мене взрїла, як мак спаленїла, спустила очи й втекла до пекарні.

— Що скажеш? — спитав мене Віспар.

— Зробіть мені, пане комісар, велику ласку! Ви питаєте за лісним, а я хочу ним як стій бути — відповідаю. Віспар покепкував іще, встав з мягенького крісла, пішов до керниці і гукнув на бойку, щоби виляла йому на голову відро холодної води. Тереня не виходила, видно маркотно їй стало, як мене побачила. Я сам наляв йому так порядно, аж згикав, навіть за карк потекло. Приніс йому з ганку стрільбу, калиту з порохом і пішов з ним до ліса. Поступаючи за ним крок в крок, торопив себе ріжними гадками. От щоби так, небоженьку — думав я собі — захопив тебе за лопатку звір поганий, а я видер тебе йому з клеваків живого, назначеного, то може би ти і посмирнів, був ліпший для нас хлопів.

— Чи військовий? — спитав мене Віспар за селом.

— Ба! прошу пана. Був у Босні цілих два роки — відповідаю.

— То ти хвацький хлоп, коли тільки світа видїв. О, яку маєте широку толоку! Там за кордоном нігде не мають господарі такої, ти знаєш?

— Та де я що прошу пана комісаря знаю? Я за кордон не ходив і не хочу видїти звідтам нікого.

Віспар став описувати ріжні обрядки за границею, оповідати, як там хлопищів катують, а навіть його самого хотїли повісити, але він мав швидкі ноги і знав добре втїкати...

Ми дійшли під ліс, уже маємо переступити перекип, коли на свою біду, а на мое щастє вийшла невіста з гущавини на толоку.

— Стій! злодійко! — крикнув пан Віспар, аж відгортає пішов по потоках. Десь на-млі ока став ся з чоловіка стеклий щенюк, став перед дрожачою молодичею, котрій з великого страху кров завмерла в жилах, губи посинїли як боз, а з рук чи з подолка упало на землю пять гіркинь, один хробачливий грибище, і кілька квашениць, висушених на сонці.

— Я йду з-за ліса, прошу вельможного пана комісаря, то-ті гри-

ЛНВістник 1910, кн. ІХ.

31

би не з панського ліса, тільки в своїх власних корчах назбирала— звиняла ся бідачка, прийшовши до себе. — Смотріть, я боса, бою ся йти в траву, йшла просто дорогою через ліс.

— Маєш, жебраку, свої корчі?! — гукнув Віспар, а звернувши ся до мене додав: Здирай із злодія, нехай знає, що панське!

— Ба, та що здойму, прошу пана? Мальованка нелапшива, рубатку якось гріх знимати: бабу овади зідять! — повідаю йому не без обурення.

Віспар розлютив ся, гукнув мені проклін і забрав ся сам до операції: передовсім розчепив, а потім почав стягати рубатку. Невіста стояла ні жива ні вмерла, ноги під нею дилькотіли, не мала сили боронитись...

Я побачив, що не жарт, вхопив жеребця за пухкенькі рученьки і сказав:

— Пане, не дам жінки публічити на своїх очах! робіть собі такі забавки, як я не буду дивитись, але як я бачу, то обороню бабу на громадській толоці, хочай би і перед самим паном дідичом, а не то перед комісарем.

Віспареви зі злости аж піна приснула із рота; хотів очевидно вдарити мене кольбою межі очі, та не стало йому відваги, і добре стало ся... Мабудь здогадав ся, що і мене руки свербіли, зоставив невісту, сам пішов у ліс.

— Сучий син!—кричав до мене, сховавши ся у лісі. — Хоче ліснувати, а обстає за злодієм, — мудь проклятий!

Що дальше говорив, мені не пора була слухати. Завів молодицю ледво живу до села, взяв косу на плече, пішов гонити дальше мою сіножатку і говорив собі:

— Клади ти мені, Віспарю, купи золота, обіцью королівства цілого світа, то я таки не згоджу ся на таку мерзенну службу, не вістану катом своїх братів і сестер, свого питомого роду!

Коса шуміла в траві, я й не чув, коли вийшли мої старі обертати сіно; гонив, аж в крижах тріщало, а прецінь не міг моєї бойки Терені вибити собі з голови... Чого вона пішла у двір на службу і то в такий нелюдський? Її там жеде неминуча загуба...

По заході сонця пішов я до її перших газдів, у котрих виховала ся, але нічого не здовідав ся. Стара газдиня жалувала за нею, вся челядь тужила, але ніхто не знав сказати, чому пішла до двора. Вертаючи до дому, мені стало трохи провиднюватись в голові, почав домірковуватись, чому Тереня пішла від своїх газдів. Я їй раз сам сказав, що моя хата від її за далеко... Се занепокоїло мене іще більше; прийшовши до хати, вивернув ся без

вечері на подвір'ї. Довго отіпав собою по холодній землі, не міг втихомиритись, душу мою непокоїла якась тривога, усе мені перешкаджало: жабищі по потоках рахкаючі, пси по хатах і мої товариші, що на нічлігу співали, вигравали на сопілках, мій власний шелест, одним словом все будило мене. Я встав з приспи, хотів піти до стодоли зарити ся в сїно, коли несподівано у дворі повстав крик. Я скочив до плота, хотів перескочити на другий бік, але спинило мене нове диво: вікно з пекарні розлетіло ся в дрібні кусники, з середини хтось вискочив в білім убраню мов смерть на подвір'є і гнав просто до мене. Я поміг білому духови перелізти на мою обору; була се бойка Тереня!

— Злодійко! злодійко! зогниєш в криміналі!.. Гей злодійка касу розбила! — ревів Віспар, вилетівши на ганок.

— Не бійтесь пане! — відозвав ся я з подвір'я. — Злодія сього я держу сильно в руках і веду до своєї хати, щоби не утік. Завтра рано будемо оглядати касу, а нині спить, та до пекарні не йдїть, бо може що підвіяти...

На другий день в дворі було тихо. Тереня своє білезабрала, пішла до своїх давних господарів, а я пішов на попівство. Пан отець вислухали терпливо моєї пригоди до кінця і сказали:

— Тобі, Федю, уже не треба ліснувати; впрочім хочай би ти ліснував і вік цілий, ліпшої птиці не зловиш, як сеї ночі... Тереня дівчина добра, чесна, заповіди вам оголошу і звінчаю вас за дурно; та сирота тобі щасте до дому принесе.

— А з Віспаром, прошу отця духовного? Як його колись де подиблю...

-- Такі грішні мисли вибий собі з голови, а навіть о збитім вікні нікому нічого не згадуй, я сам о тїм з паном дідичом поговорю.

На тїм ми й розстали ся. Мої старі справили гучне весїле, якого не затимили у селї, за вінчане віднесли дарунок, і так я на лісного ладив ся, а став жонатим.

Святї попівські слова: я привів до хати бідну сироту без маєтку, а з нею і щасте велике; устала всяка гарканина поміж батьками і мною, святий ангел спокою царює в моїй родині. Тїшу ся коли отець, мати кажуть, що власна дитина не є так щира, як невісточка Тереха.

— А що-ж Віспар? — питаєте шанобні читачі.

Той не тільки за касу розбиту нікому нічого не згадував, але навіть довго ходив з підв'язаним оком, котре тїєї памятної ночі дістало за свого пана науку, щоби на другий раз дивило ся на потемки ліпше і не вело в ночі пана до пекарні...

II.

Сидів наш Віспар якийсь час тихо; як тільки око загоїлось, став на ново брикати. Ціле боже літо уганяв попід ліс: яку бабу чи двку зловив, пускав у село в Адамовім строю. Споругав честь не одній невістї, не одній родинї нарушив домашній спокїв; троїв мізерну ложку сербавки жовчею горя і смутку самим наймирнійшим хлїборобам.

Щоби на смїх був хто зявив ся під лісом, винного та невинного обдирав до останньої рубатки; а в додатку на „штроф“ подавав. Гіршої кари на наше село двір не міг видумати.

Одного дня не удало ся йому нікого зловити, учепив ся отже аж Дмитра Сорокатога, того самого, котрому двірський огер поломав ребра через князеву навіжену лошицю. Наш дїдич Хирлїй за порадою своєї панни нагородив Сорокатога щедрою рукою по-княжому: дозволив йому сухе ріще з ліса за дурно збирати і корови з жидівськими в лісі пасти. Сорокатий коровиці не мав, тільки дїйник позвязуваний мотузками; хїснував отже з ласки ясного пана в той спосїб, що ходив з тим дїйником в зруб на малини, або збирав губи, й так живив себе і стару маму через передновок.

Віспар любив молодї гриби, особливо коли молода кухарка смажила і молодою сметаною заправляла. Чепив ся Сорокатога раз, відобрав гриби, принїс до двора, дав кухарці і каже:

— Марись, се на вечеру; для нас двоїх буде досить.

По певнім часї Дмитро Сорокатий попав ся знов дерунови в кігті; немилосерний забрав другий раз міща з грибами і ще жартом тарахнув дихавичного калїку пястуком в потилицю.

Добрий хлопище всміхнув ся на-силу і повів:

— Ідьте, паноньку, видихайте здоровї!.. То на громадськїм під березами росли, самї щирї, всї на однім місці... Цїлий день лавив по потоках; навіть тернини не мав часу виймати з пята.

Сего вечера були гриби іще смачнійші, як колись; Марись для себе і для пана усмажила самї шифурки, а для слуг корїне. Всїм в дворї спало ся солодко, а Сорокатога мучили цілу ніч Цигани.

Провелось се якось з тиждень. Віспар з Сорокатим зїшов ся знов під лісом; хоче відобрати гриби, а калїка не пускає з рук міщати. Стали оба цитолитись.

— Пане, — каже, — тотї гриби хиба під капусту годять ся, не до рота, і то іще панського. Я знайшов в жидівськїм зрубї, де Беркові кози послїдну брость догризають, пустїть!..

— Мудю, стули мухоїду, а ні, то порахуєш собі зуби на долоні: Жид чи Турок пасе кози, тобі засі як псови, гриби були і будуть панські.

— Сли так, то нате!.. Видихайте і сим разом здорові. Жалую, що не повне міща; хйба пождіть хвильку, та довершу з толоки печерицями.

Розстали ся представителі двох ріжних станів так як беззащитний мізерака з могучим посіпакою у нас звичайно розстають ся: перший з похиленою до землі головою і серцем повним горя, другий з задертим носом до неба.

Вернув Віспар до двора, віддав кухарці мішок, розказує, якої ужив хитрости, заким зловив лісного злодія. Сам йому в руки попав ся на перекопі, так його мудро підійшов.

— Добре приправ — каже. — До нас гості приходять; економи, секретаря повітового запросив я по дорозі на молоді гриби з сметаною.

Марись висипала гриби на стіл і ах! як не закричить не своїм голосом, вхопивши ся за ніс, аж Віспареви слабо зробилось, глянув на стіл, поблід, а потім почервонів як бурак.

Дівка вибігла на двір, та з ганку:

— А бодай же вас, пане комісарю, з вашими „грибами“!.. Хйбаз у вас ніс тільки від паради?.. Назбирав вам, назбирав, за всі рази догодив!.. Я проста дівка не дала би ся так змудрувати.

Стало ся. Сорокатога научили Цигани збирати гриби для комісара і його покоївки. Довший час люди о нічим не говорили, тільки о предивецьких губах. Дівчище з села забрало ся, що не могло подоліти з нашими кепарями: на ріжні догади приходили і питали ся, як заправляла останнього разу Сорокатога „гриби“ для двірської служби. Віспар постановив забити неокресаного мудя, як скажену собаку. Лісним обіцяв бариш, щоби ліпше за ним стежили, але принука на ніщо не здала ся. Сорокатиий не заходив у панський ліс, тільки лазив по калабанях на так званих Песінках, ловив рибу та міняв у Жидів за кукурудзянку. На тих Песінках має наша і Вовча громада свої корчі і сіножати. Границю поміж обома громадами становить гірська річка, дуже набридиста; часом жаби не закриє, а часом як розгуляє ся, розілле ся великим озером та наробить чималої біди: скошене забере, нескошене замулить, зачистить усе, навіть би гусь не попаслась; шкода на тисячі нераз наробила, ріжні комісії зїздили і не знайшов ся такий Соломон, щоби лихови зарадив. Смішнаж собі й тотя границя по-

між луками, варта придивитись зблизька; вода поробила такі кутти (півострови), що як прийде ся косити, то хлопи з Вовчого клеплять в полудне коси під нашим селом і йдуть курити люльки до нашої коршми, а наші знов клеплять під їх селом і учать ся розуму в їх Жида.

Туди власне на Песінки пішов наш Віспар в саму святочну субботу глядати за Сорокатим, бо йому приповіли, що ловить серни на сильки. Шукав по кутах і подибав цілу громаду дівчат з Вовчого, що збирали май і зіле на завтра святити. Дівки, побачивши двірського жеребця, фурнули мов кури перед яструбом, зникли в гушавині, тільки дві старші, відважнійші zostали ся на місці.

З ними почав Віспар свої панські жарти, обіцяв маю з панського, скільки хотять, хотяй би і для цілого Вовчого, щоби лиш його прийняли до своєї компанії.

— Сідайте трохи, — каже пан, — та спічніть в холоді.

— Якось не випадає на виднім місці — відповідають.

— Ходім на темний кут над ріку під дуба; там і мурава широка і затінь добра, не гріх і спочити.

Взяли дівки пана попід боки, ведуть, куди самі хотять; дає собою критати в різні сторони. Як же привели на безлюдне місце, стиснули його кріпко за руки, другі дві відданиці, вийшовши з корчів, помогли привязати ужищем до дуба і так zostали овадні на поживу. Тепер пізнав Віспар, що попав ся дівкам з вусами в руки, але за пізно. Поперебирані по жіноцьки вітрогони не зробили йому вправді ніякого лиха, тільки поломили стрільбу і обіцяли заліпити живицею рот, як би поважив ся кричати в їх присутности. Пожартували іще з паном, пояснили йому, за що його так добре припняли, попрощались з ним по доброму і пішов кожний своєю дорогою.

Віспар стогнав привязаний коло дуба цілісенький день; овадня скусала його, не лишила на шпильку місця цілого. Що нарипів ся о ратунок, а все було надармо; навіть відголос нігде не відбив ся, в таку глушину запровадили.

Над заходом сонця щось сплюскало ся в калабани, на берігвиліз каліка Дмитро Сорокатий троха висушити ся; як побачив свого грабежника коло дуба майже неживого і спосоченого кровію, то аж дійник з раками пустив на землю. Не нагадуючись став розв'язувати посторонки; зубами собі бідака помагав, щоби скорше упоратись. Освободжений Віспар з мотузя повалив ся як гнила колода на землю; довго не міг прийти до себе. Голова, твар спухла, годі було розпізнати, де очи, рот — ляк збирав дивитись.

Притарабанили Віспаря на возі до двора; два місяці лизав ся, заким зміг виглянути на світ божий. Ніхто його не жалує кожний повідає:

— Добре йому так... Нехай знає, як то зле знущати ся над бідними людьми.

Що йому приповідали те і стало са. Але Дмитра Сорокатога ге можуть нахвалитись, що так великодушним показав ся над своїм гнобителем, спасши його від неминучої смерти.

М. ГЕХТЕР.

З Нової України.

Українці на Амурі ¹⁾.

Приморський край—власне, та його частина, що тепер заселяється — займає коло 1400 верст по широті від границь Кореї до кінця ріки Амура. Ся частина краю займає східний куток найбільшого в світі материка й омивається зі сходу водами Великого окіяна, маючи на невеликім віддалені полюс холоду з одного боку й величезний окіян з другого. Боротьбою сих двох могутніх факторів і зясовується неоднаковість клімату, ґрунту, фльори, фауни й рельєфа ріжних частин сього краю. У всякім разі, кліматичні, географічні й економічні обставини краю настільки багаті і ріжноманітні, що кожному легко вибрати собі там таке місце для життя, яке найбільше відповідає його потребам і вимогам.

Оповідання про казкові багатства й незлічені скарби Приморського краю давно вже хвилюють українське селянство. Якими шляхами дійшли звістки про сей край до наших глухих сел і хуторів — невідомо. Можливо, що таку звістку заніс одставний салдат, повернувшись зо служби в тих краях; можливо, що спопуляризували сей край листи від далеких родичів. Так чи инакше, а Приморський край здавна приваблює до себе надії наших хліборобів. Вони навіть дали йому свої назви: „Сірий клин“, „Зелений клин“, „Сирітський край“ і т. п., ніби сим підкреслюючи свою прихильність до нього.

---

¹⁾ А. Менщиковъ Опытъ изслѣдованія экономическаго положенія новоселовъ 1906 и 1908 г. г. въ Приморской области, по даннымъ подворно-статистическаго обследованія въ декабрь 1908 и январь 1909 годовъ. Подъ редакціей М. Н. Савинскаго. Изданіе Приморскаго Областнаго Статистическаго Комитета. Владивостокъ, 1910, ст. 96+27 таблицъ, цѣна 2 р.

Першими вирушили на „Сірий клин“ Чернигівці. В роках 1883, 1884 і 1885 Чернигівці були єдиними поселенцями краю. У 1887 р. до Чернигівців прилучають ся Полтавці, й протягом ще 9 років тільки сі дві українські губернії постачають переселенців для Приморського краю. У 1896 р. до Чернигівців і Полтавців прилучають ся виходці з Київщини, а в 1897 р. до них ще приєднують ся Волиняки. Аж після 1897 р. до Приморського краю почали переселятись люде з неукраїнських губерній, до того ж часу „Сірий клин“ був районом чисто-українським. Досить зазначити, що на 6019 семей і 41.278 душ, що переселились у Приморський край між 1883 і 1899 роками, виходців з українських губерній налічувалось 5.805 семей і 39.870 душ, або 96,₅⁰/₁₀₀ усього числа переселенців до краю.

Як стояла справа з переселенням до Приморського краю в періоді 1900 — 1905 років, який етнографічний елемент переважно йшов сюди в сей період — того ми не знаємо. Але відомости про склад приморських переселенців у трьохлітті 1906 — 1908 р.р. знов потвержують, що „Сірий клин“ як був, так і зостав ся районом переважно української іміграції. За сих три роки до Приморського краю всього переселилось 10.997 семей з 57.941 душ обох полів, а з них на виходців з українських губерній припадає не більше й не менше, як 8.086 семей з 43.589 душ, себ-то 73,₆⁰/₁₀₀ усього числа семей і 75,₂⁰/₁₀₀ усього числа переселенців. Коли й в періоді 1900 — 1905 р.р. справа стояла коли не краще, то хоча б так саме — тоді маємо повне право вважати Приморський край українською кольонією.

Сконстатувавши сей факт, ми повинні зробити з нього належні висновки. Першим і головнішим з сих висновків буде той, що українське громадянство мусить вважати за свій обовязок хоч плятонічно цікавитись життям і побутом сього краю. Воно, розумієть ся, було б значно краще, коли б у нас зацікавились життям наших земляків у Приморськїм краї не тільки плятонічно. Відірвані від рідного краю, закинуті на чужину, в тяжкі й невідомі обставини, наші виходці потребують особливої допомоги й уваги до своїх національних потреб. Але ми знаємо, що сили українства ще не настільки великі, щоб їх можна було розбити на дві арени, тим-то ми й вимагаємо від „метропольних“ Українців хоч плятонічної уваги до своїх „кольоніальних“ братів.

Як же живуть наші земляки в новім краї, в новій українській кольонії? На сі запитання почасти знаходимо відповідь у новім виданню місцевого статистичного комітета. Автор його д. Меньціков — великий оптиміст. Він називає „ділетантами“ тих авторів, що критично ставлять ся до російської переселенської системи. Сам він, очевидно, апробований „спеціаліст“, тим-то він і приходить до досить втішних виснов-

ків. Ось, напр., стисле резюме всеї його праці: „Відсоток бездомних зменшується; обсяг землі під різними сільсько-господарськими культурами зростає; відсоток господарств без робочої скотини зменшується й зростає пересічне число худоби на господарство; кількість сільсько-господарського знаряддя зростає; смертність зменшується“. Се, так би мовити, актив переселенської справи, й актив, який цілком ставить ся автором на карб урядови. А ось і пасив переселення: „Розглядаючи складові елементи переселенських семей останнього періоду, — каже автор, — маємо право сказати, що більшість переселенців не має досить сил, щоб перебороти суворі обставини краю. Тут відбувається природний одбір — гинуть найслабші й виживають найдужчі“... Пасив, як бачимо, автор ставить на карб переселенцям. Виходить, нарешті, так: селяне необачно йдуть на переселення, не маючи для того досить сил, і коли вони потім гинуть, то сами вони в тім винуваті; що ж до уряду, то він цілком забезпечує добрий розвиток тим переселенським семьям, що мають у собі досить життєвих сил. За прикладами й фактичними ілюстраціями та доказами автор відсилає нас до числової частини своєї праці.

Але в тім то й річ, що таблиці далеко не потвержують оптимістичних висновків автора. Він каже, напр., що відсоток безхатніх зменшується, тоді як у таблицях ми знаходимо зовсім щось инше. Так, серед виходців з Волини в 1906 р. було 15,1% безхатніх, у 1907 р. сей відсоток понизив ся до 14,3, а в 1908 р. він уже досяг 31,8%. Таким чином, відсоток безхатніх серед Волянків за три роки зріс більше, ніж удвоє. Далі, беремо пересічний обсяг підлоги, що припадає на кожну людину в переселенських хатах. Серед Чернігівців, напр., у 1906 р. припадало на кожну душу 7,2 кв. сажнів підлоги, в 1907 р. ся площа вже зменшилась до 6,7 кв. саж., а в 1908 р. вона знову зменшилась до 6,5 кв. сажнів. Виходить отже, що умови мешкання Приморських новоселів за останні три роки не покращали, а погіршали.

Переходимо до статистики смертності серед новоселів. Тут зустрічаємо ся з числами просто-таки страшними й дивовижними. Серед виходців із Чернігівщини в 1906 р. умірало 38,4 душ на 1000 виходців, у 1907 р.— 41,6 душ і в 1908 р.— 43,6 душ. Так саме, серед виходців з Київщини в 1906 р. умірало 21,6 душ на 1000 переселенців, у 1907 р.— 44,3 душ і в 1908 р.— 44,6 душ. Серед виходців з Полтавщини в 1907 р. умірало 41,4 душ на 1000 поселенців, а в 1908 р.— уже 46,2 душ. Величезної цифри досягає смертність серед виходців із Харківщини: в 1907 р. умірало 55,9 душ на тисячу, а в 1908 р.— 72,6 душ. У кого вистачить сміливости, щоб назвати такий відсоток смертності природним? Се пошесть, може й убивство, але у всякім

разі не природна смертність. А що до „зменшення“ смертності, то читач бачив, як вона „зменшується“ з 38,4 до 43,6 душ, з 21,6 до 44,6, душ з 41,4 до 46,2 душ і з 55,9 до 76,6 душ на тисячу.

Звертаємось безпосередно до даних про землеволодіння. Ось де-які витяги з них. Виходці з Чернігівщини мали в 1906 р.—2,3 дес. поля на двір, у 1907 р. вони вже мали тільки 1,4 дес., а в 1908 р.—ледве 0,9 дес. Так саме зменшився обсяг поля у виходців усіх без винятку українських губерній. Далі, серед виходців із Чернігівщини в 1906 р. 10,2% zostавалось без поля, в 1907 р. сей відсоток зріс до 13, і в 1908 р.—до 45,4. Ще в більшій пропорції зріс відсоток безземельних серед виходців з інших українських губерній. Так само стоїть справа й з вигонами, сіножатями: з кожним роком обсяг їх усе зменшується й зменшується серед українських новоселів.

Зростає також і відсоток господарств, у яких немає ніякої худоби. Так, серед виходців із Чернігівщини в 1906 р. було 6,0% таких господарств, у 1907 р. число таких господарств уже зросло до 12,5% і в 1908 р.—до 17,6%. Серед виходців із Полтавщини % безхудобних зріс з 12,5 у 1906 р. до 22,3 в 1908 р. Серед виходців з Поділля сей відсоток зріс з 9,6 в 1906 р. до 25,3 в 1908 р. Нарешті, значно зростає й відсоток переселенських семей, що не мають ніякого заробітку. Серед виходців із Чернігівщини сей відсоток за три роки зріс з 40,4 до 60,9%, серед виходців із Полтавщини—з 41,7 до 49,5%, серед виходців із Харківщини — з 41,9 до 60,6%, серед виходців із Київщини — з 59,7 до 69,2%, серед виходців із Поділля—з 50,0 до 82,8% і т. д.

Хай нам вибачать і д. Меньщіков, і редактор д. Савинський, і Приморський Краввий Статистичний Комітет,—але ми все-таки не розуміємо, як согласувати текстову частину рецензованої праці з її числовою частиною. З тих витягів, що ми навели, читач сам може пересвідчитись, як-то „зменшується відсоток бездомних“, як „зменшується відсоток господарств без робочої скотини“, як „зростає пересічне число худоби на господарство“, а особливо—як „зменшується смертність“. А проте д. Меньщіков написав, д. Савинський зредагував і Статист. комітет видав її заяви „ничтоже сумняшася“, навіть набрано їх курсівом. Доводить ся отже сказати про се видання, що ним треба користуватись дуже обережно. Числова його частина заслуговує на дуже велику увагу всіх, хто цікавиться переселенським питанням, і у таблицях дослідувач знайде силу дуже цікавого й, головним чином, свіжого матеріалу що до становища наших земляків у Приморськім краї. Що ж до текстової частини сеї праці, то на неї можна зовсім не зважати: спеціалісти сами розберуть ся в числові матеріалі, а не-спеціалістам заяви д. Меньщікова тільки можуть пошкодити.

ЯЛЬМАР СЕДЕРБЕРГ.**Приблудний собака.**

Умер собі чоловік і як помер, то ніхто не зглянув ся на чорного собаку сієї людини. Собака побивав ся за помершим довго та гірко.

Та не здох той собака на могилі свого господаря, бо може й не знав, де вона та могила є, а може й через те, що се був собі такий молодий та веселий собака, котрий ще не нажив ся на світі до схочу.

Бувають такі собаки, що є в них господар, і такі приблудні, щотиняють ся по-під чужими ворітьми. Мало що вони й одрізняють ся. Приблудний собака буває такий огрядний, як і хазяйський, а часом то ще й повніший од хазяйських. Ні, одрізняють ся вони не сим. Людина — се собаці безмежність, провидінне. Хазяїн, якого можна слухатись, за яким можна йти, звіритись на якого можна — се, як то кажуть, розум собачого життя. Хоч він і не кожної хвилини думає про свого хазяїна і не ділий вік слідком за ним бігає,—ні, він часом біжить заклопотаний, сам на те зважившись, обнюхує хати зо всіх кутків, знайомить ся з такими, як сам, або ж граєть ся з кісткою і мало що журить ся,—але ж як тільки засвище до його хазяїн, усе се вивітрюєть ся з собачої голови швидко, ніж виганяли нагаєм крамарів з церкви; бо то ж собака знає, чого їй треба найбільше. І де воно й дїнеть ся йому з голови свій куток хати, своя кістка та компанія своя: так квапить ся до свого господаря.

Собака, в якого преставив хазяїн, — і собака не знав де, — довго за ним побивав ся; та тільки дні бігли за днями, не було такого нічого, що б нагадало воно собаці хазяїна — от він і забув його. На вулиці, де жив хазяїн собаки, він не чув уже його ходи. А як блукав собака по вигоні з своєю компанією, то не раз трапляло ся так, що щось свистало йому над головою — і вмить собака мчав ся як вихор. Тоді він слухав-слухав, наставляв вуха, та не так се свистало, як його хазяїн. Отак і забув собака, як бувало свистав хазяїн; та ще багато дечого важнішого позабував собака: забув навіть, що був у його хазяїн. Забув і те, що такі були колись часи, коли й думки про те не було, щоб можна було жити собаці на світі без хазяїна. Зробив ся він собакою, якому колись добре на світі жило ся, принаймні хоч з внутрішнього боку, бо зверху й тепер жило ся йому не гірко. Жив він собі так, як усі собаки на світі: коли не-коли потягне якийсь там ласенький шматок на базарі і дадуть йому за се доброго штовхана, заведе собі любовну історію, а як натомить ся — спати лягає. Набув собі собака приятелів ворогів. Одного разу він дуже покусав собаку, бо був дужчий од його, а другим разом його самого понївечив инший собака, що приблудного подужав

Люде бачили, як зранку бігав собака вулицею, де жив колись його хазяїн і де тепер собака раз ураз тиняв ся. Біжить він просто вперед такий, наче є в його якесь велике діло; по дорозі обнюхує собак, не заводючи з ними компанії; далі біжить ще швидче і враз сідає на землі й завзято чухаєть ся. А там знов зриваєть ся й мчить насеред вулиці, щоб загнати руду кицьку в самісіньке віконце льоху і згодом, такий самий заклопотаний, рушає далі й зникає за ріжком.

Отак собі минали дні собачі і кожен рік був точнісінько такий, як той, що вже пробіг. Собака старів ся, сам того не помічаючи.

І от настав вечір смутку. Було мокро й холодно, і дощ раз-по-раз набігав зливою. Старий собака за цілісінький день набігав ся по місті, наморив ся; чвалав він вулицею помаленьку, трохи кульгаючи. Скільки разів ставав, трусив чорною шкурою, яка від старости взяла ся сірими плямами на голові та на шиї. Йшов він своїм звичаєм, нюхав праворуч і ліворуч; коли се подав ся під чийсь ворота, а як вийшов звідтіля, то привів за собою другу собаку. Швидко десь узяла ся ще й третя. То все були молоді та веселі собаки і мали вони охоту грати ся з старим бурлакою; та він чогось зажурив ся, а тут ще й дощ линув як з відра. Тоді щось свистало вгорі, тяжко, наче за душу хапало. Старий собака дивив ся на молодих, та вони не слухали ся, бо то не їхні хазяїни свистали. Тоді старий бурлака наставив вуха. Щось таке чудне зробило ся йому. Знов свиснуло, і старий собака скочив несміливо в один бік, тоді в другий. Ажеж то його хазяїн свище, то мусить слухатись! І в третє свиснуло та так голосно і так тяжко. Де се він? З якого краю? І як се я розлучив ся з своїм господарем? І коли се воно стало ся — чи вчора, чи позавчора, чи може скільки хвилин тому? І який був з вигляду мій господар, і чим він пахнув, і де він, де він? Собака бігав, нюхав усіх перехожих, та ніде не було хазяїна, і ніхто не хотів бути йому господарем. Тоді побіг собака вулицею, спинив ся на ріжку і дивив ся на всі боки. Хазяїна не було. І знов несамовито погнав ся собака назад вулицею; увесь він убрав ся в болото і капала йому з шкури вода. На кожному кутку спивав ся собака, а хазяїна ніде не було. І сів собака на роздоріжжі і підняв до неба голову свою роскудлану і тяжко заскіглив.

Чи ти бачив отакого приблудного собаку, що всі його забули, коли він випростує до неба свою шию, і чи ти чув, як він скіглить, скіглить? Усі собаки тоді нишком йдуть собі, підобгавши хвоста, бо не вміють вони ані розважити, ані пособити.

Переклав Л. Пахаревський.

МИКОЛА ЦЕГЛИНСЬКИЙ.

Франк Ведекінд.

1. Поет і артист.

Франк Ведекінд доволі звісний і модний поет нашого часу. Його книжки купують і читають, його пєси ставлять більші і менші німецькі і там і сям заграничні театри. Про нього говорять і пишуть, розхвалюючи і лаючись, з поважанєм і зневажливо. В останнїх роках він перейшов німецьку границю і пішов на заграничний ринок. Навіть у Францію, де літературна публіка признає звичайно тільки одну поезію, французьку. А передусім в Росію, де його зерно найкраще приняло ся і достоялось. Се були ті недавні роки морально-визвольного руху і буйного урожаю на питаня полового життя, загадки похоти і еротичну белетристику. І на долю того еротично-навіяного духа часу припаде мабуть більша частина Ведекіндової слави. Разом з тим, як еротизм прошумів, скінчив ся празник визволеного тіла і послабшав інтерес до полових справ, як російське письменство одужавши покинуло спеціалізувати ся на одних полових проблемах і вернуло ся на свої давні дороги і роздоріжжя шукати „правды дѣль человеческихъ“, разом з тим зменшила ся цікавість до Ведекінда. Та проте він представляє не тільки публіцистичний інтерес для того, хто захоплюєть ся сюжетом і моральною тенденцією, але й літературну вартість. До якоїсь особливої уваги не примушує, але все таки поет не зовсім звичайний і фігура цікава бодай з того погляду, що його творчість одно з останнїх слів німецької поезії.

Франк Ведекінд, швейцарський Німець, живе і писателює в Мюнхені. Тепер йому поверх сорок літ. Зверхна біографія звичайного західноєвропейського професіонального писменника. Помітне хіба те, що був першим редактором відомого Сімпліціссімуса і за обиду німецького цісаря відбув доволі довгу тюремну кару. Написав кільканацять книжок: три збірки новель і поезій, три трагедії, скільки драм і трагікомедій. Похожу на утопійний роман книжочку про фізичне вихованє молодих дівчат і книжечку про акторську штуку. Скільки доволі порожних фарсів. Найцікавіший з них останній — своїм цасквіяльним характером. Ведекінд, оповідає, як розійшов ся з гуртом Сімпліціссімуса. Тоді як видавець Лянґен наживав сотки тисячів, мав свій дім в Парижі, свою дачу в Швейцарії, свою жінку і свою содержанку і багато иншого добра, як инші співробітники добували славу і гроші, тоді він мусів майже за дурно писати їм вірші, фейлетони, статі для конфіскації і реклами, komponувати „віци“ до малюнків, сидіти в арешті і — голо-

дувати. А в добавок одного ранку появил ся в Сімпліціссімусі портретик самого Ведекінда, у весь ріст і в адамовім костюмі; з болючим виразом на лиці він дивить ся на свій доволі помітний животик і злісно муркотить: *das verdammte Fett verdirbt mir meinen ganzen Satanismus*. Тої іронії супроти його сатанізма не видержав довготерпеливий і великодушний Ведекінд і люто помстив свої кривди розгортаючи перед світом голу душу, і не тільки душу, своїх колишніх товаришів, що вміють „ге-ніяльно малювати тисяч раз ту саму гримасу“. З фарса Оага можна довідати ся, котрому з світових малярів погано з рота смердить, котрий славний поет не вживає носової хустки, як Лянґен живе і розходить ся з жінкою, як надуває свого великодушного тестя Бернзона, які вони всі, Теодор Томас Гайне, Людвіг Тома і всі інші, глупі некультурні, зарозумілі, еґоїсти, як напивають ся і бють один одного по лицю і мяттю годять ся, коли треба когось третього дружно обманути, як деруть ся за гроші — і так далі, ну, і як поміж самими ідіотами і падлюками жив і страждав одним оден благородний мудрець, Франк Ведекінд. Розумієть ся, нападєні віддячили йому таким же пасквіліком розкриваючи таїж його сатанічні тайни — від фальшивих зубів аж до справ інтїмної натури.

Про Ведекінда написано чимало ескізів, статей, рецензій, фейлетонів, є навіть цілі брошури. Звичайно почепляють йому якусь етикету: сатанізма, сексуалізма, антїморалізма, антїфілістерства або яких інших грізних чужоземних слів — аж до відомого соціалдемократа Троцького, що побачив у ньому попросту одну з кращих ознак розкладу і розпаду буржуазної культури, і до відомого історика літератури Бартельса, що ще простійше ховає його в спільну могилу всіх декадєнтів, які, мовляв, пишуть на те, щоб за них не забули. Абож рівняють його з ким небудь другим, відомим. І так як у нього трапляєть ся і м'ягка сентиментальність і свій окремиий ідеалізм і романтична фантазія і знанє дійсного життя і тонка іронія і грубоватий цинізм, тому часто говорить ся, що він Гайнріх Гейне нашого часу. Але коли навіть не вважати на те, що Ведекінд Гайне ще далеко не рівня, так тільки його лірика скидаєть ся часом і трошки на продовженє гайнівської, а з рештою схожість виходить хйба на словах. Цинізм Гайне не те що цинізм Ведекінда, цинізм Гайне загалом не цинізм, так як сентиментальність Ведекінда ледви правдива сентиментальність. Колиб йому пошукати родичів, то Ведекінд найближче підходить до того ж культурного гурта, що Стрінберґ, Уайльд, Пшибишевський і скільки інших. Є навіть трохи літературної близькості і спільности. Як в Уайльда є в нього холодний юмор, романтична іронія, ексцентричні видумки, багато карикатури. Як Стріндберґ підчеркує фізіологічні моменти, показує жєнщину-діявола, конфлікти поміж природним

інстинктом і соціальними порядками. З рештою Ведекінд до жадної літературної школи не належить і держить себе доволі самостійно.

Характеристичний його романтизм, його ексцентричність, його суб'єктивність і його об'єктивність, його моральні тенденції; характеристична тема його творчості і його погляд на життя і чоловіка. Ті прикмети дають доволі виразну схему його творчості.

Одним словом Ведекінд повертаєть ся до романтизму. Очевидно, давнього німецького романтизму він не відродив; в нього нема ні кришечки романтичної простоти, народництва, релігійності, нахилу до історії, до старих хронік і старих часів, до легенд, казок і народних пісень. Його романтизм передусім формальної натури, в сюжеті. Йому не подобало ся, що німецькі натуралісти виставили на сцену довгий ряд бідних, недужих людей і сірих картин із болотяного дна життя, звичайних людських драм і трохи сумної лірики. Не подобало ся йому те, що небіщик Бірбавм назвав дешевою горілкою пролетарської нужди і млявим ліричним лімонадом. Не подобали ся йому такі пєси, де більшу роль окружене грає ніж люди, де все скучне і нудне. Він насміхаєть ся над „снобістами і філістрами“, що в театрі не хочуть ані думати ані бавити ся і „нічого більше не вимагають від поета, тільки — аби не перебивав їм настрою“. „Від двадцяти літ творить драматична поезія самих безсилих півлюдий і нещасних бідолах. Її герої заповідають собі смерть, бо за пять актів не навчили ся лічити до трьох“. І так далі. Друге діло, що можна на те все инакше дивити ся, але Венекіндови воно не припало до вподоби. І в нього зродила ся потреба втікти від сумної і дрібної буденщини, завило ся бажанне показати незвичайних людей з їх незвичайними трагедіями, забагло ся фантазії, великих страстей і ефектних пригод. І романтичне у Ведекінда саме те, що він розказує про романтичні пригоди, показує незвичайних, а принаймні ексцентричних людей: вони блукають ся по світі, шукають нових доріг, їх доля небуденна, їх вчинки ексцентричні. Вони не трубадури, не лицарі і княжни, вони всі люди, але все якись особливі філософи або особливі циркові штукарі, великі тенори або великі авантюристи, первостепенні поети або первостепенні дівчата дуже вільної професії. Але загалом люди оригінальні і люди з буйним темпераментом, що не тільки говорять і страждають, але й що-небудь роблять, довершують або хочуть довершити незвичайних вчинків, переживають незвичайні пригоди. Так само сюжет все трохи романичний, фабула як небудь сензаційна. Події трапляють ся неймовірні, часто неможливі, часом вся пєса чиста видумка.

Поетичної вартости його творів воно не доторкає. Воно не те саме що повість нашої талановитої письменниці, де прекрасні, але неграмотні Гуцули встигли вивчити ся демонічної психології з модерно-популярних

фейлстончиків і на лихо собі забрали з нею в сентиментальний роман давньої породи. Ведекінд не має наміру малювати дісне життя, часом навіть не має наміру представити дійсного, правдивого чоловіка. А правильно не хоче малювати дрібної, деталічної дійсності, того, що називається правдивою правдою, *la vérité vraie*. Він же не хоче, щоб кожна картина була знята з дійсності, кожна сцена була правдива, кожне слово житевим документом. Тільки настрої даної хвилі має бути відчутий, має розкрити ся загальна перспектива і перед усім правдива має бути його думка.

Неможливі пригоди трапляють ся героєви Гідалі, але вони по Ведекінду показують справжні відносини поміж новим чоловіком і старим загалом і поміж житейською теорією і практикою. Неймовірно, що Оперний співак прийшовши в свою хату мусить її правильно перетрусити і повикидати з поза печі і з поза ліжка і з усіх кутів усіх дівчаток, що підчас його неприсутности поховали ся туди, щоби як не будь до нього дістати ся, але у Ведекінда воно тільки демонстрація незвичаного впливу тенорового голосу на дівочу натуру. Щоб показати любов психопата, що не виключає ані етичної жертви ані більшої ніж в нормальних людей здатности до героїзма, розказуєть ся в Пандорі арабська казка про те, як Гешвіц рятує Люлю. Неправдиві і карикатурні сцени перед смертю Люлю, але до болю діймає страшний своєю правдивістю настрої тих сцен. І так далі.

І також трохи романтична його суб'єктивність. Ведекінд не стараєть ся гальмувати своєї сатиричної фантазії і злого дотепу, не вагаєть ся ніколи дати свому героєви веселу характеристику або підняти на глум або поглумитись з його трагедії. Або навіть зопсувати всю ілюзію для комічного вражіння або для того, аби підпустити який ексцентричний парадокс чи підчеркнути трагікомічність життя. Найбільше ж любить ся в літературних карикатурах і саме карикатура головний результат його суб'єктивности. Його люди часто не дійсні люди, а карикатури з пересоленими людськими прикметами і продовженими або вкороченими людськими рисами. Тому ж його твори не все можна міряти міркою дійсности, але й не можна назвати просто брехнею. Карикатура не брехня, тільки брехлива правда і за карикатурою видно дійсність. Значить, Ведекіндова правда саме та брехлива правда, правда карикатури. Треба додати: на все. Є в його творах багато об'єктивних, глибоко натуралістичних сцен. І треба додати: сильний реалізм тих сцен свідчить про безпосередне і інтимне знане життя і може дати нову ілюзію навіть тому, хто привик і до театру і до життя.

Суб'єктивність Ведекінда виявляєть ся ще в тім, що він, так сказати, не безідейний, як більшість поетів в епосі натуралізма і чистої

штуки. А саме він не тільки поет і артист, дає не тільки образ життя але також погляд на світ і змісл життя. І його світ вузкий і його погляд не широкий і той змісл життя очевидно не метафізичний змісл стніня і не те, що „зачѣмъ жить“ сучасного російського письменства. Але Ведекінд рішає деякі житейські питання, дає моральну оцінку деяких житейських справ і передусім свою житейську мудрість: як жити. І та ідейність виявляється ся ще й тим, що майже в кожному його творі є якась, найбільш моральна, тенденція. Значить, його творчість не сама чиста штука. За те вона вже самим сюжетом підходить ближше до життя, його потреб, інтересів і конфліктів, більше актуальна і жива. Через те міг виробити ся гурток прихильників — ентузіастів, що в кожному його слові догляділись сходу сонця нової поезії, нової морали, чогс-доброго — нового світогляду. І через те він має противників, що бачать тільки цинічу пропаганду гріха. Очевидно на вартість поезії як такої те все не має впливу.

Але разом з тим Ведекінд в одному напрямі ще більше об'єктивний і безсторонний ніж натуралісти, що поклали як принцип *impassibilité* поета, індиферентність, безпричасність, вичеркнення власної особи. Поет не повинен бути ані приятель ані ворог для свого сюжету, не повинен ані любити ані не любити своїх людей, не повинен виявляти для них ані прихильності ані не прихильності. Але в практиці тої *impassibilité* було багато менше. Не виявляючи прямо і виразно своєї прихильності натуралісти проте заступають ся за своїх людей. За те Ведекінд зовсім індиферентний. Хочє струсити з себе сентименти, побороти в собі чутє, хочє холодно, безжалісно, з вищого становища дивити ся як живуть, сміють ся, плачуть і гинуть людські карикатури. Його не тішить і не обурює те, що дієть ся, він не хвалить і не ганить, людий не жаліє і не ненавидить. Стоїть оддалік, з боку, і бачить всю глупоту їх нужди і радощів, всю карикатурність їх істніня, змагань, трагедій і загибелі. Чистого сентименту в нього нема ні кришечки, а коли й стрінеть ся щось похоче на сентиментальність, так в ній на половину іронії. Томуж нещастє може в нього викликати сміх, трагічна подія в його руках не перестає бути трагічною, але разом з тим робить комічне вражінє. У Ведекінда трапляють ся правильно такі речі як смішна смерть.

Тут же джерело його специфічного цинізма. Для декого вже те заслугує назви цинізма, що він розбираєть ся в проблемах полового життя заступаючись притім за дуже вільну точку погляду. Але не в тім річ. Іронічно-цинічним можна назвати його погляд на світ тому, що він дивить ся — чи вдає, що дивить ся — на людий і на світ з байдужістю, згорда і з презирством. На всіх людий, значить і на своїх героїв, на їх трагедії і на їх щастє дивить ся більше або меньше зневажливо - іро-

нічно, навіть тоді, як вони для нього, здасться, симпатичні. Дивиться глумливо на людський розум і глупоту, щастє і горе, на збережене ціломудріє і зламану непорочність, на філософів і конокрадів. Об'єкт іронії не є такий чи инший чоловік, таке чи инше його житє, але загалом чоловік і загалом житє. Цинічно карикатурує все житє, людське і звіряче, пролетарське і царське, його звичаї, його культуру, його мораль, в ексцентричних Пантомімах навіть фізіологічні умови житя. Одна риса в тім цинізмі доволі не звичайна. Він робить вражінє щирости. А поміж поетами мало щирих циніків; їх цинізм або хорий або п'яний або набреханий.

Іронія і цинічний юмор робить з усіх Ведекіндових творів трагікомедії. Житє разом трагічно-безжалісне і глупо-комічне. Трагічні і комічні фігури виступають чергою і разом, перемішують ся і зливають ся у одно. Комічна фігура раптом робить ся трагічною, ще частійше навпаки. Він любить ся в юморі дісонансів, любить підчеркувати як тісно сплітаєть ся в житю трагічне і комічне, головне і побічне, коначне і припадекове. Показує глупу плутанину подій, трагічних конфліктів і комічних несподіванок. В хвилі трагічного напруження, найвищої роспуки, божевілля, сомовбийства — все зявляють ся ще комічні сюрпризи, в трагічному моменті трапляєть ся яка небудь комічна пригода або помилка, виходить якась дурацька персона або кумедний тип або хтось гне цинічні жарти. Трагічне вражінє зміцняє Ведекінд контрастом і ослаблює іронічною пунтою: а прецінь глупе таке житє. Оперний співак кінчаєть ся тим, що вона застрелюєть ся, а його треба арештувати; люди розбігають ся і через хвилю вертають ся з несподіваним клопотом, що ніде не можна найти поліцейського. В Молодім світі поважна драматична сцена перериваєть ся несподівано, бо дитина кричить: мамо — ! і драматична героїня мусить з нею вийти. Юмористична остатня сцена в трагедії Дух землі: після смерти головної особи зістаєть ся на сцені посліднім гімназист зі своєю турботою: мене проженуть з гімназії! В двох перших актах Пандори стоїть майже весь час на сцені атлет Родріго і все, що дієть ся коментує брутальними жартами. Характеристичні дві картини з найславнійшої трагедії Ведекінда Пробудженє весни: глибоко трагічна сцена самовбийства молодого хлопця і чергою за нею комічний шарж, їдовита карикатурна, незвичайно смішна сцена — його похорону. І так далі без кінця.

Цинізм Ведекінда ще й у тім, що він станув *jenseits von Gut und Böse*, викинув мораль зі своєї сцени і старі закони вини і кари замінив фізіологічним еґоїзмом. В його людей нема ніколи морали, нема питань добра і зла, є тільки інстинкти і кождий дає тим інстинктам повну волю. Через те ні за одним нема ніколи вини. І не тільки він сам не ба-

чить в людських вчинках вини, але й його люди стоять поза добром і злом. Ніхто ні в чім не винуватий. Ніхто не каже другому: ти завинив в моїм нещастю. В його псах сливе ніхто не робить нічого з моральних чи не моральних мотивів, ніхто не говорить про гріх або обовязок, ніхто не знає таких слів як злочин або добродійство, і ніхто тому не дивується. Ведекінд шукає фізичних джерел людської долі, витягає наверх те, що первісне в людській натурі. Під тонкою шкаралупою культури і морали горить невидержна потреба їсти і любити, пропалює її, вибухає наверх і вона дає чоловікови його жите і смерть. „Всю нашу молоду літературу характеризує та клята риса, що ми поети надто літерати. Ми не знаємо інших питань і проблем окрім тих, що вирішують поміж письменниками і вченими. Наш світогляд не сягає поза межі інтересів нашого цеху. Щоби дійти до великої, могутньої поезії, ми мусимо піти поміж людей, які в житю не прочитали ні одної книжки і роблять те, що їм кажуть найпростійші анімальні інстинкти“. Так говорить поет Альве в Пандорі. І такі ведекіндівські люди. Кілька інших типів, що блукають в його творах, не його люди, а для контрасту, так сказати, позичені з літератури. І загалом, дивлючись на психологію і на вчинки чоловіка як на безпосередні наслідки фізіологічних процесів, Ведекінд майже зовсім нехтує соціологічні моменти. Волиять проблеми безвременного трагізма те що в чоловікови природне, органічне, вічне, ніж те, що в нього тимчасове, соціальне чи моральне. На соціальне і моральне поле перескакує тільки тоді, коли соціальна мораль, мораль тих позичених людей, не допускає до здійснення його ідеалу — визволення любови.

І отсе все причина Ведекіндової негармонійности. В нього ніколи нема чистого настрою. Він не викликає майже ніколи чистого, трагічного чи комічного, сумного чи веселого вражіння. Вражінне буває часом сильне, але неозначене, помішане, таке, яке може дати прикра іронія долі, сумні і веселі контрасти, трагедії смішних людей і смішність трагічних героїв, субективно трагічні і обективно смішні пригоди, почуте неодмінної конечности всього що діється і повної безвинности людей, безумовна байдужість поета для їх болю і радости і врешті його іронічні міркування. Таке вражінне робить навіть Музика, найменш оригінальна і ексцентрична і найблизша до нормального типу драма Ведекінда. Молода, гарна, розумна дівчина покидає матірну хату з ясною вірою в свій талан і світлу артистичну будучину, з надією, що здобуде славу і щастє. Симпатична своєю молодістю, вірою і надією, і кришечку смішна тим, що для тої надії нема ніякої підстави. І по дорозі до слави і до щастя має незаконну дитину. По ведекіндівській, значить без звичайної трагедії зведеної дівчини і без моральних вимогів супроти батька

дитини. І так само не почувавши на собі вини вона ту дитину вбиває. І драма розпочинаєть ся саме тут, де звичайно така драма кінчить ся. Аж в тюрмі розпочинаєть ся її мука і сором і трагедія — знов по ведекіндівські, з грубовато комічними інтермеццями. Вийшовши на волю, розчаровуєть ся в своїм талані і в усіх надіях і приводить на світ другу дитину. Без якихсь окремих обставин і без нічиєї моральної вини. Тільки Ведекіндова невимовлена іронія каже, що найбільш трагічна героїня в найтрагічнішій моменті покине трагедію, як трапить ся нагода до чого иншого. І щоби дразнити марного читача, що привик до літературної традиції і привик спочувати з дівчатами вбиваючими не по закону роджену дитину, але на другу дитину після того всього мусить подивити ся як на провокацію його доброго серця. Але та дитина тепер її все щасте, при ній вона забуде всю солодкість молодих мрій і гіркість розчарованя. Верх трагедії в тім, що та дитина вмирає, випадком І на тім верху трагедія перекидаєть ся на комічний бік. Кілька карикатурних сцен і на їх фоні доля проєктованої найбільшої на всю Европу ваґнерівської співачки закриваєть ся перспективою на божевільяє чи чорну меланхолію. Але ніхто не винуватий. Не винуватий житевий практик, що знає жите і легенько і безжурно пробігає по тонкім леду, на яким теоретики і ідеалісти ноги ламають, що йому самі в рот летять печені голуби і живі голубки — така натура в голубок. Не винувата його жінка, що прощає того, хто її бє, а не прощає того, хто її обороняє, що робить однакову трагедію зі зломаною подружної вірности і зі зломаного гребінчика. Не винуватий ідеаліст, що пхає пальці поміж двері, дмухає на зимне, припікає горяче, розуміє жите, але не знає його, бачить трагедії і не може зворушити ся, бо за багато розуміє. Не винуваті люди, що через те бачать в нього безсердечність. Не винуваті люди, що оден одному болю завдає і що болючим людським криком гремить житейська музика і що в тій музиці самі дісонанси. І вся пєса навіяна сухою індиферентною іронією. І карикатурних осіб і особливих несподіванок і контрастів і іронічних пуєнт і цинізма в ній менше ніж в кожній иншій Ведекіндовій пєсі, а проте вражінє виходить нечисте, негармонійне і більше прикре ніж сумне.

З формальних прикмет його драматичної творчости найбільш помітне те, що Ведекінд нехтує усі драматичні закони сотворені новою, ібзенівською і після ібзенівською драмою, покинув формальні натуралістичні правила і методи. Вони, каже, добрі для епігонів; правдивий поет може їх на кожнім кроці нехтувати. Однаково, що монольоґи не дозволені, — аби б тільки монольоґ був твором поета. Його персонажі виступають на сцену немотивовано, не оглядаючись на ймовірність їх появи, не кажучи відкіля і для чого. Держать собі монольоґи — люди

тверезі і здорові на умі, хоч Ібзен дозволяв тільки п'яному, а Стріндберг тільки божевільному сказати кілька слів на самоті. У Ведекінда стрічаємо викинуту натуралізмом пряму характеристику; правда, його люди просто себе не рекомендують, але аби показати себе вони держать монологи або розмовляють про речі, що нічим не звязані з акцією. Та проте характеристики виходять влучні, часто блискучі, очевидно з звичайною навмисною карикатурністю. Те, що діялось перед початком пєси, оповідає часом вигідно, в однім окремім оповіданю, не по правилам нової драми, ненароком, краплями.

Артистична форма Ведекіндових творів тільки зверху недбайлива. Вони не такі математично-симетричні як Ібзенові, нема в них такого виразного паралелізма і антитез як у Стріндберга, нема ґруповання фактів коло ідеї чи символи. В них є не тільки суцні, конечні драматичні моменти, факти, що ведуть прямо до катастрофи, і те, що потрібне для розуміння драми і людей, але й побічні, випадкові безцільні епізоди. Але воно виходить з Ведекіндового принцип: в літературнім театрі повинно бути більше поезії ніж тепер її є, але й принаймні стільки забави для людей, що в цирку або *varieté*. Тому в його пєсах люди не тільки говорять, але й звичайно що-небудь роблять, правильно переводять якісь незвичайні наміри, займають ся якимись ділами. Тому ж в його пєсах безліч несподіванок і епізодів, рискованих видумок, трагікомічних контрастів і брутально-крівавих ефектів. Для другого принцип: що в театрі люди не повинні тільки „настроювати ся“ але й думати, Ведекінд тиче в свої пєси афоризми, рефлексії і дискусії на менше і більше інтересні теми.

Бувають і помилки з артистичного боку. Часом вражінє якоїсь сцени поетом не обмірковане і не облічене. Нераз здаєть ся, що його артистичні наміри инакші, а щось инше творить його поетична натура. Часом скаже щось гарне або розумне або дотепне, а здаєть ся, що воно тільки ненароком сказане, а поет хоче підчеркнути щось зовсім не до речі. Часом треба пильно прислухати ся, аби зловити всі натяки, часом двічі і тричі перемелює те саме або й старе і звисне. Афоризми, яких не посоромили ся б Ліхтенберг або Ніцше пише поруч з „віцами“, яким місце в юмористичній газетці. Є в нього чимало фанфаронства і манірности, вимушених пунт, парадоксів і ефектів за всяку ціну, є й чимало помилок, промахів і мертвих місць.

З тим всім Ведекінд поет і вже тим, що він поет, відрізняєть ся від усіх літературних антрепреньорів, що темною хмарою насунули ся на нову німецьку літературу, поверхово натуралістичною формою наблизили ся до духа часу і більше або менше ефектними сюжетами робили на пересічну літературну публіку більше або менше вражінє. Найбільш

голосний і порожний поміж ними Зудерман дождавсь навіть перекладу на нашу мову, саме тепер, як його солодко-пікантні романи і фальшиві комедіянські м'єлодрами вже ні для кого не є поезією. Ведекінд є поет, справжній поет і нешаблонний поет. Дуже великою міркою міряти його не можна. Справжніх поетів його міри в сучасній Європі чимало і чимало вони пишуть. Певна річ, що при величезній німецькій літературній продукції більша частина його творчости перейде вже швидко животити в історію літератури. Але теж певна річ, що зостануть ся з неї три невеличкі книжечки, які ще довго можуть представляти інтерес не тільки для історика літератури, його три трагедії: Пробуджене весни, Дух землі і Коробка Пандори, дуже помітні твори німецької поезії. В тих трагедіях є всі прикмети його творчости, а проте вони різко відрізняють ся від його пересічної літературної продукції і стоять безмірно вище від неї. В них є його романтизм і ексцентричність і цинізм і іронія і його моральний світогляд і звичайна тема його творчости, а проте нема в них його моральних тенденцій, вони дають такий настрій як дуже сильні твори німецького натуралізма і врешті не дивлячись на всі трагікомічні моменти зістають ся трагедіями. Про Пробуджене весни, перший, молодечий, але найкрасший твір Ведекінда, буде мова в передмові до його українського перекладу, що має невдовзі появи́ти ся, дві другі трагедії творять окрему цілість, трагедію Люлю.

2. Тема творчости.

Тема творчости Ведекінда: поло́ва любов і полове житє. Любов в різних формах і стадіях: як прокидаєть ся, тужить, заспокоюєть ся і гине, любов му́цини і жєнщини, любов старого і молодого, любов світової дами і проститутки, ученого, гімназиста, поета, злодія, любов і її ро́скіш і му́ка, бажання і тривоги, надії і сумніви. Бо любов для нього джерело житя і смерти, одиноке джерело і одинока ціль житя і одинока причина всіх людських змагань і творів. Вона робить всі людські почування, думки і вчинки, кермує нервами, мозком і руками чоловіка. У всіх людських змаганях є еротичні мотиви, свідомі, полусвідомі чи несвідомі. Вони є однаково в конкістадорській енергії, в релігійнім фанатизмі, в тиранстві деспота і в боротьбі за волю, в творчости поета і ученого, в жіночім фемінізмі і в мужеськім мізогінізмі, в проституції і в аскетизмі. Для еротичного вдоволення будуєть ся і руйнуєть ся, добуваєть ся і витрачуєть ся гроші, славу і власть. Любов найбільше й одиноке щастє, найбільше й одиноке горе. Любов всюди су́ща, всеобемлю́ща, всемогуча. Проти неї чоловік без сили і тому ні в чім не винуватий. Що робить, те робить з любови. Чоловік не вільний, самостійний, сам себе означаючий індивід, але бездушний жмут еротичних по-

треб і почувань, несвобільний раб своїх і не своїх нервів. *Diga necessitas* еротизма творить його любов і ненависть, його волю і безвольність, його вчинки і ідеали. Таке менш більш виходило би з Ведекіндових творів.

Воно не те саме що у Пшибишевского. Не тільки тому, що Пшибишевский так далеко не йде і що його любов безумовно здоровіша. Але передусім. Пшибишевский говорить звичайно як несвідомий раб страстей і похоти, Ведекінд як обсерватор рабів. Пшибишевский теж дивить ся часом на чоловіка як на саму похову похоть, але дивить ся як той, хто від тої похоти щасливий і від неї страждає. Ведекінд глядить індеферетно, з гори. І в нього нема афродізізських гимнів, за те є іронічний аналіз любови з результатом: адже воно гупо і смішно, що в чоловікови нема нічого більше тільки *sexus*, і смішно, що чоловік того не бачить.

Сказано, Ведекінд шукає фізичних джерел людської долі. Тому для нього важне не те, що любовю називає звичайно поезія, але передусім фізіологічний бік любови.

І далі, Ведекінд знає передусім хору любов. Крафт-Ебінг є *magnus parens* його поезії і саме сексуальна психопатія, усі патологічні, дегенеративні роди любови, усі звісні медицині полові виродження — його поле. *Die sexuelle Psychopathie, ich habe sie längst überwunden: und dennoch, ich vergess es nie, es waren schöne Stunden.*

І на спогад тих прекрасних годин все сексуальна психопатія переливається проливним дощем через усі його твори. Зараз в його перших новелях дзвенить повна мелодія його творчости. Виступає ряд жертв любови, не щасливої і не нещасливої, а попросту патологічної любови, жертв свого чи чужого недужого пола. Зараз тема першої з них, Пожар Еглісвілю, садистичний злочин. Таке нечестиве кохання є в добрій половині його ліричних віршів і кожний драматичний твір Ведекінда, від першого Пробудження весни до остатнього Каменя мудрости показує бодай одну любов в якій-небудь психопатичній формі, очевидно менше або більше виразно. Його найбільша трагедія Коробка Пандори розпочинається лесбійським коханням. Поруч Люлю виступає гомосексуальна графиня Гешвіц і Ведекінд робить з неї трагічну героїну. Він мабуть перший увів в літературу ту ненормальність, що так часто зявляється в новочасній культурі. Трохи наблизив ся тут до старої грецької трагедії. Її герої теж стоять поза нормальністю і природністю, не можуть скинути з себе тої страшної долі, що їм батьками і дідами передано в спадщину, страждають і пропадають. У Ведекінді та ненормальність модернізована Крафт-Ебінгом.

І тих хорих, ненормальних людей Ведекінд виправдує. Для них

одних в нього часом, виймово, не стає іронії. Друге діло, чи для людського ідеалу, для людської культури і для будучини чоловіка не шкідлива така мораль, що оправдовує бідних, хорих, грішників і дегенератів. І друге діло, чи Ведекінд тим самим не ставить себе проти власних моральних змагань.

Не для дитий лектура, бо діти бачать тільки еротичний сюжет там, де є ще поезія. Але й не порнографія. Можна би покликати ся на те, що й Шекспір і Гете говорили часом дуже — цинічно. Але не в тім річ. А в тім річ, що поезія не є ніколи порнографічна, який би не був її сюжет. Бувають і в Ведекінда моменти, що сюжет перемагає поезію і через те є кілька сцен, які можна назвати слизькими, брудними. В кожнім разі не вважаючи на крайню еротичну тему дуже мало такого. Так само не порнографія його ліричні вірші, хоч часто верзе непристойности — прямо до скандалу. Пише про речі, про які навіть голосно не розмовляють. Дуже брутално, але й дуже спокійно. Житє скверне, але він не плаче і не сердить ся і нічого иншого не вимагає. Через те й порівнане з Гайне хромає. Не згадуючи вже про те, що, сказано, часом його поезія родить ся в таких низьких сферах, до яких Гайне в найсміливійших моментах не спускав ся. Є й поміж тими віршиками кілька що заслугоють, коли вони не для сенсації написані, назви якоїсь психопатичної порнографії. Інші залічають ся до поезії, чи назвати ту поезію декадентською чи цинічною чи як инакше.

Очевидно, любов і психопатична любов не одинока і виключна тема його творчости. Але головна і найважнійша.

3. Нова мораль.

Сказано, Ведекінд не тільки поет, а ще й оден з тих, що переоцінюють моральні вартости. А саме він хоче реформувати, перемінити суспільну мораль, з окрема полову мораль. І переміняє її реформує її і пропагує нову мораль дуже завзято, з великим одушевленем і респектом для своєї роботи. Називає себе вічним, непоправним моралістом, говорячи про свої моральні наміри набираєть ся апостольської поваги, впевняє, що своїми книжками він задовольняє домагання найвищої людської морали. А проте в нього звичайно бачили тільки парадоксальні жарти, іронію і карикатури, дивили ся на його погляди як на модерну ексцентричність. Через те Ведекінд в остатних творах представляє правильно свої переживання і себе як трагічного героя серед нерозумної товпи. Майже в кожнім творі виступають люди, що говорять від імени самого Ведекінда, їх устами він нарікає на свою долю, скаржить ся, що не найшов відгуку в суспільности, що його не знають і не розуміють, що він не тільки блазень-комедіант. Хочє, щоби його і його моральну науку поважно трактували.

Поміж усіми моральними теоріями нового часу Ведекіндова нова мораль відзначається великою простотою і короткістю і тільки про неї тут мова. Його культурно-моральний ідеал: емансипація тіла, визволення полові любові і збільшене життєвської радості власне через те визволення. Друга ціль: пановане краси і викохане „расових людей“. В своїх програмових, діалектично-тенденційних творах він вияснює ту моральну віроісповідь і домагається признання для своїх теорій і ідеалів.

Передусім Гідаля, дуже сумна історія дуже розумного, великодушного і високоідейного філософа Карла Гетмана, основателя „товариства для виплекання расових людей“, апостола краси і творця і пропагатора нової моралі. Оповідається в драмі, як той Гетман „дав почин до найбільшого і найважнішого в історії людства культурного руху“, як нова мораль бігом розходила ся по світі і полоняла людські душі, але хитрі спекулянти і безмозкі ентузіясти загнали весь рух в сліпу вулицю і довели великі Гетманові наміри до банкрутства, діло його життя до упадку і його самого до самовбивства. Але не в самій історії річ, вона дуже неінтересна, ба, навіть Ведекінд так серйозно дивиться на нову мораль і її творця, що ледви в скільки сценах дозволив вискочити свому звичайному драстичному юморови. Головна річ саме нова мораль, про яку Гетман трохи говорить в двох сценах.

„Ціль товариства — краса“. „Краса! — наша дотеперішня мораль мала і має як ціль тільки добро; вона мала поборювати людське горе і в першій лінії оглядала ся на нещасних. На тій моралі ми не переміняємо ані слова; допомогти бідному — наш перший обовязок. Але бідним ми не хочемо робити конкуренції і для себе ми не будемо користувати ся тою моралю. Богатий не повинен забирати собі тої моралі, що придумана для бідного і не повинен мати з неї користи“. Та пануюча мораль, відомо, не вимагає від богатих ніяких жертв, навпаки, вона йде їм на користь. „І окрім сеї старої моралі я для богатих сотворив ще нову мораль; її перша заповідь: краса. — Думка дуже проста. Адже бажанне краси живе в нас так само як бажанне побороти земську муку“. „Як люди дійдуть до того, що будуть вище цінити красу ніж багатство, ніж власне добро і жите, тоді вони стануть ближче до божества ніж як би покохали зовсім земське горе“. „Не в приемности наша ціль. Наша мораль вимагає таких великих жертв як жадна инша. Загальна мораль стоїть на службі найвищого людського щастя, родини. Наше товариство вимагає від своїх членів, аби вони те найбільше щасте віддали як жертву новій моралі“. „Членами товариства можуть бути тільки люди великої, незвичайної краси“. „Членів товариства не зобовязує подружний і родинний закон. — Кожний член товариства зрікається права відмовити якому-небудь другому членови своєї ласки, любовних зносин, як

другий того захоче. Кожний член має право на любов другого. В любови нема для членів свободи. В товаристві всі жінчини піддані всім муштинам і всі муштини всім жінчинам“.

„Найблизша визвольна боротьба звернеться проти феудалізма любови. Той страх чоловіка перед власним чутем, хиба він не нагадує часів альхемії і чарівниць? Хиба не смішна людськість, що має тайни перед собою? — Тисячлітні пересуди з епохи найбільшого варварства заволоділи людським розумом. На тих пересудах опирають три варварські житеві форми: з людського товариства як дике звіря викинута проститутка; на фізичне і духове каліцтво засуджена стара дівчина; і молода жінчина, що зберігає непорочність, аби ліпше вийти заміж. Я думав, що розбуджу гордість жінчини і вона буде моїм союзником. Від жінчини, що пізнає мою науку, я ждав фанатичного одушевлення для мого царства краси. Я помилився! Жінчина не хоче краси для самої краси! Для неї краса — тільки спосіб до ціли. Я думав, що молодіж сфанатизую і вже найблизше покоління буде так ненавидіти погани як сьогоднішнє боїть ся біди. Я помилився! Молодіж знає тільки одну ціль: те, що з своєї безмірної глибини викинуть на беріг хвилі життя, швидко і безпечно сховати собі“.

Отсе моральна теорія Гетмана-Ведекінда. Тільки бідну непорочність він ще двічі люто нівечить. Раз називає її „ідеальним символом, який перед тисячами літ заміняв людям результати розумного пізнання“, „ганебною спекуляцією“ і „рабським клеймом“. А другий раз заставляє свою героїну обороняти не, як звичайно буває, дівочої чести, а власне, так сказати, навпаки. Коли вона признається нареченому, що вона — вже не дівчина, бо перед чотирьома роками вчинила ся з нею якась любовна історія, він попадає в роспуку і розходить ся з нею. „Фанні! В мене слів немає!.. Боже! Ні, ні!.. Фанні! Я не можу вірити! Я не хочу вірити! Скажи мені, що всьо брехня, підла брехня!.. Фанні! Як могла ти мене обманути! Чому ж ти мені відразу не сказала?!“ „Бо я думала, що ти хочеш мене таку як я є і з такою хочеш зо мною женити ся...“ „Колиб я був знав, яка ти!“ „Не обиджайте мене! Отже тому я вже тепер ні що?! Значить се було — головна річ на мені?! — хиба можна гірше обидити і осквернити чоловіка? — Як любляючи його зза того, ізза такої — прикмети?!“

Танець вмерців. В публичнім домі стрічають ся: Ведекіндовець Касті-Шіяні, торговець живим товаром і панна Ельфріда Мальхус, завзятий член „міжнароднього товариства для поборювання торгівлі дівчатами“. Він постачає сюди товар, вона прийшла шукати дівчини, котру з її власного дому заманили на „нешасний шлях роспусти і порока“ і котру вона хоче ратувати. Поміж обома заводиться розмова. Наперед

касті-Піані гордо признаєть ся, що саме він продав сюди ту дівчину, а на закид цинізма, нелюдськості і звірства викладає її свої погляди і доказує, що його професія — найідеальніша на світі.

„Я признаю ся, для мене був в тім добрий гешефт. Я роблю тільки добрий гешефт. Але добрі гешефти ті, що йдуть на користь обом сторонам. Всі інші неморальні. Хибаж ви думаєте, що продаж любови для дівчат — лихий гешефт?“ „Як мущина в нужді, тоді для нього часто не має иншого вибору тільки або красти або з голоду вмерти. В женщины є ще третя можливість: продати свою любов. Той вихід в неї є тому, бо віддаючи себе женщина може нічого не почувати. І від сотворення світа женщина користала з тої прикмети своєї натури. І ви хочете вашим нещасним сестрам відобрати ту їх одиноку висшість, ту можливість в крайній біді продати свою любов? Представляєте ж бо таку продажу як найбільший сором. Гарно ви борете ся за жіночі права!“ „В нас є висока, ідеальна ціль: аби торг на любов відбував ся так явно і так незаймано як кожний инший чесний торг. І щоби ціни на тім були як найвищі. Як ви хочете боронити природних прав своїх сестер, так в першій лінії поборюйте „товариство для поборюваня торгівлі дівчатами“. „Через те, що продажу любови наклеїмили як найпідліїше заняття, через те женщины і дівчата з доброго товариства волють віддати себе мущині за дурно, без найменшої заплати, ніж казати заплатити собі. Тим вони безчестять свій пол так само, як безчестить своє заняття кравець, що роздає за дурно одіж. Тільки псують нам торг“. „Доки женщина мусить бояти ся материнства, доти вся жіноча емансипація — пусті слова. Стати ся матірю — для женщины така природня конечність як спати, як віддохати. А як по варварськи відбирає її те право сьогоднішня суспільність! Незаконна дитина майже такий страшний сором як проституція! Назва повії лишить ся за матірю незаконної дитини так само як за дівчиною з сього дому! — У всім вашим жіночим руху найбільша мерзота — сама та моральність, що її даєть своїм ученицям на дорогу життя. Хибаж ви думаєте, що продажну любов прославилиби були таким сором, як би на тім торзі мужчина міг видержати конкуренцію з женщиною?! Хліба вам завидують, хліба! Природа дала женщине можливість торгувати любовю, тому суспільність, де панує мужчина, хоче сей торг представити як найстрашнійший, найсоромнійший злочин!“ „Я потішаю себе тільки тим, що подруже се тільки культурна інституція, не природня конечність. І людськість переможе колись подруже так само як перемогла рабство. Свобідний любовний торг опираєть ся на вічнім законі природи. І як гордо гляне женщина на світ тоді, коли здобуде собі право продавати себе без сорому за найвищу ціну, яку мужчина її може дати! Не чоловік дасть її становище, але

весь світ, в котрім вона здобуде собі найвище місце, якого заслужить своєю вартістю. Який величний, живий, новий звук буде тоді мати слово: дівчина любови, дівчина радості! — З поступом культури поширяється торг любови. Чим розумніший робить ся чоловік, тим торг любови більший. А проте від імени моральности кидає наша розхвалена і звеличена культура мільони тих дівчат на голодову смерть або від імени моральности відбирає їм честь і право жити, пручає їх на дно“. „Людське жите — десять смертей перед смертю. Для всіх, для кожного хто живе. Жите простого чоловіка складене з болю, страждань і мук тіла. А як чоловік добудеть ся на верх, до висшого жита, тоді його жите складається з терпіня і мук душі. І серед тої страшної темної ночі нашого жита се є тільки один соняшний промінь! Для чогож я живу! Для чогож я працюю! На оскверненім потом і кровю терновим шляху жита тільки оден чистий цвіт! Я давно послав би вже собі кулю в лоб, якби понад тим страшним роспучливим людським криком, понад болями вродин, болями жита і болями смерти не світила одна ясна зоря! Одинокий промінь, одинокий цвіт, одинокое некаламутне щастє, одинокое чиста, правдива радість в житю! Вона нагороджує чоловікови всі його житейські печалі!“ Саме радощі полового кохання.

Отсе нова мораль, показана Гетманом Касті-Піяні і Ведекіндом.

Ту мораль він ще раз обороняє в однім із останніх творів, Це н з у р і. Але тут є ще инші проблеми. Одно: показано, як найбільша любов двоім людям не дає ще вічного щастя, як вони помало надоїдають одно одному. Стріндбергівська тема, але инакше поставлена. Вона не винувата, навпаки, вона найкрасша женщина в розумію Ведекінда, сотворена для любови, на пайглибшу радість для себе і чоловіка чи чоловіків. Але він вже привик, трошки оглядаєть ся за другими, головно ж надоли йому такі приємности, прагне иншого щастя, шукає „вічних правд“. А так як вона знає, що повинна для нього бути всім щастєм, а перестала ним бути, через те заподає собі смерть. Те самовбивство між иншим добазує Венекіндови, що Бог всемогутий, що його не треба іскушати і що божої волі і сили чоловік не збагне і не пійме. І тим самовбийством вяжуть ся справа домашних надоїдань з другою справою: відносини поета до релігії, християнської релігії. Те його релігійне становище доволі куріозне. Не вірить в безсмертність людської душі, значить в основну догму всіх форм християнства. Хочє щастя на землі, для себе і ближних, і найбільше щастя бачить в половім коханю. Погляд до якого не признав ся ні оден з тих вільнодумних папів, які практично більше певно більше того щастя зазнали ніж побожний Ведекінд може теоретично видумати: від прекрасного Каліста, що в часах найбільшого переслідування християн вмів зробити собі протекцію в прекрасної Марції, при-

ительки римського кесаря, аж до Олександра VI, аранжера „празників краси“. Релігія по Ведекінду має передусім вартість, що вона найліпша потіха і поміч в нещастю: найбільший і самотній ворог чоловіка припадок, а для релігії немає нічого випадкового, вона знає причину і неминучність кожного нещастя, якого сам чоловік облічити не може. Значить, релігія практична річ, бо знає відповідь на кожне питання і вихід з кожного нещастя. Але не вважаючи на те, Ведекінд чомусь говорить про божественність релігії, сучасної католицької релігії в наших часах, і сповідаєть ся так: „Хиба можуть церква і поезія бути собі ворогами? О, як я прагну тої науки, що її проповідуєте ви, священники! Як давно мені вже треба порозуміти з вами, що знаєте вічну правду! Як ще малою дитиною я хотів бути в згоді з вашим царством! Як горяче я бажаю увійти в те царство! Чого я не дав би за те, щоби бути на вашім місці, щоби бути священником!“ Чимало поетів нового часу падало на той шлях, що веде до віри: Бурже, Гюйсманс, Стріндберг і більший від них усіх Арне Гарборг. Але в кожного була інша духовна еволюція. В книжці про релігію говорить Гефдінг, що вона була колись тим вогняним стовпом, який йшов перед передовим людським походом показуючи йому дорогу; тепер вона все більше і більше робить ся лазаретом для передових рядів, що йде за походом збираючи знеможених і ранених. Так увірвався втомлений і ражений Гарборг вибираючи поміж самовбивством і вірою. Забажав відрізати від себе всі тривоги життя і думки, покинути аналізувати, критикувати, думати. Вибрав віру як лік на нерви, пішов в лазарет в тяжкій хоробі. Здоровий Ведекінд йде, так сказати, з симпатії до лікаря: про вічні правди поговорити з ним можна. А врешті третій мотив: Ведекінд ще раз обороняєть ся проти закиду, що його твори антиморальні. При тій нагоді komponує страшні закиди проти себе і кладе їх в уста противників. „Ви, так говорять вони Ведекінду, найбільший злочинець на світі. Безпомічна роспука людей — для вас найбільша радість. Найбільша роскіш для вас — дивити ся як нівечить ся чоловік. Ви заявили ся серед нашого покоління, як чорна пошесть! На шляху вашого життя валяють ся людські трупи. Хиба не убивали себе люде прочитавши ваші книжки?“ Певна річ, його мораль ані його книжки не такі страшні як йому здаєть ся і таких страшних наслідків вони не мали і таких дурниць навіть ніхто з противників не говорив. Просто поет набріхує на себе сатанізм і буде вітряки, щоби могли побороти ся з ними. Окрім тих вітряків в пізнійших творах Ведекінда виходить ще, друга смішність. В кожній книжці нарікає на свою нещасну долю і скаржить ся, що не понято йому віри, що не цінять як слід його і моральної науки, запевнює, що вона — нове обявлене і говорить про себе таким тоном, який навіть Ніцше не пасував би. В одній передмові показує

аналогії поміж собою і Ісусом Христом. Як прийшов новий бог, то єрусалимський синедріон обвинуватив його в богохульстві, в обиді давнього бога. Так же його, Ведекіндова, мораль супроти даної морали являється як не моральність.

Після того екскурза на релігійну ниву Ведекінд написав ще фантастичну штучку *Камінь мудрости* — гарними віршами і зі звичайним змістом: *ist nun ein Menschenweib schon höchstes Glück!* Любов — найбільше щасте і найбільше горе, джерело і ціль всіх людських творів. І з того основного тону виходить пісня Ведекіндової творчости :

Ich liebe nicht den Hundetrab
Alltäglichen Verkehrs;
Ich liebe das wogende Auf und Ab
Des tosenden Weltenmeeres.

Ich liebe die Liebe, die ernste Kunst,
Urewige Wissenschaft ist,
Die Liebe, die heilige Himmelsgunst,
Die irdische Riesen Kraft ist.

Досі се його останнє слово з тисячдев'ятого десятиго року. Після того вийшла ще тільки книжечка про акторську штуку.

(Кінець слідує).

ВІСЕНТЕ БЛЯСКО ІБАНЬЕС.

Vicente Blasco Ibáñez.

ХАТИНА¹⁾.

La Barraca.

Як прокинувся він, то вже було пізно по обіді. Він почував вагу в голові і охлялість у шлунку. В ушах гуло, а в липкому роті почувався якийсь препоганий смак. Що він тут робить поблизу садка того жида? Як він зайшов так далеко? Його давня чеснота була засоромлена від такого ганебного стану. Він спробував стати на ноги, щоб утекти. Зібравши сили він виткнув голову з-поміж конопель і побачив на поверті стежки чоловіка, що йшов помалу завинутий у плащ.

Баррет почув, що вся його кров разом ударила в голову, що він знову паний; і він увесь зібрався, витягаючи серп... І ще кажуть, що дідько не добрий! Тут його добродій, якого він бажав бачити ще від учора.

Старий драпіка вагався перш ніж вийти з дому. Йому трохи муляла на душі справа з дядьком Барретом; подія була дуже свіжа, а городарство таке зрадливе; але страх за те, що скористають з його небутиности в садку, переміг його інші страхи, і міркуючи про те що ся його оселя стоїть далеко від арештованої хати, він посунув стежкою.

¹⁾ Далі, див. кн. VIII Л.-Н.-В.

Він уже бачив свій садок і вже сміяв ся з свого недавнього страху, коли раптом побачив, що з грядки конопель вискочив Баррет, який здав ся йому величезним злим духом, з червоною тварю й витягнутими руками; і не дасть йому нікуди втекти, бо притис до берега каналу що біг по-під дорогою. Йому здалось що то сон; зуби його заокотіли, його вид аж позеленів і впав додолу плащ, одкривши старе пальто і брудні хустки повязані на шії. Його жах і збентеженне були такі великі, що він навіть заговорив до його кастильською мовою*).

Баррете! сину мій! — казав він, переривчастим голосом, — то все було в-жарт; не звертай уваги. Тобі хотіли вчора трошки тебе налякати... тільки й того. Іди на свою землю... Вертай ся завтра в хату... Ми побалакаємо: заплатиш мені, як знаєш.

І згинав своє тіло, неідаючи наблизити ся дядькови-Барретови хотів зникнути, втекти від страшного серпа, на різаку якого ламав ся промінь сонця й відбивалась небесна блакить. Але маючи канал за плечима, не знаходив місця щоб поворухнутися і відхилив тіло назад, стараючи ся закрити ся скорченими руками.

Робітник усміхнув ся як гієна, показуючи свої гострі й білі зуби злидаря.

— Брехун! брехун! — відповів він голосом, що здавався хрипінням.

І рушаючи свій струмент з одного боку в другий, шукав місця, де б ранили, обминаючи сухі й тремтячі руки, що виставляли ся наперед.

— Але ж, Баррете, сину мій! Що се ти? Кинь сю зброю... не жартуй. Ти поважна людина... Подумай про своїх дочок. Кажу тобі знов, що то був жарт. Прийди завтра, і я тобі дам кляу... Ааай!..

Був то нестямний рев, крик раненого звіра. Серпові набридло зустрічати перешкоди і він одним махом відтяв одну з тих скорчених рук. Вона повисла на жилах і шкірі, і червоний обрубок бризнув з силою кровю і облив Баррета, що аж заревів, принявши просто в лице той гарячий дощ.

Старий захитав ся на ногах, але перш ніж він упав додолу, серп махнув горизонтально по його шії і... чик, перерізвавши складно навинуті хустки, відкрив глибоку розщілину, майже відділивши голову від тулуба.

Дон Сальвадор упав у канал; ноги його зістали ся на березі й задрігали в останнє, як у зарізаній скотини. А тимчасом голова, затоплена в калюжу, вибризувала всю свою кров глибокою щілиною, і вода червонила ся, спокійно протікаючи далі з тихим хлюпаннем, що веселило урочисту тихість вечера.

Баррет став як стояв на березі, мов дурний. Скільки ж крові мав

---

*іспанською, яку в тій провінції Еспанії народ мало розуміє. *Иер.*

той лихий добродій! Канал почервонів, здавав ся далеко повнішим. Раптом працівник жажнув ся і кинув ся бігти, як неначе боав ся, що кривава річка перелететь ся повзкрай і затопить його.

Ще не скінчив ся день, як уже розійшли ся чутки, наче гуркіт гармати, що зворушили всю околицю. Чи бачили ви, з яким лицемірним рухом, з якою обрадуваною мовчанкою приймає село звістку про смерть правителя, який його гнітив? Так оплакував і огород смерть дон Сальводора. Всі догадали ся що він не минув Барретових рук, і всі мовчали. Кожна хата була б одчинила йому найпотайніші свої схованки; кожна жінка була б сховала його під подолом.

Але вбивець блукав як божевільний по околиці, тікаючи від людей, ховаючи ся за пригорками, припадаючи по-під містками, гонючи через поля, наляканий собачим гавканнем. аж поки другого дня жандармерія забрала його сонного в соломі,

Тільки через шість місяців заговорили на городах про дядька Баррета.

У неділю йшли як на прощу чоловіки й жінки до Веленсійської тюрми, щоб подивити ся крізь ґрати на бідолашного визвольника, щораз більше висхлого, з запалими очима і неспокійним поглядом.

Прийшов день розгляду його справи, і його присудили на смерть.

Та звістка справила глибоке вражіння на всю рівнину. Попи і алькальди*) заворушили ся, щоб одвести такий сором... Чоловіка з повіту зведуть на поміст!

І як Баррет завжди був із слухяних, голосуючи за те що велів ватажок, і смирно вкоряючи ся всьому що вів наказував, — то побували в Мадридї, щоб урятовати йому житте і помилування прийшло в свій час.

Землероб вийшов з тюрми сухий як мумія, і його попровадили в Сеуту, де він мало років перегадом і вмер.

Родина його розійшла ся, розвіяла ся, як жменя соломи по вітру.

Дочки одна по одній покидали ті семї, що дали їм притулок, та й пішли до Валенсії заробляти собі на хліб службою по панах; а бідна стара, втомившись докучати своїми хворобами, пішла до шпиталю і незабаром умерла.

Огородній люд, з легкостю, з якою звичайно всі забувають чуже лихо, тільки коли не коли згадував по вечерах про страшну трагедію з дядьком Барретом питаючи ся, що стало ся з його дочками.

Але ніхто не забув поле й хатину, які й зістались у такому самому стані, як і в той день коли судова справедливість викинула з їх бідолашного селянина.

*) Мирові судді. *Пер.*

Се була мовчазна згода всього городу, інстинктова змова яку на-вряд чи й приготовано за помічку мови, але до якої пристали, здава-ло ся, навіть дерева й шляхи.

Піменто сказав про се в самий день катастрофи. Побачимо, який молодець одважить ся осісти на сю землю !

І увесь люд на городі, навіть жінки й діти, здавало ся, відпові-дали своїми поглядами взаємного порозуміння : — Так, побачимо.

Буряки й осока почали рости на проклятій землі, що її дядько Баррет топтав і ранив своїм серпом остатньої 'ночі, наче чуючи що через неї вмере у в'язниці.

Сини дон Сальвадора, багатирі, такі самі скупі як їхній батько, вважали себе нещасними злидарями від того що той малий клаптик землі залишав ся не плідним.

Один землероб що жив у иншій окрузі городу, дуже охочий до земельки, якому все було її мало, спокусив ся низькою платою за аренду, вхопив ся за ті ланки, що всім завдали страху.

Ходив обробляти землю з рушницею за плечима ; він і його най-мити сміяли ся з тієї самотности, в якій залишали їх сусіди ; хати за-микались, як вони наближали ся, і здалека за ними стежили ворожі очі.

Землероб пильнував, заздалегідь почувуючи, що його пристережуть, але його обережність не здала ся ні на що, бо раз як вертав ся ве-чері до-дому сам, коли ще не скінчив розчищати поле, на його двічі щось стрельнуло з рушниці, а напасника він і не побачив ; та якимсь чудом його не зачепила жменя дробу, пролетівши повз самі уха.

На шляхах нікого не було видно, ні одного свіжого сліду. Хтось на його стреляв з якого небудь каналу, засівши за очеретом.

З такими ворогами бороти ся не можна було, і сміливий селянин того-ж таки вечера віддав ключі від хати своїм хазяїнам.

Треба було послухати, що казали дон Сальвадорові сини. Хиба вже немає ні власти, ні безпеки для власности... і нічого немає ?

Безперечно майстром того замаху був Піменто то він не давав обробляти те поле, і жандарі вхопили того розбишаку города та й по-тягли в тюрму.

Але як прийшов час посвідчень, ціла околиця перейшла перед суддею, потверджуючи що Піменто не винний, і так від тих хит-рих селян не довело ся вирвати ні одного слова суперечного.

Всі співали однієї пісні. Навіть старі хворі баби, що ніколи не вилазили з хати, посвідчили, що в той день тієї самої години, як двічі стрельнуло, Піменто був у Альбарайській таверні, в добрій кумпанії з приятелями.

Нічого не можна було вдіяти з тим народом, що мав вигляд дур-ЛНВістник 1910, кн. IX.

нів і такі невинні очі і чухаючи потилицю брехав з такою певністю; Піменто довелося випустити, і в кожній хатині відітхнули задоволено від перемоги.

Проба відбулася. Тепер було відомо, що хто оброблятиме ту землю заплатити своєю шкурою.

Скупі власники землі не покорилися. Вони готові були самі обробляти ту землю; і стали шукати наймитів на поденне поміж злиденим і покірним людом, що тхнувши грубою вовною й злиднями, спускається з гір суміжних з Арагоном, на самому краю провінції, щоб пошукати собі роботи.

В городі жалкували бідних волоханів. Бідолашні! хочуть заробити поденне! Чим вони винні? І ввечері як вони вертали з заступами на плечі, то завше знаходилася якась добра душа що кликала їх з порогу Копиної таверни. Їх за прошували ввійти, пили з ними, говорили їм на ухо з похмурим лицем і батьківським добродушним тоном, як люде що радять дитині не наражати ся на небезпечність. І наслідком бувало що покірні волохані другого-ж дня, замість того щоб іти на город ішли гуртом до власників землі.

— Пане, ми прийшли порохувати ся.

І даремні були всі докази тих двох нежонатих панків, що страшенно злостилися, бачивши шкоду своїй ненажерности.

— Пане, відповідали на все робітники,—ми вбогі, але не маємо другого життя в запасі.

І не тільки кидали робити, а ще й перестерігали всіх своїх земляків, щоб обминали поденну роботу на Барретовім полі, як самого дідька.

Хазяїни тієї землі шукали собі ради навіть через публікації. І туди послано по кілька жандармів, робити обход по горόδоду, чатувати по шляхах, підстерігати жести й розмови, але надаремно.

Кожного дня бачили вони те саме: жінки шили й співали під виноградом, чоловіки працювали в полі зігнувши ся, з очима втупленими в землю, не даючи спочинку жвавим рукам; Піменто лежав собі, як пан, перед своїми паличками з клеєм, дожидаючи пташок, або незграбно й ліниво помагав Попеті; в корчмі Копи кілька старих гріли ся на сонці, або грали в трук. Околиця дихала спокоем, товариачою чеснотою, то була муринська Аркадія. Але на те не впевняли ся причетні до городарства; ні один землероб не хотів і дурно тієї землі, і на останку власники мусіли зрехти ся свого заміру, залишаючи її заростати бурянами, а хату завалювати ся, а тим часом мали надію, що знайдеть ся таки добрий чоловік що схоче купити або обробляти ту землю.

Город тремтів од задоволення, бачивши, як пропадає марно той коштовний шматок та як наступники дон Сальводора дістають облизня.

То була нова й сильна втіха. Таки буває часом, що бідні зверху, а багатирі йдуть у низ... І чорствий хліб здавав ся смачнішим, вино кращим, робота не такою важкою від думки про гнів тих двох драп'як, що з усіма своїми грошима мусять терпіти, щоб селяне з огороду з їх сміяли ся.

Крім того та латка спустошнілої й нікчемної землі серед рівнини служила їй на те, щоб інші земельні власники були менше вимогливими, не збільшували арендної плати, беручи приклад з сусіда та вважали на людей, як часом затягнеть ся плата за якісь півроку.

Спустошнілі грядки були талісманом, що тісно звязував городняків, держав їх локоть до локтя, монументом, що проголошував їх силу над панами, чудом одностайности бідаків проти законів і багатства тих, що панують над землею, не працюючи й не вмиваючись потом над своїми нивами.

Все се, що вони думали невиразно, давало їм певність, що в той день як поле Барретове буде знов оброблене, впадуть на город усякого роду напасти. І не гадали вже, по десяти роках перемоги, що в покинуте поле може зайти инша людина, окрім дядька Томби, сліпенького й балакучого пастуха, що не маючи інших слухачів, розповідав по цілих днях про свої вояцькі вчинки перед своєю отарою брудних овець.

І тому весь город зустрів криком здивовання і рухом несамовитого гніву ту звістку, що Піменто розносив від поля до поля й з хати до хати — що Барретова земля має вже арендатора, якогось невідомого і що він... він (хто-б він не був) уже там з усією родиною твердо осідає... так наче-б то його власне добро!

III.

Батіст оглянувши необроблену землю, сказав сам собі що тут буде чимало роботи.

Але від сього не занепавав духом. Був він людина енергічна, наважлива, звик до боротьби за шматок хліба; роботи буде та й не аби скільки, як він казав, і проте він потішав себе згадкою, що доводилось йому бути й у гіршому становищу.

Житте його було безперестанною зміною професії, все в крузі сільського злиденного життя; що року міняв він роботу, і ніяк не міг доробити ся хоч до маленького достатку для своєї родини, до якого він тільки й намагав ся прийти.

Коли познайомив ся з своєю жінкою, він був за хлопця при млині побіля Сагунто. Працював він тоді як вовк (так він казав), щоб у хаті нічого не бракувало. І Бог нагороджував його невсипущу працю тим, що посилав йому кожного року сина, любі створіння, що мабуть і родили ся з зубами, бо дуже поспішали покинути материні груди, та просити раз-у-раз хліба.

Наслідком було, що він мусів покинути млин і став візником, шукаючи кращого заробітку.

Лиха доля йшла за ним слідом. Ніхто так як він не доглядав скотини й не пильнував у дорозі. Вміраючи від сну, ніколи він не наважував ся, як товариші, спати на возі, пускаючи скотину йти куди веде її інстинкт; пильнував кожної години, йшов завше поруч із передньою конякою, обминаючи глибокі вибої й калюжі, і проте як що який небудь віз вивертав ся, то то був його віз; як що чия небудь коняка слабла в дощову пору, то певно то була Батістова, не вважаючи на ту батьківську дбайливість, із якою він поспішав накривати спину своїй скотині попоною з рядна, ледве падало краплі з чотирі.

Через кілька років тяжкого вандрування по шляхах провінції, не доїдаючи, ночуючи на дворі, і терплячи турботи від розлуки на цілі місяці з родиною, яку він любив з упертим почуттем грубої й мовчазної людини, Батіст відчував тільки занепад і побачив, що його становище стає що далі більш непевним.

Поздихали в його коні і він мусів напозичати ся, щоб купити інші. Все що він добував за перевіз міхів з вином або оливою, гинуло в руках крамарів та возових майстрів, і прийшла хвилина, коли він, побачивши близьку руїну, покинув сю роботу.

Наняв він тоді шмат землі побіля Саґунто, поле на суходолі, руде й вічно сухе, на якому корчилися своїми дупластими стовбурами столітні ріжки або підносили маслини свої груглі мов присипані попелом шапки.

Житте його було вічна боротьба з засухою, безперестанне погляданне на небо, неспокійне тремтінне кожного разу як чорна хмара зявляла ся на крайнебі.

Дощу було мало, і врожаї були малі чотирі літа, і Батіст не знав уже що має робити й куди податись, аж якось прибувши до Валенсії познайомив ся з синами дон-Сальвадора, прегарними панами (нехай їх Бог благословить), що дали йому се прехороше поле, вільне від плати на два роки, аж поки стане цілком таке, як було в давніший час.

Він чув де що про ту пригоду, що стала ся в хатині, про ті причини, що змушували власників залишати неплідною таку гарну землю; але від того минуло стільки часу! і з рештою злидні не дуже дослухають ся: йому подобаєть ся поле, і він на йому зістанеть ся.

Що його обходять старі казки про дон-Сальвадора та про дядька Баррета?

Він те вважав дрібницею й забував, дивлячись на своє поле. І Батіст почував солодкий запах, бачучи що він оброблятиме шматок родючого городу, на який він так часто заздри, як проходив шляхом з Валенсії до Саґунто.

Отсе так справді земля; завше зелена, з невтомним лоном, що родить урожай за врожаєм, переливаючи ся кожної години рудою водою як живодайною кровю, по незчисленних каналах і рівчаках що поснували її поверхню як складна сітка вен і артерій, така родюча, що може прогудувати цілу родину з такого невеличкого клаптика, що здавав ся завбільшки з хустку зеленого листя. Про сухе поле біля Сагунто згадував він як про пекло спраги, з якого він щасливо визволив ся.

От аж коли став він на добрий шлях. До праці! Поле було занедбане; доведеть ся тут чимало розчищати; але коли чоловік добре захоче!.. І потягаючи ся, сей кремезний чоловік, мускулястий, з плечима велетня, з круглою стриженою головою і добродушним обличчям над товстою як у ченця шиєю, простягав свої дужі руки, звиклі підіймати без піддачі мішки з борошном і важки міхи, що він перевозив.

Він був такий заклопотаний своїм полем, що навряд чи й звернув увагу на зацікавленне сусідів.

Витикаючи трівожно голови з-поміж очерету, або лежачи черевом на пригорках, на його пильно дивили ся чоловіки, діти й жінки з сусідніх хат.

Батіст не надавав їм ваги: то була просто цікавість, вороже вижиданне, що збуджують завжди нові люде. Він добре знав що то буде; привичають ся та й підуть собі. З рештою їм певно цікаво побачити, як горітиме той бурьян, що за десять років благування назбирав ся на Баретовому полі.

І за поміччю жінки й дітей він на другий день по тому як пробув, заходив ся палити весь бурьян.

Кущі корчили ся в огні, падали перегорівши на приск, а з пополу вискакували обсмалені гідкі комахи, і хата була обвинена в хмару диму від тих огнів, що збуджували глухий гнів на всьому городі

Скоро земля була чиста, Батіст, не гаючи дурно часу, заходив ся її обробляти. Земля була тверда, але він як досвідчений землероб, бажав обробляти її потроху, клаптиками, і назначивши квадрат округ хати, почав перекопувати землю, а вся родина йому помагала.

Сусіди сміяли ся з їх і глузували виявляючи своє глухе розгніване. От так родина! Се якісь цигани, що вочують під мостом. Вони жили в старій халупі як розбиті бурею, що бідують на поламанному байдаку; тут латали дірку, там підперали; творили справжні дива щоб піддержати соломлину стріху, розставляли свої вбогі меблі, старанно почищені, по всіх покоях що були раніш притулками для мишей і ящірок.

А що вже працюваті були всі, то наче векші. Не могли сидіти спокійно, коли батько працює. Жінка Тереса й старша дочка Росета,

підтйавши поли й з заступами в руці, копали завзятіше ніж поденники, перестаючи тільки на хвилину щоб одкинути назад кучері, що падали їм на спітніле й розпалене чоло. Старший син ходив ряз-у-раз до Валенсії з кошем з осітнягу за плечима й приносив гній і груз, тай складав у дві копиці, як колони пошанування перед дверима халупи. І три малих хлопчики, поважні й запрацьовані, наче розуміли становище родини, лазили рачки за копачами, вириваючи з землі цупке корінне попалених кушів.

Тягла ся ся приготовна робота більш тижня, вся родина вмивала ся потом і була задихана від світу до вочи.

Половину землі було перекопано. Батіст її угноїв і зорав з поміччю старого й жвавого коня, що здавалось, належав до родини.

Треба було сіяти. Прийшов день святого Мартина, час коли саме сіють, і землероб поділив зрану землю на три частки. Більша на пшеницю, менший квадрат на боби та инший на пашу, бо не треба ж було забувати й Моррута, старого й любого коня. Він добре того заробив.

І з веселістю людей що по тяжкій плавбі бачуть пристань, родина заходила ся біля сійби. Будущина була забезпечена. Земля городу не одурить; буде з неї хліб на цілий рік.

Того вечера як скінчили сіяти, побачили вони що суміжним шляхом наближаєть ся черідка овець із приналою пиллом вовною, що з острахом зупинила ся на межі поля.

За ними йшов висхлий, жовтий дід, з очима глибоко запалими в орбити з сияннем зморшків круг рота. Йшов помалу, твердим кроком, але виставляючи ковіньку на перед, неначе розпізнаючи дорогу,

Родина дивила ся на його з пильністю: він був єдиний що за ті два тижні, що вони тут, наважував ся наблизитись до їх поля. Помітивши що вівці вагають ся, він покрикнув на їх, щоб ішли вперед.

Батіст вийшов на зустріч дідови. Тут не можна пройти: земля тепер уже засіяна. Він сього не знає?...

Дядько Томба чув де що, але два останні тижні він водив пасти свою отару на луку в Каррайксетський яр, зовсім не думаючи про се поле... То воно справді тепер засіяне?

І старий пастух витягав голову й силкував ся побачити своїми майже мертвими очима того сміливого, що наважив ся зробити те, що весь город уважав неможливим.

Він помовчав кілька хвилин, а далі став смутно бубоніти.

Дуже погано: він як був молодий, був одважний, любив він всім робити перекір. Але як ворогів багато!.. Дуже погано. Загнав він себе в ніку-

ди. Сі землі з часу пригоди з Барретом прокляті. Він може йому по-
няти віри, бо він уже старий і має досвід. Завдадуть вони йому
лиха.

І пастух скликав свою отару, повернув її знов на дорогу і перш
ніж відійти відкинув плащ назад піднявши свої схудлі руки і з певною
інтонацією ворожбита що віщує будучину, або пророка що почуває ру-
їну, крикнув до Батіста.

— Повір мені, мій сину, завдадуть вони тобі лиха.

З цієї зустрічі вийшла ще одна причина гніву для всього го-
роду.

Вже дядько Томба не може ганяти свої вівці на сю землю, по де-
сяти роках спокійного користання пастівником!

Не говорило ся ні слова про законність заборони, раз уже земля
засіяна; говорило ся тільки про ту повагу, якої заслугує старий вівчар,
чоловік що замолоду міг зісти Француза не варивши, що бачив чимало
світа, і якого мудрість, виявлена півсловами і невиразними порадами,
наводила якусь забобонну повагу на людей з хатин.

Батіст і його родина побачивши, що лоно його землі вже досить
наповнене плідним засівом, стали гадати про те, щоб поліпшити своє
житло, поки немає більш нагальної роботи.

Поле виконувало свій обовязок, то вже був час подумати про їх
самих.

І вперше по тому як прибув на город, Батіст покинув свою землю
та й поїхав до Валенсії, щоб там набрати на свій віз усякого міського
покиду, що міг йому на що небудь придатись.

Сей чоловік був щасливою комахкою. Ті гори що понаносив Батіс-
тет, значно виростили від батькових подорожів. Горбок гною що складав
оборонний мур перед хатою, швидко збільшував ся вгору, а там далі на-
громаджувались сотні побитої цегли, поточеного дерева, битих дверей по-
трощених вікон, усяких покидьків з міських руїн.

Городній люд дивив ся похмуро на моторну й метку роботу працю-
ючих мурашок, що лагодили свою хату.

Соломяна стріха хатини виправилась; ребра покрівлі, поточені до-
щами, деякі були підлатані, деякі перемінені; плащ з нової соломи по-
крив два острішки; навіть хрестики по краях покрівлі було замінено
на нові, що Батіст вирізав дрібно ножем, прикрасивши їх ріжки мере-
жаними нарізками; і не було в цілій околиці покрівлі, яка б підноси-
лась більш весело.

Сусіди, бачивши як відновлялась Барретова хатина та вирівнювала
свій верх, побачили в сьому наче глум і докір.

Потім почала ся робота внизу. І от тут стали в пригоді всякі улам-

ки з Валенсії. Щілини позникали, і скінчивши шпарувати стіни, жінка й дочка побілили їх сліпучо-білою крейдою. Нові двері, помальовані синім, здавали ся ватажком усіх тих вікон, що показували в прорізах стін свої квадратні обличчя того самого кольору; під виноградовою ґраткою Батіст вимостив червоною цеглою невеличкий пляць, щоб жінки могли там шити вечірньої доби; колодязь, по тому як тиждень пополазили в його та попотягали смітте, став чистий від усього каміння й бруду, яким шкідливі хлопці закидали його цілі десять років, і одного дня його чиста й свіжа вода підняла ся в пінястому відрі з веселим пишанням блока, що наче сміяв ся з сусідів голосним сміхом лукавої баби.

Сусіди мовчки таїли в собі гнів. Розбійник! гірш розбійника! Ще б йому не працювати: сей чоловік мав пару живих рук, що здавали ся чародійними паличками, які перетворюють усе то чого доторкнуть ся.

За два місяці від свого прибуття він і разів шість не покидав своєї землі. Вічно там, ущуливши голову в плечі, несамовито працював він: і Барретова хата мала принадний і веселий вигляд, якого ніколи не мала за свого давнього хазяїна.

Двір, раніш обставлений трухлявими кулями очерету, тепер мав стіни з кілля, обмазані глиною й побілені, і по їх хребту бігали червоні кури і надимав ся півень, підіймаючи свою червону голову. На площинці перед хатою цвіли кущі нічної краси й повзучі рослини; низка щербатих горшків, помальованих на синє, стояли замість вазонів на призьбі з червоної цегли, а крізь прочинені двері — Ось ми як пани! — було видно новий мисник з блискучих фаянсових кахлів, з зеленими поливними кухлями, все се нахабно блищало й брало очи всіх, хто проходив дорогою повз хату.

Всі в своїм розлютованню приступили до Піменто. Чи можна погодитись на те? що гадає зробити страшний Пепетин чоловік?

І Піменто шкрябав собі чуба, слухаючи їх мову з деяким замішанням.

Що він думав зробити? Його замір був сказати два слівця тому прибудді, що взяв ся обробляти те що йому не належить; натякнути йому зовсім поважно, щоб не був дурний, та забрав ся з своєї землі, бо тут він не має чого робити. Але бісова душа не відступала з свого поля і не було зручно йти страхати його в його власну хату. Се було б дати докази на те, що може трапити ся згодом. Треба бути обережним і пристерегти його, як він вийде. З рештою... можна трошки потерпіти. Він же може про одно тільки запевнити: що той добродій не збере ні пшениці, ні бобів, а ні того всього що насадив на Барретовім полі. Буде воно для дідька.

Слова Піменто заспокоювали сусідів, що пильним оком стежили за

успіхами проклятої родини, нишком бажаючи, щоб швидче настав час її руїни.

Одного вечера Батіст повертав ся з Валенсії дуже вдоволений з наслідку своєї подорожи. Він не любив гулящих рук у своїй хаті. Батістет, як не було роботина полі, мав обовязок ходити до міста по гній. Зіставала ся дочка, здорова дівка, що не була потрібна дома, як скінчили чепурити хату, і завдяки протекції Сальвадорових синів, що були дуже задоволені з свого нового арендатаря, він осе здобув їй роботу на шовковій фабриці.

З другого дня Росета мала прилучити ся до гурту дівчат, що встаючи світом, чемчечували всіма стежками на шлях до міста, маючи полами, з кошиками на руці, щоб прясти шовкові кокони своїми грубими пальцями сільських дівчат.

Як Батіст дійшов до околиці Копиної таверни зявив ся на шляху чоловік, що вийшов сусідньою стежкою, і повагом став зближати ся до його, даючи зрозуміти що хоче з ним побалакати.

Батіст зупинив ся, жалкуючи в душі, що не взяв з собою хоч би поганенького ножа, або серпа, але ясний, спокійний, піднявши свою круглу голову, з виразом приказу, що страшив його родину, й скрижувавши на грудях міцні руки колишнього наймита при млині.

Він знав того чоловіка, хоч і ніколи не мав нагоди розмовляти з ним: то був Піменто.

Таки довело ся йому відбути зустрічу, якої він так бояв ся.

Страшний чоловік зміряв очима ненавидного приبلуду й заговорив до його солоденьким голосом, силкуючи ся надати своїй лютоги й лихій думці вираз добродушної поради.

Він бажав висловити йому пару доводів, давно вже бажав, але яким побитом, коли він ніколи не виходить з дому?

— Пару слів не більше.

І почав викладати свої доводи, радючи йому, щоб яко мога швидче покинув Барретову землю. Він мусить няти віри людям, що зичуть йому добро, людям що знають добре город. Його пробування тут справляє образу, а майже нова хата — глум бідним людям. Він повинен повірити йому й піти собі з родиною десь в инше місце.

Батіст іронічно всміхав ся, слухаючи Піменто який наче відчув замішання від спокою приبلуди, принижений тим, що спітгав чоловіка який не почував до його страху.

Піти собі? Немає такого молодця, що змусив би його покинути свое власне добро, що було полите його потом і мало дати хліб його родині. Він чоловік смирний, адже ж так? Але коли його зачеплять, то він такий чоловік, як і кожний инший. Нехай кожний робить свое діло,

а йому досить буде того, що справлятиме своє, не роблючи кривди нікому.

І пройшовши перед страшним, він пішов собі своїм шляхом, зневажливо повернувши до його спину.

Піменто, звиклий до того що його бояв ся весь огород, ставав що далі більш збитий спокоем Батіста.

— Се останнє слово? — гукнув він йому, як той уже чимало відійшов од його.

— Так, останнє, — відповів Батіст, не оглядаючись.

І пішов далі та й зник на повороті стежки. З далека в колишній Барретовій хаті загавкав пес почувши що близько його хазяїн.

Зіставшись сам-один, Піменто віднайшов свою гордовитість. Боже мій! І як же посміяв ся з його той добродій! І пробурмотівши кілька прокльонів він стиснув кулак і посварив ся на ту поворотку дороги, де зник Батіст.

— Ти мені заплатиш за се!.. Заплатиш мені, потворо!

В його тремтячим від гніву голосі брєніла зібрана до купи вся ненависть городу.

IV.

Був четвер і відповідно звичаю, що йшов від п'ятох віків, Водяний Суд мав зібрати ся перед дверима катедрального собору, що звав ся собором Апостолів.

Дзиґарі Міґелете показували трохи більш десяти, і городарство збивало ся в гуртки, або сідало на край басейна сухого водограю, що прикрашав пляц, роблючи навколо його живий вінок з блакитних і білих плащів, з червоних і жовтих хусток і фалд із ситцю ясених кольорів.

Нарід прибував, одні ведучи з своїх коників, що мали на спині мішки з гноєм, раді з такого збіговиська по улицах; другі порожніми возами, стараючи ся задобрити міську сторожу, щоб дозволено їм зіставати ся там і тим часом як старі розмовляли з жіноцтвом, молодші заходили в крамничку на розі поблизу, щоб спожити час за чаркою горілки, смокчучи сигару за три сентіма.

Весь огородній люд, що мав кривди до відшкодування, був тут вимахуючи руками й насупивши вид, розмовляли про свої права, пориваючи ся виложити перед сіндіками або судьями семи каналів нескінчену назку своїх скарг.

Альґвасіль трібунала, що більш п'ятидесяти років провадив боротьбу з тим настирним і відливим натовпом, примостив під тінню стрільчастого портала широку софу оббиту старим адамашком, а тоді протягнув низеньку загородку, обвівши частину брукованої площі, що мала служити салею засідання.

Двері храму апостолів, старі, поруділі, поточені віками, виставляли

проти світла сонця свою обгризену красу і творили відповідний фон стародавньому трибуналові: були наче камяним накритем над п'ятивіковою інституцією.

На тимпані була Діва з шістьма ангелами в негнучких білих ризах і з дрібними перами в крилах, з чупринками на кшталт язиків огню і з важкими закрутками на висках; вони грали на скрипки й флейти, сопілки й барабани. Трьома верхніми арками портала тягли ся низки фігурок, ангели, королі й святі, накриті д'рявими дошками; на міцних мурах, якими портал випинав ся наперед, видно було дванадцять апостолів, такі понівечені, такі покалічені, що їх би не пізнав Ісус: з обгризеними ногами, з одбитими носами, з обтятими руками; низка фігур, що ще більш ніж апостоли здавали ся хворими втікачами з клініки, умно виставляли свої понівечені обрубки. В горі в кінці портала відкривалась як величезна квітка, кольорова розетка, що давала світло церкві, і в спідній часті, внизу колон, прикрашених арагонськими щитами, камінь був обшмульганий, кутки й орнаменти забруднені, бо об їх терли ся незчисленні покоління.

В сьому попсованому порталі вгадував ся перехід розрухів і повстання. Біля сих камнів товпилась і змішувала ся ціла людність; там хвилював у давні часи левантинський валенсіянізм, вигрикуючи прокльони й червоний од гніву, і святі портала, покалічені й лискучі як єгипетські мумії, що підіймали до неба свої круглі голови, здаєть ся ще прислухали ся до революційного звону Спілки, або до аркебузних пострілів.

Альгвасіл скінчив уряджувати трибунал і став при вході в загородку дожидаючи суддів.

Вони наближали ся йдучи урочисто, з виглядом селян-багатирів, одягнені в чорне, в білих постолах і з шовковими хустками під широким брилем. Кожний вів за собою почет з канальної сторожі та з позивальників, що перш ніж настане судова росправа бажали прихилити їх на свій бік.

Селяне дивили ся з пошаною на сих суддів, що вийшли з їх стану і на присуди яких не було апеляції. Вони були хазяїнами води; в їх руках було житте родин, напоење городів, потрібне обвідненне, якого брак убиває врожай. І мешканці широкої рівнини, поділеної річкою, що є наче неприступним кордоном, називали суддів іменами каналів.

Сухорлявий дідок, зігнутий, якого руки червоні й покриті лускою тремтіли спираючись на грубу герлигу був Кварт де Файтанар; другий товстий і величний, якого маленькі очи навряд чи бачили що небудь з-під жмутів білого волосся його брів, був Міслята; трохи далі йшов Расканья, здоровенний чоловігя в прасованій блузі й з круглою головою,

а за ним посували ся останні, до семи числом, Фавара, Робелья, Тормос, і Месталья.

Тепер уже зійшли ся представники обох рівнин лівобережної де чотири канали і яка замикає в собі городи Русафи з їхніми стежками затіненими зеленим листем, що зникають в околиці болотистої Альбуфери; і рівнини правого берега Турії, поетичної з її суніцями Бенімаклетя, з її земляними каштанами Альбораї та з садками вічно повними квіток.

Семеро суддів привітали один одного як люде що не бачили ся цілий тиждень і розмовляли про свої справи перед дверима катедрала й тим часом поде-коли, як одчиняли ся двері обліплені церковними оголошеннями, виривав ся в гаряче повітре пляцу подих свіжости напоений ладаном, щось подібне до вохкого духу підземного місця.

О пів-до дванадцятої, як скінчила ся служба божа і з базиліки виходила хіба тільки яка запізнена мироносиця, трибунал почав функціонувати.

Сім суддів посіли на старій софі; зі всіх боків площі збіг ся городній люд і стовпив ся округ загородки, тиснули ся своїми спітнілими тілами, що тхнули соломю й грубою вовною; алыгвасіл став, нерухомий і величний, біля стовпа закінченого вгорі бронзовим гаком, сімволом водяної справедливости.

Сім каналів одкрили голови держучи руки на колінях і спустивши очи додолу і найстарший проміж їх промовив звиклі слова.

— Трибунал одчиняєть ся.

Настала абсолютна мовчанка. Вся юрба, побожно настроєна, стояла там, на відкритому пляцу, як у церкві. Торохітне коліс, їзда трамвайів, увесь гуркіт нового життя, проходили не зачіпаючи й не турбуючи тієї стародавньої інституції, що зіставала ся тут спокійна, як той хто почувает себе дома, не спостерігаючи часу, не бачучи тієї повної зміни що настала в усьому навкруги, і не здатна ні до якої реформи.

Городарство пишало ся своїм судом. Отсе справді суд. Присуд на словах і ніяких паперів, якими заплутують чесних людей

Відсутність паперу з печатами і писаря, що пригнічує, найбільш подобалась людові, який звик дивити ся з деяким страхом на невідому йому вмлієть писання. Там же не було ні секретаря, ні пір, ні тяжких днів дождання вироку, ні страшної сторожі, нічого, тільки самі слова.

Судді держали посвідчення в памяти, а тоді вирікали свій присуд спокійно, як люде що знають що їх вироки повинні бути виконані. Тому хто гостро змагав ся з трибуналом—штраф; тому хто не хотів виконати присуд відбіралась на завше вода, і він міг умирати собі з голоду.

З таким судом не жартував ніхто. Се була патріархальна й проста справедливість доброго казкового короля, що поранкам и виходив з свого палацу і перед дверима розсуджував скарги своїх підданих; судова система кабільського ватажка, що судить переді входом у своє шатро. От як карають злочинців, і тріумфує чеснота і настає спокій.

І публіка, бажаючи не впустити ні одного слова, чоловіки, жінки й діти, натискали на загородку, часом енергично порушаючи плечима, щоб урятувати ся від задушення.

Ті що позивали ся приходили з другого боку загородки, і ставились перед тією софою, такою ж поважною, як і трибунал.

Альгвасіль відбирав у їх цінки й ковіньки, вважаючи їх зброєю нападу, незгідною з повагою до трибуналу, потім штовхав їх у спину, поки ставали о кілька кроків перед судьями з плащем перекинутим через руку; а як що йшли не поспіваючи відкрити голову, то двома скубками зривав їм хустку з голови. Упиряки! От так і треба робити з сим непевним людом.

Довгою низкою викладали ся всякі заплутані питання, які немудрі судді розв'язували з надзвичайною легкостю.

Водяні сторожі й атандадори, на обовязку яких було пильнувати черги в обвідненню, висловлювали свої заяви, і оскаржені ставали й подавали докази на свою оборону. Старий дід доручив говорити за себе синам, що вміли висловлювати ся з більшою енергією, вдова ставила ся в кумпанії з яким небудь приятелем небіжчика, що брав ся боронити її й здіймав голос за неї.

Південний запал виявляв ся в усіх мовах.

В середині обвинувачення оскаржений не міг здержати ся. „Брехня! Те що кажуть—вигадка. Хочуть його погубити“.

Але сім каналів прийняли сі перериви лютими поглядами. Тут ніхто не міг мовити, поки не прийшла на його черга. За другим разом мусить заплатити скількісь су штрафу. І трапляли ся такі запеклі, що платили су і знов су, так поривало їх завзяте що не давало їм мовчати, поки скінчить ся обвинуваченне.

Судді, не встаючи з місця, схиляли до купи голови, як черідка кіз, кілька хвилин тихенько шепотіли між собою і найстарший віком поважним і урочистим голосом вирікав присуд, визначаючи штрафи в ліврах і сольдах, як неначе б монета не підлягла жадній одміні і серединою пляцу ще й досі проходив величний Юстіція в червоній туніці, з почтом арбалетчиків Пера.

Було по дванадцятій, і сім каналів починали виявляти втому від щедрого розсипання свого скарбу правосудности, коли се альгвасіль голосно викликав Батіста Борруля, оскарженого за зламання порядку й не-

покору в обвідненню. Піменто й Батіст увійшли в загородку, і юрба наперла дужче на залізний барер.

Тут видно було багато з тих, що жили в сусідстві з колишніми Баретовими землями.

Ся справа була цікавою. Осоружний приبلуда був оскаржений від Піменто що був атаңдадором округи.

Той страшко, мішаючись до виборів і послачи ся з собою по всій околиці, зумів здобути собі той уряд, що давав йому певний вигляд поваги й зміцняв його престиж у сусідів, які панькали ся з ними і частували його в дні пускання води.

Батіст стояв похмурий від неправого обвинувачення. Його блідість показувала обуренне. Він дивив ся гнівними очима на всі знайомі глузливі обличча що натикали ся на загородку, і на свого ворога, Піменто, що вихиляв ся, пишаючи ся, як чоловік звиклий ставити ся перед судом, і якому мала належати деяка частка його безперечної поваги.

— Говори, вашець,—промовив найстарший суддя, простягаючи ногу, бо з стародавньої звички трибунал замість того щоб користувати ся руками, показував білим постолом на того, хто повинен говорити.

Піменто зложив своє обвинуваченне. Сей чоловік, що стоїть поруч із ними, хоч і новий на городі, про те гадає, що поділ води дурниця і що він може чинити свою волю.

Він Піменто, атаңдадор, що репрезентує повагу канала в своєму участку, визначив йому, Батістови, годину на обвідненне городини. Дві години ранку. Але добродій, певно не маючи охоти вставати о такій годині, проминув свою чергу, і в пять годин, коли вода мала належати иншим, підняв заставку без нічийого дозволу (перший злочин) украв воду в инших сусідів (другий злочин) і намагав ся полити своє поле, хочтячи живою силою заперечити накази атаңдатора, що становить третій і останній злочин.

Потрійний злочинець, мінячи ся на виду і обурений мовою Піменто не міг здержати ся.

— Брехня і перебрехня!

Трибунал образив ся енергією й браком поваги з яким сей чоловік протестував.

Як що він не замовкне, то на його накладуть пеню. Але що йому пеня перед його великим гнівом смирної людини! Він протестував далі проти неправди людської, проти трибуналу, що має слугами таких злодіїв і брехунів, як Піменто.

Трибунал розсердив ся. Сім каналів наїжили ся.

— Чотири су пені

Батіст, зрозумівши свою ситуацію, зразу замовк, злякавши ся штрафу. Тим часом у публіці почув ся сміх і гомін задоволення його ворогів.

Він став нерухомо, схиливши голову й з очима повними сліз від гніву, а тим часом його лютий ворог кінчав своє обвинувачення.

— Говори, вашець, — сказав йому один із судів. Але в очах судів відбивалось мало симпатії до того непокоїного чоловіка, що каламутив своїм сперечанням урочисті наради.

Батіст, тремтячи від гніву, почав невразно говорити, незнаючи як почати оборону своєї справи хоч визнавав її цілком правою.

Його одурено. Піменто брехун і до того відомий його ворог. Він був сказав йому що його черга на поливання о п'ятій годині; се він добре пам'ятає, а тепер каже що о другій і се навмисне щоб привести його до штрафу, та щоб убити посіви, в яких життє його родини... Чи перед трибуналом має цїну слово чесного чоловіка? Отже все се правда, хоч він і не може дати свідків. Неможливо, щоб панове сіндіки, всі таки добрі особи, поняли віри такому злодієви як Піменто.

Білий постїл голови суду затупав об камінь бруку, закликаючи той дощ протестів і ознак неповаги, що можна було сподівати ся далі.

— Мовчи вашець.

І Батіст замовк, тим часом як семиголова потвора зібравшись до купи на одамашковій софі, шепотїла готуючи присуд.

— Суд обявляє присуд...—почав найстаріший канал і настала повна тиша.

Увесь люд за загородкою виявляв неспокій у своїх очах як неначе кожний з їх був сам підсудний. Всі наче прилипли до рота старого сіндіка.

— Має заплатити Батіст Борруль два лїври пенї і чотири су штрафу

Перебіг гомін задоволення по юрбі і навіть якась баба закричала на всю горлянку: Слава! слава! під регїт натовпу.

Батіст вийшов з суду з затуманенними очима, нагнувши голову мов до нападу, і Піменто обережно тримав ся за його плечима.

Якби нарід був не розтупив ся, відкриваючи йому вихід, певно був би пустив у роботу свої дужі кулаки й там таки на місці побив би свого клятого ворога.

Він пішов собі. Одвідав господа своїх панів і росновів їм пригоду, лихі заміри того люду, що завзяв ся отруїти йому життє, і згодом пізніш, трохи заспокоєний добрими словами тих панів, повернув до дому.

Нестерпуча мука. Йдучи поруч з возами наваженними гноем, або

сидячи на ослах, на порожніх мішках, йому попадали ся на Альборайському шляху багато з тих що були на суді, як його суджено.

То все були вороги, сусіди з якими він ніколи не вітав ся.

Вони замовкали, як він наближав ся до їх, силкували ся заховати поважність на виду, але в очах їх мимоволі блищала лиха радість; а як він поминав їх, то за його плечима вибухали нахабні сміхи, і раз навіть почув голос одного парубка, що перекривляючи поважний тон старшого судді, крикнув:

Чотири су штрафу!

Здалека він побачив на порозі корчми Копи свого ворога Піменто, з ківшем у руці, в центрі гурта приятелів, що вимахував і реготав ся, видимо удаючи протести й скарги обвинуваченого. Його засудження було приводом до радощів для всього городу. Всі сміяли ся.

Боже милий! Тепер він розумів,—він смирний чоловік і добрий батько своєї родини, за що можуть люди вбивати.

Дужі руки його тремтіли, він почував що в його страшенно сверблять кулаки. Він задержав ходу наближаючись до корчми; хотілось бачити, чи глузуватимуть з його в його присутности.

Навіть подумав—дивна новина,—вперше вступити до корчми і випити шклянку вина перед очима своїх ворогів; але дві ліври штрафу сиділи йому в печінках і він зараз же покаяв ся за своє марнотравство. Щасливі дві ліври! Той штраф був погрозою черевикам його дітей і мав зникнути стовпчик шажків, що назбирала Тереса на нові постоліки малим дітям.

Як був він саме проти корчми, Піменто зник, перепросившись, що має піти наповнити ковша, а його приятелі удали що не бачуть Батіста.

Його вигляд людини готової на все накладав повагу ворогам.

Але ся перевага сповняла його смутком. Як ненавидять його, люде! Ціла рівнина встала на його, що години висла хмарою й погрожувала йому. Се не житте. Навіть у день він уникав покидати свої поля, не хочаючи зачіпати ся з своїми сусідами.

Не бояв ся їх, але яко чоловік обережний, обминав змагання.

Вночі спав неспокійно, і часто як тільки забреше собака, схоплював ся з ліжка, вибігав з хати з рушницею в руці, і не раз здавало ся йому, бачив якісь чорні тіни що зникали на сусідніх стежках.

Він бояв ся за свої посіви, за пшеницю що була надією родини, і за якої зростом стежили всі в хаті мовчки жадібними очима.

Він знав погрози Піменто, що маючи піддержку всього городу побожив ся, що тієї пшениці не збере той хто її сів, і Батіст майже забував про своїх дітей та все думав про своє поле, про ті зелені хви-

лі що росли й росли під соняшним промінням і мали повернути ся на жовті копи зжатої пашні.

Мовчазна й здержана ненависть ішла за ним у слід. Жінки відходили від його прищулюючи губи й не шануючи його повітанням, як те звичайно робить ся на городах. Чоловіки що працювали на полях поблизу шляху, кликали одні одних з нахабними виразами, що посередно були звернені до Батіста; і хлопята здалека гукали: мацапура! чортяка! не додаючи нічого до сих лайок, як неначе їх тільки й можна приложити до ворога всього городу.

Ах! якби він не мав своїх велетенських кулаків, дужих плечей та неприязного вигляду, хутко б його вколошкав увесь город! Але сподіваючись кожний, що тому, хто буде ближче, першому буде лихо, задовольняли ся ворогуванням здалека.

Батіст серед того смутку, що давало йому таке осамотненне, дізнав деякого задоволення. Вже недалеко від хати, як уже чув гавканне свого собаки, що вгадав свого хазаїна, він побачив парубка, хлопчину, що сидів на горбочку з серпом на колінах і з купками зжатої соломни поруч, і що встав щоб привітатись з ним.

— Добридень, пане Батісте!

І привітанне, тремтячий голос боязкого хлопця, яким він його вимовив, зіправили на його любе вражінне.

Невелика річ приятнь того хопця, а проте Батіст дізнав такого вражіння, як людина що в час спеки почує свіжість води.

Він ласкаво подивив ся в його сині очи, в усміхнуте обличчя поросле білявим пухом, і шукав у своїй пам'яті — хто-б то був той хлопець. Нарешті згадав, що то небіж дядька Томби, сліпого вівчаря, якого поважав увесь город, добрий хлопець що служив за наймита в Альборайського різника що його стару доглядав старий.

— Дякую, хлопче, дякую — тихенько відказав Батіст, відповідаючи на привітанне.

І пішов далі; його зустріла собачка стрибаючи перед ним і витираючи свою шерсть об його штани.

На порозі хати стояла жінка, оточена діворою; вони не терплячи дожидали його, бо вже минув час обіда.

Батіст поглянув на своє поле, і весь гнів що відчував він годину раніш перед Водяним Трібуналом, раптом до його вернувся і лютою хвилею вдарив йому в голову.

Його пшениця прагне води. Досить тільки поглянути. Лист її зморщив ся і зелений тон, раніш такий блискучий став жовтаво прозорий. Йому бракувало поливки, черги яку вкрав у його Піменто своїм лукавим підступом і яка припадає йому знов не раніш як за два тижні,

ЛНВістник 1910, кн. ІХ.

34

бо води стало менше. І до сього лиха ще ціла низка присуджених лібрів і су штрафу. Боже!

Попоїв без охоти, розповідаючи жінці про свою пригоду в суді.

Бідолашна Тереса слухала свого чоловіка бліда, зі зворушенням селянки, якій шпигає в серце, коли доводить ся розв'язувати вузол панчохи, в котрій сховані гроші на дні скрині: Царице небесна! Завзяли ся їх зруйнувати! Добрий присмак до обіду!

І впустивши в миску з рижем свою ложку, заплакала вмиваючи ся слізьми. А далі почервоніла раптом з гніву, поглянула на шматок рівнини, що виднів ся в двері, з своїми біленькими хатами і зеленим листем, і простягнувши руки закричала. Грабіжники! грабіжники!

Дрібна дівора налякана батьковим похмурим лицем і материним криком, не наслідувала ся їсти. Поглядали одно на одного з острахом і подивом, колупали в носі, аби робити що небудь і нарешті як і їх мати стали плакати над рижем.

Батіст роздратований хором стогону, встав лютий, так що маленький стіл мало не впав від стусана ногою, і вибіг з хати,

Який страшний вечір!.. Спрага його пшениці й згадка про той страшений штраф — наче два лютих пси гризли йому серце. Коли один, утомившись гризти його, йшов собі на опочинок, миттю прибігав другий і вгрожував у його зуби.

Хотів розважити себе, забути про все в праці, й заходив ся з усією щирістю біля роботи яка на вернула ся в руки—став ліпити хлів у дворі.

Але робота не посувала ся. Йому тісно було між стінами; йому все хотіло ся дивити ся на своє поле, як людині що має потребу дивити ся на своє лихо, щоб утопити ся в заласі скорботи. І з руками замазанними глиною він знову вийшов з двору і прикипів перед смужкою зівялої пшениці.

За кілька ступнів повз край дороги пробігав з дзюрчанем канал, повний рудавої води.

Живодайна кров городу йшла далі, на інші поля, хазяїни яких не мали нещастя бути зненавиджені; а тут його бідна пшениця поморщила ся, повяла, зігнула свої зелені вершечки, неначе подаючи знаки щоб наблизилася, й попестила їй своїм свіжим поцілунком.

Сердешному Батістови здавало ся, що сонце пече дужче, ніж у інші дні. Воно вже спадало до краю неба, але бідний чоловік уявляв собі що його промінне падає сторч і все запалює.

Його земля порепала ся, пороскривала ся покривленими щілинами наче тисячами ротів, що даремно дожидали сьорбнути води.

Не витримає його пшениця тієї спраги до найближчого поливання.

Умре, внаде засохла; родина не матиме хліба і до того всього лиха ще й штраф на додаток... А ще питають ся : як се люди гинуть ?..

Він бігав лютий по своїй ниві. Ах Піменто. Розбишако !.. Коли б не було поліції !

І як розбиті на морі, що корчучись від голоду й спраги в своєму божевілі бачуть нескінчені столи з стравами та джерела чистої води, Батіст як у тумані ввижав перед собою пшениці з зеленим струнким стеблом і воду що булькотить через жолобки берегів та розмиваєть ся з блискучим тремтінем, наче смієть ся почувуючи легенький доторк жабідної землі.

Як сонце сховало ся, Батіст відчув деяку полегкість як неначе сонце погасло навіки і його врожай був урятований.

Пішов геть від свого поля, від своєї хати й непомітно посунув шляхом униз до корчми Копи. Вже не думав про поліцію і прийшма з де-яким задоволенням можливість зустрінути ся з Піменто що повинен був одійти далеко від корчми.

Йому насупреч ішли берегами шляху прудкі низки дівчат з кошиками на руці, що маяли полами по вітру вертаючи ся з міських фабрик.

Поле здавало ся синім ; вглиб над темними горами хмарки червошили ся відлиском далекої пожежи ; з боку моря тремтіли в безодньому блакиті перші зірки ; смутно гавкали собаки і з однотонною піснею жаб та цвіркунів мішало ся рипінне невидних возів, що котили ся всіма шляхами широкопокої рівнини.

Батіст побачив що йде його дочка, відбивши ся від гурту дівчат ступаючи лїнвою ходюю. Ні, вона не сама. Здалось йому що вона розмовляє з чолоником, який ішов тією самою дорогою що й вона, хоч трошки й оддалеки, як завше йдуть на городах наречені, для яких зближенне вважаєть ся гріхом.

Вгледівши Батіста по-серед шляху, чоловік затримав свою ходу й зістав ся далеко, як Росета дійшла до свого батька.

А той став нерухомо, бажаючи щоб невідомий пройшов повз його щоб пізнати його.

— Добрий вечір, сінйор Батісте !

Се був той самий несміливий голос, що повітав його в день. Дядьків Томбин небіж. Ледащо немає десь иншого діла, як блукати по шляхах та вітати його й налазити перед очи з своєю ніжною ласкавістю.

Батіст глянув на свою дочку, що зашарілась, опустивши очи до долу.

— Додому ! додому !.. Я тобі дам !

І з усією страшною величністю батька латинця, самовладного пана над своїми дітьми, що мав більшу охоту завдавати страху а ніж збуджувати любов, він пішов до дому а за ним налякана Росета, що наближаючи ся до хати була певна, що йде на неминучу хлосту.

Помиляла ся. Відолашному батькови тепер не було в світі інших дітей, як його врожай, бідна квота пшениця, зморщена, жадібна, що криком кричить вимагаючи води щоб не вмерти.

І про се думав він, тим часом як жінка готувала вечерю. Росета тиняла ся з кутка в куток, удаючи якусь роботу щоб не викликати до себе уваги, сподіваючи ся з хвилини на хвилину вибуху страшного гніву. А Батіст думав тай думав собі про своє поле, сидячи перед низеньким столиком, оточений усією своєю дрібнотою, що при світлі лампки голодними очима дивить ся, як парує миска риби з картоплею.

Жінка все ще зітхала, думаючи про штраф, становлячи порівняння між незліченною суммою, яку в неї мали видерти і щиростю з якою вся родина орудовала щелепами.

Батіст майже не їв, дивив ся тільки як жадібно їдять інші. Батістет, старший син, аж хапав шматки в дрібної дїтвори, ніби з неуважности. Росеті страх нагнав лютого апетиту.

Ніколи так як тоді не розумів Батіст. який тягар має на плечіх. Отсі роти що розкривають ся щоб поглинути скупі запаси родини, зістануть ся без хліба, як що той що там на дворі засхне.

І все те через віщо? Через неправду людську, через те що є закони на пригніченне чесних робітників... Він не повинен погодитись на те. Його родина перш над усе. Хіба не почуває він себе здатним боронити своїх від найбільшої небезпеки? Хіба не має обовязку годувати їх? Він такий чоловік, що готовий стати злочинцем, аби дати їм попоїсти. І на щоб він мав скоряти ся, коли питання не про те щоб красти, а тільки щоб дати житте врожаєві, тому що є власне його добро?

Образ каналу, що на невеликій відлеглости котив свій булькотливий скарб для інших, мордував його. Обурювало його, що жите проходило повз його хату не даючи йому користи, через те що так хочуть закони.

Раптом схопив ся як чоловік що наважив ся і ломить ся навпростець щоб справдити свою думку.

— Поливати! Поливати!

Жінка вжахнула ся, побачивши разом усю небезпечність тієї нещасної думки: Бога ради, Батісте!.. на тебе накинуть ще більший штраф; а то ще ображені наслуханістю судді позбавляють води на віки. Треба поміркувати спершу... краще зачекати.

Але Батіст мав ту завязу впертість спокійних і смирних людей, котрі коли втратять спокій, то не швидко його знаходять знов.

— Поливати! Поливати!

І Батістет повторяючи весело батькові слова, вхопив заступ і вискочив з хати, а за ним його сестра й дрібніші діти.

Всі схотіли взяти участь у роботі, що здавала ся забавою.

Родина відчувала веселість люду, що повстаючи повертає собі свободу.

Попрямували всі до каналу, що булькотів у тіни. Широчезна рівнина губила ся в синій сутінї, хвилювались очерети гомонливими темними масами і зірки тремтіли в небеспому просторі.

Батіст увійшов у канал по коліна й відсунув заставку що затримувала воду, тим часом син, жінка й навіть мала дівчина напали ся з заступом на берег, прокопуючи рівчаки, якими пішла вода з хлюпотінням.

Вся родина дізнавала почуття свіжости й добробуту. Земля співала радісно з жадібним буль-буль і та пісня діходила всім їм до серця. Напий ся, напий ся, бідолашна! І вони грузили свої ноги в грязюку ходячи зігнувшись по всьому полю та доглядаючи щоб вода всюди рівно розходила ся.

Батіст рикав від жорстокого задоволення, яке справляє здобутте забороненого. Яка вага зпала з його!.. Тепер нехай приходять судді, нехай собі роблять усе що хочуть. Його поле напоїло ся, а се найголовніша річ.

І як його тонкий слух людини звиклої до самотности наче завважив де який непевний гомін у сусідніх очеретах, він побіг до хати й зараз же вернув ся тримаючи в руках свою нову рушницю.

І з зброєю в руці, держучи палець на куркові, він заставав ся більш години біля застави каналу.

Вода не йшла далі, а розливалася по Батістовім полі, і воно пило й пило з жадобою хворого.

Може бути що ті що були нижче, нарікали; може бути що Піменто, повідомлений, як атандадор, блукав недалеко, обурений нахабним зламанням закону.

Але тут був Батіст, як вартовий біля свого врожаю, безнадійний герой боротьби за свою родину, оберігаючи своїх, що рушали ся по полю розганяючи воду, готовий пальнути в першого хто наважить ся заложити заставку та вернути на старий шлях течію води.

Була така гордовита постать того чоловіка, що нерухомо виднів ся на середині каналу; було видно в сій чорній тіни такий твердий намір прийняти кулею того хто зявить ся, що ніхто не вийшов з поблизьких очеретів, і його поле пило протягом цілої години без жадного протесту.

І що найбільш дивне — в найближчий четвер атандадор не потяг його перед Водяний Трібунал.

Городарство зрозуміло що в давній Барретовій хатині єдиною цінною річчю була рушниця на два набої, що недавно купив приبلуда, що з африканською завзятістю валенсійця охоче готовий був би недоїдати, аби тільки мати за дверима своєї хати нову зброю, що збуджує заздрощі та надає повагу.

V.

Що дня, як світало, вставала з ліжка Росета, Батістова дочка, і з припухлими від сну очима, простягаючи руки та мило потягаючись, від чого здригалося все її тіло стрункої білявої дівчини, відчиняла двері хатини.

Скрипіло коліщатко біля колодязя, стрибала гавкаючи з радощів біля її спідниці миршава собачка що ночувала на дворі, і Росета при світлі останніх зірок, випліскувала на лице й руки ціле відро свіжої води, витягнутої з тієї круглої темної ями, оточеної вгорі густими жмурами плюща.

Потім, засвітивши свічку, вешталась по хаті, лагодячи ся до подорожі в Валенсію.

Мати з ліжка стежила за нею не дивлячись, та роблючи всякі уваги. Може взяти собі те що лишило ся від вечері, а як що до сього додасть на базарі штук зо три сардинок, то й буде з неї. Та нехай стережуть ся розбити миску як тими днями. Ага! Ще нехай не забуде купити ниток, голок і черевички для малого. Те створіннячко страшенно швидко зношує! В шуфляді в столику знайде гроші.

І тим часом як мати повертала ся на другий бік на ліжку, солодко приголублена теплом від печи та гадаючи поспати ще з пів години поруч із здоровенним Батістом, що хріп на всі заставки, Росета справляла своє діло. Клала собі в кошик мізерний сніданок, проходила гребінцем по своєму волоссю ясно рудого кольору, наче полиналого від сонця, завязувала під бородою хустку, і перш ніж вийти з хати повертала ся з ласкою старшої сестри, щоб подивити ся, чи добре вкрита дівтора бо турбовала ся за той дрібний народ, що спав на долівці на своєму ліжнику і лежачи покотом від найбільшого до найменшого, від здоровенного Батіста до того маленького що ледве вчив ся говорити, нагадував рядок органних труб.

— Ну, прощайте, до ночі! кричала моторна дівчина, просуваючи руку в дужку кошика, і замикала двері хатини, підсуваючи ключ під двері.

Наставав день. У синястому світлі поранку показували ся по стежках та доріжках низки робітниць, що йшли в одному напрямку, потягнені життям міста.

Ішли гуртки струнких прях, простуючи рівною ходою та вільно ви-

махуючи правою рукою, що різала повітря як дуже весло, і скрикували всі гуртом кожного разу як який небудь парубіка вітав ся до їх із сусіднього поля з крутим жартом.

Росета йшла сама собі до самого міста. Бідолаха добре знала що її товаришки дочки й сестри тих людей що так дуже ненавиділи її родину.

Чимало з їх працювали на тій фабриці що й вона, і сердешна білявка не раз, ховаючи свій біль, мусіла боронити ся від їх причінок. Користаючи ся з її недогляду, вони навідали їй у харчовий кошик усякого бруду а що розбивали їй миску, то вже й не згадає, скільки разів: і не проходили повз неї в майстерню без того щоб пхнути її на гарячий казан де вимочували ся кокони, та взивали її ненажерою й доклали інші призвища придатні для неї та для її родини.

У дорозі вона тікала від їх усіх, як від зграї чортиць і почувала себе спокійною єдине тоді, як бачила себе в фабричному помешканні, старому будинку недалеко Ринку, якого фасада, замальована фресками в минулому віці, все ще зберегла поміж облуплинами та щілинами декілька груп рожевих ніг та профілів голів бронзового кольору, рештки медальйонів і малюнків мітологічних.

Росета з усієї родини була найбільш подобна до свого батька: гаряча до роботи, як казав Батіст про самого себе. Гаряча пара з горшків де вимочувано кокони вступала їй у голову, припікала їй очи, але не вважаючи на те, вона завше міцно стояла на своєму місці, ловлячи в глибині гарячої води відплутані кінці тих мішечків блідого шовку приємного карамелькового кольору, в середині яких у кожному вмирав зварившись працюватий робачок, кукулка з дорогоцінною слиною, за те злочинство, що виробив собі пишну схованку за-для свого перетворення на метелика.

В цілому будинку панував гуркіт роботи, що глушив і втомляв дочок городу, звиклих до спокою безмежної рівнини, де голос лунає на величезному просторі. Зі споду ревла парова машина, випускаючи страшні подихи, що передавались численними трубками. Крутили ся блоки й колеса й гуркали як тисячі чортів і до того, як неначе було не досить ще того гуркоту, прядільниці своїм стародавнім звичаєм, співали гуртом тягнучи в ніс, Оченаш, Богородице Діво, та Слава Отцю, виводячи на церковний лад, як чуєть ся по всіх городах у неділю вранці.

Все се не перешкоджало тому, що співаючи сміяли ся і що потишеньку, між однією молитвою і другою лаяли ся та нахваляли ся дати одна одній доброго щипанця, як розходитимуть ся додому, бо тії дівчата з муринською кровю, поневолені суворою тіранією яка панує в робочій родині і змушені з давніх поколінь дбати про те, щоб перед чоло-

віками стояти з спущеними додолу очима, тут були справжніми демонами зібраними до купи, не стриманими, і тішили ся тим, що вергали з язика все те, що доводилось їм чути по шляхах від візників та робітників.

Росета була найбільш мовчазна й роботяща; щоб не відривати ся від роботи, вона не співала, ніколи не заводила ся ні з ким, і мала таку дотепність навчати ся всякої роботи, що за кілька тижнів стала заробляти по три реала щоденно, майже максимум поденної плати, на велику заздрість иншим.

Тим часом як ті ватаги роспатланок виходили з фабрики під час обіду, щоб поковтати те що принесли в мисці, та сідали колом на тротуарі або в поблизьких порталах, зачіпаючи чоловіків нахабними поглядами аби ті сказали що небудь, а тоді починали пищати, ніби засоромившись, та починали перекрикувати ся безсоромними словами, Росета зіставала ся в куточку в майстерні, сидючи з двома або трьома добрими дівчатами, що були з иншого городу, з правого берега річки і їх ні трохи не цікавила сторія дядька Баррета і ненависть товаришок.

Перші тижні Росета з деяким острахом дожидала того часу коли смеркає і коли треба виходити з фабрики.

Боячи ся товаришок, що мали йти тією самою дорогою що й вона, задержувала ся деякий час на фабриці, даючи їм пройти попереду як вихор, з якого виривали ся безсоромні сміхи, тріпанне одежи, сміливе пащикунанне й дух здоровя, грубого й міцного.

Вона йшла помалу улицями міста в свіжому зімовому смерку, купуючи те що наказувала мати та зупиняючи ся щоб подивити ся перед виставками в вікнах, що вже починали освітлювати ся, і нарешті перейшовши міст поринала в темні проулки передмістя щоб вийти на Альборайський шлях.

До того часу все йшло гаразд. Але далі підходила до темних городів, з їхніми таємничими голосами, з їх темними страшними посталями, що проходили повз неї, вітаючи її похмурим: „Добрий вечір“, і починав ся жах, цокотінне зубів.

І не то щоб її лякали тиша й темність, як добра дочка поля, вона до їх звикла. Певність що вона нікого не стріне в дорозі дало б їй почуття безпечности. В своєму страху вона ніколи не думала, як її товаришки, про мерців, відьом і примари, її непокоїли тільки живі люде

Вона пригадувала собі з що раз більшим острахом деякі сторії з городарського життя, які вона чула на фабриці; страх дівчат до Піменто та инших гульвіс, що збирали ся в Копиній корчмі; бузувіри що хапали дівчат за що попало й штовхали їх на дно каналу, або закидали за повітку. І Росета що не була вже невиннятком від свого всту-

пу до фабрики, давала летіти своїй уяві до крайніх меж страшного і бачила себе зарізаною рукою одного з тих потвор, з розпоротим животом, вичиненою з середини як ті діти, про яких оповідали перекази городарства, і з яких таємничі злочинці витягали смалець, щоб приготувати чародійні ліки для багатирів.

В зімовому смерканні, темному й часто дощовитому, Росета перебувала тремтячи більш половини дороги. Але небезпечність найбільш люта, найбільше страшна перешкода була майже на прикінці, вже недалеко від її хати то була славетна корчма Копи.

Там була нора звірини. То була найбільш людна й освітлена частина дороги. Гомін розмови, вибухи реготу, бренькання гитари і вигуківанне приспівок виривали ся з тих дверей що палали вогнем як уста печи й кидали на чорний шлях картку червоного світла, в якій ворушили ся грубі тіни.

І от бідолашна пряха, доходячи до того місця, зупиняла ся в непевності, тремтячи як героїня з казки перед печерею людодоїда, радніша подати ся ланами щоб обійти позаду того будинку, пірнути в канал, що тяг ся побіч шляху, сховати ся зігнувши ся поміж високими берегами, все зробити, аби не йти перед тим червоним устем, з якого виривав ся гамір піяцтва й звірства.

На останку наважувала ся; примушувала свою волю, як люди на що хоче кинути ся з високости, і берегом каналу, легенькою ходою і з тією чудовою рівновагою, що її дає страх, прудко проходила повз таверну.

Як легка хмаринка, як біла тінь, вона не давала часу виразно зявити ся мутним очам гостей Копи.

І поминувши корчму дівчина бігла та бігла, і їй здавало ся що хтось біжить за нею наздогін, почувала що за її поли вчепили ся дужі пазурі.

І прояснювала ся тільки тоді, як чула гавкання собаки з свого двору, того незграбного створіння що наче на глум звало ся Зіркою, яка зустрічала її серед шляху, підскакуючи й лижучи їй руки.

Дома ніхто не знав, яких страхів зазнавала Росета в дорозі. Бідолашна дівчина набувала спокійною виразу ввійшовши в хату і на запитання неспокоїної матері, відважно відповідала, запевняючи що вернула ся з товаришками.

Пряха не хотіла щоб батько мусів виходити ввечері з хати на шлях та проводити її. Вона знала про ненависть сусідів: Корчма Копи з її розбишаками завдавала їй великого страху.

І другого дня вона вертала ся на фабрику, щоб терпіти на повороті до дому ті самі страхи; єдина надія її підбадьорувала, що затого

настане весна з її довшими вечерами, з ясним смерканнем, що дозволить їй вертати ся до хати раніш ніж споночіє.

Одного вечора Росета відчула де-яку полегкість. Ще поблизу місто вийшов на шлях чоловік, що став іти тією самою дорогою що й вона.

— Добрий вечір!

І тим часом як пряха пішла високим берегом, що межував з шляхом, чоловік ішов низом поміж глибокими коліями, вибитими колесами возів, спотикаючи ся на побиту цеглу, черепки й навіть скляні речі, якими дбайливі руки хотіли загатити вибої давнього походження.

Росета показала ся спокійною. Вона пізнала свого товариша ледве він повітав ся з нею. То був Тонет, онук дядька Томби, вівчаря. Добрий парубок, що служив за челядника в Альборайського різника і з якого глузували пряхи, зустрічаючи його на шляху, та тїшили ся з того, як він червонів та відвертав вид, од найменшого слова.

Дуже боязкий хлопець!.. Не мав на світі иншої рідні окрім діда; працював навіть у неділю, і ще й ходив у Валенсію збирати гній на грядки свого хазяїна, крім того що помагав йому різати скотину, обробляв землю й розносив мясо по багатших хуторах, і все тільки на те, щоб заробити на хліб собі й своєму дідови, та ходити у старій одежі свого хазяїна. Він не палив тютюну; двічі а може трічі за своє життя заходив до корчми Копи, а в неділю, коли мав кілька вільних годин, замість сидіти на Альборайському пляцу підобгавши ноги, як инші, та дивити ся як жваві хлопці грають у мяча, ішов у поле, блукаючи навманки плутаною сіткою стежок, і коли надibuвав дерево обсідане птаством, то зупиняв ся там приваблений пурханнем та цвіріньканем городніх прибуд.

Люде вбачали в йому де-яку чудерність діда його, пастуха. Всі дивились на його як на нещасного, боязкого й слухяного.

Пряха підбадьорила ся від компанії. Завше почувала себе більш безпечною побіч чоловіка, а найпаче з Тонетом, що збуджував довіру.

Заговорила до його, питаючи ся, відкіля він-іде, і парубок невідразно відповів із своєю звичайною несміливістю: „Відтіля... відтіля“.- І замовк як неначе б сі слова коштували йому великої праці.

Ішли собі шляхом мовчки, і розійшли ся перед хатою.

— Добраніч; спасибі — промовила дівчина.

— Добра ніч — і Тонет зник повернувши до села.

Се був випадок без ваги, приємна зустріча, що позбавила її страху; нічого більше. І про те Росета сього вечора повечеряла й положила ся спати все гадаючи про Томбиного онука.

Тепер вона згадувала ті рази що зустрічала його в дорозі і їй на-

віть здавало ся, що Тонет старав ся завше йти тією самою ходою що й вона, хоч трошки зістаючи ся позаду, щоб не звертати уваги гострих на язик прях... Здавало ся їй навіть, що часом обернувши ся раптом назад, вона ловила, що його очи втуплені в неї!..

І дівчина, як неначе б вона випрядала кокон, хапала ті вільні кінці своїх спогадів і витягала та витягала, пригадуючи собі все що в її існуванні мало відношення до Тонета: як вона побачила його вперше, і той рух спочутливої симпатії, що відчула бачучи як пряхи кепкують з його, а він похнюпившись і соромливо приймає ті жарти, не мов та зграя гарпій збуджувала в йому острах; потім часті спіткання на шляху і пильний погляд хлопця, що наче хотів щось їй сказати.

Другого дня як ішла до Валенсії, то його не бачила, але пізно ввечері повертаючи ся до дому дівчина не почувала страху, хоч було темно й накрапав дощ. Вона передчувала, що зявиться ся її товариш, котрий так її підбадьорував, і справді він вийшов дорогою майже в тій самій містині що попереднього вечера.

Був такий саме проречистий, як завше. — Добрий вечір! — і пішов поруч із нею.

Росета була більш балакуча. Відкіля він іде? який випадок, що вони здибали ся два дні поспіль! А він тремтячи, наче слова коштували йому великого усування, відповідав як завше: „Відтіля... відтіля“.

Дівчина, хоч і була так саме боязка як і він, проте почувала велику охоту засміяти ся з його збентеження. Вона стала йому казати про свої страхи, про переляк що зазнавала в дорозі зімової доби, і Тонет заохочений тією підпорою що давав дівчині, розімкнув на решті уста, щоб сказати їй, що він часто проводитиме її. У його є завше справи на городі для свого хазяїна.

Попрощали ся коротко, як і попереднього вечера, але сієї ночі дівчина неспокійно перевертала ся на своєму ліжку, знервована, їй снилось усяке страхітте, ніби вона йде шляхом чорним, дуже чорним, а за нею величезний собака, що лиже їй руки і має таке саме обличча, як Тонет, а потім вискочив вовк і вкусив її своєю мордою що невразно нагадувала осоружного Піменто, і обоє загризли ся і взяли ся до зубів, і вийшов її батько з палицею, і вона плакала, як неначе на її спину падала та палиця, що молотила її бідну собаку і таке все верзло ся їй в уяві, але вона вважала в усіх раптових сценах сього сну онука дядька Томби, з його блакитними очима й дівочим обличчем, порослим білявим пухом, що був першим обявом віку дорослої людини.

Вона встала як побита, наче очунявши від божевілля. Того дня була неділя і вона не йшла на фабрику. Сонце заглядало в віконце її кімнати і всі в хаті вже повставали. Росета почала чепурити ся щоб іти з матір'ю до служби.

Від свого диявольського сну вона все ще була мов не своя. Почувала себе іншою з іншими думками як неначе минула ніч була стїною що подїлила на дві половинї її істнування.

Вона весело приспівувала, як пташка, добуваючи з скринї убрання та розкладаючи його на ліжку, ще теплому, що ще заховало відпечаток її тіла.

Їй дуже подобала ся недїля з її волею вставати пізніше з вільними від роботи годинами і з маленькою подорожю до Албораї щоб послухати церковної відправи. Але ся недїля була краща за інші, ясніше сяяло сонце, голосніше співали пташки; крізь віконце вривало ся повітре, що дихало щастем, і як його сказати!.. в сьому ранкові було щось нове й надзвичайне.

Вона дорікала собі, що до того часу зовсім не дбала про свою вроду. В шістьнадцять лїт уже час думати про те щоб прибрати ся. Яка вона була дурна, що завше сміяла ся, коли її мати звала її незграбою.

І вона, наче нові убрання що бачить у перше, надягла через голову обережно, немов би вона була з тонких блонд, перкалеву сукню, що служила їй кожної недїлі і наложила корсет, неначе її не досить ще стисла та арматура з високих дощечок, той справжній корсет валенсійської робітницї що без жалю втоптує ще не розвинені груди, бо на городі вважаєть ся соромом дївчинї, коли вона не ховає принадних прикрас природи, щоб ніхто не міг бачити з грїшною думкою в дївчинї майбутного материнства.

У перше за все своє житте пряха перебула більш чверти години перед дзеркальцем завбільшки з долоню в сосновій лякерованій оправі, що подарував їй батько, дзеркальце, в яке треба було роздивляти ся на своє лице частками.

Не велика з неї красуня, вона се знала; але на городі можна здібати десятки поганьших за неї. І сама не знаючи чому, вона тїшила ся дивлячи ся на свої очі ясно зелені, на своє личко позначене руденькими плямками що сонце виروضує на смаглому виду, на русяве ясне волоссе, блїде й тонке як шовк, носик з тремтячими ніздрами, що підіймав ся над губою отїненою пухом як стиглий овоч і розкриваючись показував два разки міцних і рівних зубів, блискучих і білих як молоко, що своїм виблиском наче освітлювали обличчє, злидарських зубів.

Її матерї довело ся чекати; бідолаха підганяла її, метушила ся по хатї, наче її шпигав той дзвін що чув ся з далека. Ще спїзнять ся на службу. А тим часом Росета спокійно чесала ся та знову перечісувала ся, мало задоволена; запинала ся мантилею та смикала її з досадою бо вона все не була їй до вподоби.

Переклав з іспанського *В. Самійленко.*
 (Далї буде.)

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Василь Доманицький.

† 28.VIII. 1910.

Ще одна утрата сього сумного, многосмертного року! Правда, віджалувана вже наперед, від коли стан здоров'я покійного признано безнадійним, і кожний новий місяць здавав ся вже ласкою долі, — а проте незмірно гірка і обидна. Таке невичерпане джерело непережитої енергії, такої глибокої й непереможної любови до свого народу, до українського життя і його відродження закрило ся, важкою землею забило ся з сею смертю!

Покійник зістанеть ся на завсїгди характеристичним репрезентантом того молодечого бадьорого руху, що прокинув ся на Україні російській з кінцем минулого столїтя. Не розбираючи ідейних ріжниць чи гурткових рахунків, кидав ся він в найріжнійші сфери, несучи молодечий запал і незвичайну роботячість всюди, де лиш був „український дух“, не розбираючи дуже між точками приложення своєї енергії, не дуже між ними вибираючи. Не зіставив тому таких трївких результатів своєї праці, які міг би лишити при своїх видатних здібностях і незвичайній робучості навіть за такий молодий вік, але скрізь покидав замітний слід своєї праці й свого одушевлення для розвою українського життя.

Як вихованець одної з київських гімназій належав до жвавого і свідомого українського гімназїального гуртка і як товариш одного з синів пок. Володимира Антоновича зблизив ся до нього й став його пильним учеником і близьким чоловіком. Записавши ся в 1896 р. на історичний віддїл і працюючи під проводом Антоновича, заразом працював в „Київській Старині“, ведучи в нїй хронїку, і значно оживляв журнал замітками і звітками з сфери українознавства. Заразом вїйшов в кружок молодїжи, що гуртував ся коло пок. Ол. Конинського, займаючи ся видаваннем популярних книжок (будуче видавництво „Вїс“). Скінчивши університет в 1900 р. ділив свої зайняття далї між інтересами науковими і отсими редакційними та видавничими. В історії його інтереси осереджували ся головнo коло української козаччини і крім кількох дрібнїйших статей і справоздань з сеї сфери в Записках Наук. тов. ім. Шевченка та Науковім Збірнику 1906 р. дав він більшу монографію: „Козаччина на переломі XVI-XVII вв.“; се була його кандидатська праця, котру він розширював і доповнював потім, але через недогідні обставини свого пізнїйшого життя не міг довести до такого вигляду, яким бажав її бачити і мусїв надрукувати в півобробленім виді (1904). Зайняття в редакційнім архіві „Київ. Старини“ насунули

йому иньшу працю, яка потягнула його інтереси в иньший бік: в руки йому попала збірка пісень Ходаковського, він зайняв її студіюванням і результати сих студій подав в ціннім причинку до історії української етнографії „Піонер української етнографії Зоріан Доленга Ходаковський“ (1905), але видання самого збірника не міг на жаль зробити. Займався також археологією і в своїм сільським осідку, в с. Колодистім (в Звенигород. повіті) зробив цікаві розкопки, що викрили тут оселі т. зв. передмікенської культури (пізне-неолітичної доби, з характеристичними глиняними мазанками і оригінальною глиняною посудом); на жаль річи з сих розкопок пропали, а й справозданне покійного, вислане ним до петербурської археологічної комісії, видруковане А. Спіциним без імени Доманіцького (в Извѣстіях археол. ком. кн. XII). ¹⁾ Наукові зайняття приходило ся йому вести лише уривками: грудна недуга, прокинувши ся при кінці університетських студій, змушувала покійного вести жите мандрівне, відривала раз у раз від задуманих плянів, від розпочатих робіт, від налаштованих зайнять. Кілька зим перебував він в Криму, то у батька на селі, в полудневій Київщині, то виїздив на адриатицьке побереже.

Але й сі виїзди для поратовання здоров'я не були ведені систематично й пляново, та й занадто часто покійника, при його гарячій енергії й невсищнім бажанню попрацювати для українства, захоплювала якась справа і тоді вся гігієна йшла в кут. Так сидючи у батька на селі в 1905 р. захопив ся він справою кооперації, організував товариські крамниці в своїй околиці, й справді багато зробив для коопераційної справи і для народного усвідомлення в своїх сторонах, — але заразом придбав собі в урядових сферах репутацію пренебезпечного ворохобника, і з сього часу приходило ся йому тікати раз-у-раз від особливої уваги начальства. Поручена йому редакція нового видання „Кобзаря“ перекинула його в 1906 р. до Петербурга, де він пробув довший час, працюючи над Шевченковими автографами, з великою користю для текста Кобзаря і з великою шкодою для свого здоров'я. Результатом були дуже цінні видання „Кобзаря“ 1907 й потім 1908 р., що робили значний поступ і що до повноти і що до усталення тексту, і велика праця: Критичний розслід над текстом „Кобзаря“ (1907). Заразом дуже діяльну участь брав покійний також в видаванні популярної газети для селян „Рідна Справа“, що виходила в Петербурзі зимою 1906/7 р. як орган української фракції в другій Державній Думі й мала великий успіх серед селянства, потім в видаванні „України“, себто Київської Старини в новій українізованій формі, що виходила в р. 1907. Але того ж

¹⁾ Зазначую се, сповняючи бажання покійника, висловлене в одному з передсмертних листів його до мене.

року нагинки адміністрації, що закінчили ся його висилкою в Вологодську губернію, змусили покійного виїхати за границю і тільки се вирятувало його від невідної подорожи на північ. Перед виїздом йому привело ся познайомити ся з рукописною спадщиною Марка Вовчка, що саме умерла тоді, й се дало новий напрям зайнятям і інтересам покійника. Він зайняв ся розслідом старого і замотаного питання авторства Марка Вовчка, участи в нім Оп. Марковича і П. Куліша і справді розсвітив се питання основно, можна думати — вже на завсїди. Так зявили ся його статї: М. Ол. Маркович — авторка народніх оповідань, в Л.-Н. Вістнику 1907. Авторство Марка Вовчка, в Записках Наук. тов. ім. Шевченка, 1908, і ряд меньших статей в ріжних виданнях. Сї зайнятя Шевченком і Марком Вовчком рішучо звернули інтереси покійного від історії в сторону історії літератури й дали йому в історії сеї другої науки у нас трівке і почесне місце. На жаль дальших студий в сїм напрямі не дозволило йому здоровле.

Я зазначив лише головніші моменти, де діяльність покійного полишила особливо замітні слїди. Поруч з тим ішов безконечний ряд заміток, рецензій, дописей, фелетонів, перекладів по ріжних журналах і газетах України російської й австрійської. Зїд пера покійника вийшов довгий ряд популярних книжечок для народа по сільському хазяйству, кооперації, етнографії й історії; чимало наукових популяризацій і заміток про шлюб і розвід на Україні, про українські домагання перед комісією 1767 р., про портрети Мазепи й т. ин. Безнадійно хорий, ледво живий до останніх днів він працював неустанно, запопадливо, в тім знаходячи єдину утіху, й найбільшим горем його було, що все меньше й меньше часу позволяли йому віддавати сій праці.

Останні роки покійний прожив в Закопанім і воно добре служило йому. Досить нещасливо порадили йому відси переїхати до полудневої Франції: переїзд змучив його страшенно, в новім окруженні почув він себе ще більше чужим, і з останніх листів його з Arcachon все сильнїйше віяла туга. Дїставши від російського правительства право повороту до Росії, він став вибирати ся на Україну і зовсім зібрав ся був в дорогу — але здорове погіршало ся, і не виїхавши, покійний вмер в Аркашонї 12 н. ст. вересня, до останніх хвилин ще сподїваючи ся вернути ся на Україну.

Не довело ся зложити кости свої в землю, котру так любив він і котра любила й його!..

3 російсько-українського життя.

В середині червня обидві палати російського парламенту після закінчення дорученої їм законодавчої програми, а головним чином — фінляндської справи — були розпущені на літній відпочинок. Відпочинок був справді заслужений, бо палати, як слухняні школярі на іспиті, не оступились ні на крок від учительської указки, і витримали іспит блискуче: фінляндський закон був проведений без найменшої відміни проти проєкта, і його ініціатори з легким серцем могли собі прошепотіти той поклик, з яким нетерплячий Пурішкевич вискочив в державній думі, як півень на пліт: „*finis Finlandiae!*“ Справді, тої Фінляндії, яка була досі, — того шматочка Європи в організмі російської держави, — більше немає; центр адміністративної ваги сеї країни новим законом перенесено до Петербурга, і красава автономія Фінляндії зробилась фікцією, бо до справ загально-державного значіння новим законом залічено найважливіші питання місцевого громадського життя, — з правом і на далі ширити круг компетенції уряду.

Для Фінляндії починають ся нові умови політичного існування, які помалу приведуть її до становища сучасної Польщі. Нетерплячі політики з „істинно-руського“ табору вже подають голос за гуртову переміну фінської крамольної адміністрації, за перейменування країни на „Приботническія губернії“, за вкорочення пануючих в Фінляндії політичних свобод... „Новое Время“ вже остерігає „консулів“, що Фіни ведуть широку агітацію проти нового ладу, що вони, мовляв, зовсім не такі „лояльні“, як удають, а через те і церемоній з ними розводити не слід... В яких реальних формах виявить ся перестрій внутрішнього життя Фінляндії і яким він піде темпом, — залежить од самих Фінів, та по-части од законодавчих російських палат, котрим доведеть ся виробляти нові частинні закони для тих „Приботнических губерній“; але тенденція перестрою намічена виразно: „ви — наші, то й живіть, як ми“... Відповіді фінського народу на се ждати недовго, бо на початок вересня визначено надзвичайний сойм котрий має виробити порядок обрання представників од Фінляндії в Державну Думу та в Державну Раду, по новому закону. Навряд чи та відповідь буде инша, ніж була в попередніх постановках сойму та в відозвах, що подавали фінські представники в комісіях. Але можна собі уявити, який неспокій, яка тривога панує тепер в душах того маленького народу, що за яких сотню літ зміг стати в рівень з самими культурними країнами Європи; який розклад і розрух, який занепад духу почнесть ся у Фінів перед неминучо перспективою зречен-

ня свого громадянського ладу, своєї звички до політичної волі... Кому се все було треба і кому се буде на користь? Хіба як ілюстрація того, що нема на світі ширішого революціонізму, як у російського консерватора... Історія йому не цікава, культури своєї він не спромігся за тисячу літ виробити, — то й до чужої йому діла немає: нічого не пожалує, потрощить і знищить все, що йому перебиває відчувати своє першенство... звичайно, коли має силу. І руйнуватиме життя навкруги себе без гніву, без ненависти, — а спокійно, наче з якого предковічного обов'язку. По що і за що? А так, — бо воно стоїть на дорозі... А куди йому дорога — тому революціонеру — консерватору — він і сам не знає... І під його важким гнітом никнуть парости громадянського ладу, гине ініціатива, — а на здичавілім ґрунті буйно росте бурян особистого еґоїзму, безпринципності, інтересів кишені...

Яким пишним цвітом пішли по Росії сі інтереси, показують наслідки сенаторських ревізій, — з котрими не знають що далі робити... З легкої руки сенатора Гаріна, ревізії інтенданських округів виявили таку глибину адміністративної розпусти, яка десь в иншій державі дала-б привід до самої радикальної переміни і людей і порядків в інтенданському ділі. Організація державного грабительства в військовім господарстві така широка і міцна, так добре пристосована до спеціального завдання — годувати військовим бюджетом зграю інтенданських паразитів, так глибоко, нарешті, впиалась в звичаї і звички заінтересованих верств, що тільки короткозорість або нещирість може накладати якусь надію на вплив ревізій та судових кар на зменшення чиновницького хабарства та шахрайства. За пятьдесят літ, з кримської війни нічого не перемінилось в інтенданських справах. Правда, ще не було такого сміливого і рішучого походу на адміністративне шахрайство, як осе тепер. Вже десятки інтендантів самих високих чинів скинуто з посад і розсажено по острогах, дождати суду. Але-ж що глибше сенатори запускають свої руки в таємниці інтенданської комерції, то все більше турбують ся казенні патріоти, остерігаючи правительство перед нечуваним досі приниженням адміністративного „престижу“... Раніш патріотична преса, обурюючись наслідками ревізій, кивала на поставщиків, звичайно Жидів, накликаючи на них кару, бо се вони, мовляв хабарники спокусили невинних чиновників на лху путь; тепер „Новое Время“ в сердитій статті радить покинути ті жарти з ревізіями, бо окрім хаосу і дезорганізації такі безмежні ревізії нічого не дадуть, а врешті дійде до того, що й на самого Гаріна доведеть ся наслати ревізора... І ось, наче в відповідь на таємні бажання патріотів, сенатор Гарін одходить од розпочатого діла ревізії, бо його настановлено членом Державної Ради... Инші ревізори — поки що — роблять своє діло в Петербурзі, Москві, Казані Одесі, Варшаві, Сибіру

ЛНВістник 1910, кн. IX.

35

і т. и., але трудно бути певним, що врешті не зостанеться все, як було, — хіба з переміною зверхньої форми. Бл хабарництво давно вже обернулось в „природу“ російського казенного господарства, а... „гони природу в дверь, — она влетитъ въ окно“...

І, само собою, така „природа“ не в самого тільки інтендантства.

Ще не доведена до краю справа поліційного господарювання в Москві — під управою генерала Рейнбота, що тепер дожидає суду, а тим часом надрукував цілий фоліант своїх пояснень до тої справи, доводячи, що всі його провини або санкціоновані вищим начальством, або вийшли з того, що вище начальство не давало йому волі нищити непорядки. Ще не забуті вчинки київських „сищиків“, що годувались коло злодійства та розпусти. Отсе недавно викрито організацію торгу поліційними посадами в Київській таки губернії. А осе розпочала ся судова ревізія київської округи міністерства доріг, а поруч з нею іде ревізія внутрішня, од міністерства. І з перших кроків тої ревізії виявилась така вакханалія інженерського господарювання на сухих і на водяних шляхах, що знов треба боятись, як-би з тривоги за „престиж“ адміністрації не скінчилась справа відданєм на Божу волю... Досить, що по підрахункам київських часописів, за останні 10 літ, київськими інженерами перебрано з казни лишку 33 мільйони рублів; не диво, що начальники київської округи кидали службу, маючи мало не мільйонні капітали... Власне, ся „путейська панама“ могла-б бути виявлена як слід до краю, бо, окрім міністерства, вона здалась дуже цікавою і київському прокурорському догляду; але, само собою, — де замішано „престиж“, там ручатись за нормальний хід судового розсліду дуже трудно...

Самий свіжий факт з ревізійної епопеї — се визначена найвищою властю комісія з трьох членів Державної Ради, — для розсліду порядків корабельного будівництва і взагалі хозяйнування морського міністерства. Сим дана відповідь вищої влади на бажання, що висловила по весні Державна Дума: щоб морське міністерство було оддано під сенаторську ревізію. Зовсім несподівано впала ся новина на морську адміністрацію і може завдасть їй чимало клопоту, — але... се всеж не ревізія. Вже сама форма, яку вибрано за-для полагождення непорозумінь з морським будівництвом, показує, що „престиж“ морських інженерів навряд чи буде нарушений і що громадянство, може, й не довідасть ся про „таємниці морської глибини“, які виявить розслід комісії... А тим часом в тій глибині потонули великі мільйони народніх грошей, і вона вимагає їх ще та ще...

Картина російської дійсности виходить дуже виразна... Як не як, а сей рік дасть цікавий матеріал для календарних ілюстрацій російсь-

кого життя в порівнанні з іншими державами... Тепер дуже розповсюджені такі діаграми, де становище військового діла в усяких державах виявляється постатями москалів — од височенного велетня („Росія!“) до ледве помітного, як комашка („Данія!“); державний борг — символізується малюнками лантухів з грошима (очевидно, позиченими), — і знов на першому місці величезний лантух („Росія!“), а на останньому дрібнесенький мішочок — якоїсь більш хазяїновитої держави. Отже ці діаграми можна продовжити — і намалювати для характеристики казенного господарювання в Росії здорovenного злодія і ще більшого ревізора...

Казенні патріоти сказали-б на се, що не можна з сумних окремих фактів, робити загальні характеристики, з прикрих ненормальностей виводити норму... Коли-ж, на великий жаль, в умовах російського життя — і то не сучасних тільки, — згадайте коли написано „Ревизора“! — ці ненормальности саме увійшли вже в норму, і за виїмки треба лічити те, що під сю норму не підходить. Не дурно-ж, коли на недавньому петербурському зїзді представників дворянства один з щирих, але, очевидно, трохи наївних дворян поставив на обсуд своє бажання подякувати правительству за енергічну боротьбу з хабарництвом, то ся невчасна пропозиція викликала серед дворянства велике обурення і була рішуче одхилена...

А от у Фінляндії норми зовсім інші, і в тій діаграмі, про котру я говорив, не знаю, чи знайшлась би потреба малювати для сеї країни хоч-би маленького злодійкуватого інженера та повсякчасного ревізора... Там, де адміністрація і народ — одно, де чиновники перейняті тими-ж ідеями, що й громадянство, і працюють не для вдоволення начальства, а для добра своєї країни, з якої вони вийшли і яку знають і люблять, — там ревізорам з диктаторськими правами нема чого робити... І чи треба, щоб у Фінляндії стало, як в усіх інших країнах Росії, а не навпаки?

Як раз тепер становище тих інших країн Росії малюється дуже сумними, але характеристичними рисами: окрім епідемії інтендантських ревізій по всій державі гуляє епідемія холери, почавшись три роки тому в Петербурзі... А отсе вже з другого кінця — з Одеси — насуває епідемія чуми. Адміністрація метушиться, їздять санітарні комісії, медичинські інспектори... Але як у Петербурзі, не уважаючи на заходи адміністрації загальної і мійської, холера перебула три роки і подає надію, що зостанеться й на далі, — так і скрізь пошести йдуть собі своїм шляхом, бо не мають проти себе єдиного ворога, який їм страшний: культурного ладу життя... А коли настане той культурний лад, — не вгадати, бо ті способи, якими він здобується, звуться: школа, просвіта, вільна думка, вільне слово, громадське самопорядкування, —

се-б то такі „жупели“ та „металли“, що для де-яких сфер далеко страшнійші, ніж чума та холера... І поки що — ми бачимо тільки низку фактів адміністративної боротьби проти культурних інституцій: закриваються просвітні товариства, літературно-артистичні організації, громадські бібліотеки, забороняють ся учительські зїзди, нищить ся енергія і тяжка праця, покладена на ідейну роботу, на підвищення культури... Все йде на жертву Молоху централізма і націоналізма. І — дуже характеристична подробиця — навіть сенаторські ревізії, окрім спеціальної мети вишукувати хабарників та казнокрадів, беруть на себе, по місцевим умовам, і націоналістичні завдання. В Варшаві сенатор Нейдгарт, між иншим, воює з уживанням польської мови і закриває ті громадські інституції, де знайдено польську мову в діловім листуванні. Вживання рідної мови, таким чином, постановлено на одну міру з нечесною службою, з злодійством... Ще крок далі — і ми прийдемо до того принципу, що деколи вже й прикладаєть ся до російського життя „незалежними обставинами“: аби був „истинно-русскій“, а там роби собі що хочеш!

При таких умовах, при тім напрямі, який дала третя державна Дума парламентському ладу в Росії, питання національного життя, культурного розвитку недержавних націй заплутуєть ся в якийсь мертвий вузол, якому не бачиш виходу... І найміцніше сей вузол затяг ся як раз над українським людом, над самими пекучими його потребами і інтересами. Якось несподівано для української інтелігенції, її скромні поривання вивести свій нарід з темноти, прибрали в очах російських націоналістів характер погрози самому існуванню Росії, — і патріотична преса останніми часами лавою піднялась проти українства, не розбіраю, чи способів, аби звести се страшне видовище з світа... Полювання йде завзяте. Старі мисливці вже самі не женуть „звіря“, а тільки виробляють плани облави, та підюжують молодших. А сі вже голосять, кличуть хортів, цькують, переймають... І дивна річ — в сій погоні за українською дичиною російські Філевичі, Савенки і Бобринські збіглись до купи і братерські привітались з своїми запеклими ворогами — вшехпольським панством...

Найвиразнійше виявилось се зворушливе єднання в справі німецького шпигуна Раковского, з якої на короткий час зробила собі втіху вшехпольська преса, — а за нею і... „вшехруска“. На підставі здобутих у сього шпигуна „документів“ Kurjer Warszawski надрукував акт обвинувачення проти українських діячів, інституцій і органів преси, — що вони ніби накладають з Німцями, ведуть в Галичині політику користну Германії і за те дістають від Німців певні субсидії... Під час загострення польсько-українських відносин в Галичині ся байка Полякам була дуже на руку: з усякими застереженнями що-до непевности само-

го „джерела“ обвинувачень, галицькі часописи — польські й москвофільські смакували подробиці „документів“, як безсумнівні і висловляли своє обурення проти „зрадників“ австрійської держави і „славянської ідеї“, — се вже, очевидно, на здогад славянолюбним верствам російської інтелігенції. І справді, з сього боку час теж був вибраний добре: д. Філевич як раз збирався на славянський зїзд у Софію, то особливо був перейнятий чуттям славянської солідарности і з радістю підхопив обвинувачення на сторінках „Новое Время“. І підхопив дуже вчасно, бо тоді вже Поляки, побачивши, що опинились в прикрім становищі, почали зрікатись кумпанії Раковского... А Філевич не зрік ся: „Що-ж, — каже він, — що джерело не дуже чисте! Вже люде дурно не брехали-б. А що вони тепер зрікають ся, то, се з переляку, щоб їх самих не обвинуватили в змові з москвофилами...“

Про справу Раковского і про викликану нею полеміку в польській і українській пресі — нема чого довго розводитись. При сучасних відносинах між Поляками і Українцями в Галичині, для польської шовіністичної преси таку вагу має всяка пляма на українськім руху, що як би обвинувачення Раковского мали хоч яку-небудь підставу, то певне Полякам було-б не трудно знайти фактичні докази тієї української „зради“. Отже не знайшлось нічого, окрім тих „документів“ з небувалими назвами українських інституцій і призвищами небувалих українських діячів, — і сього досить для характеристики всеї справи... Але не можна не спинитись трохи докладніше на виявленім сією справою цікавим факті повного єднання польських і російських націоналістів в спільнім почутті ворожнечі до Українців.

Найгірше в сій оригінальній спілці почувають себе, очевидно, Поляки, — бо, справді, їм треба було забути власну історію, щоб так легко прикладати до другого народу пляму державної зради... За те д. Філевич, з виглядом твердого переконання, говорить про Українців „на німецьких послугах“, про те, що український рух завжди був „знаряддем у чужих руках“... Бідний той рух! Скільки літ українському народу, стільки й тому руху, — а все він на людське око якийсь „незаконно-рождений“.. — і такі опікуни, як д. Філевич, все йому підшукують батьків десь на стороні... Був час, коли той рух дошкуляв Полякам, і вони шукали йому батьків в Московщині. Був і такий час, коли російські патріоти виводили український рух з „польської інтриги“. А осе вже і ті й другі зішлись на тому, що батьки українському рухови — Німці, бо купили його за кілька сот марок...

Гай-гай! Коли такий небезпечний рух — і так дешево можна купити, — то чом-же не спробують і собі поторгуватись польські націоналісти в Галичині, а великоруські — в Росії?! От би собі викупили з

„чужих рук“ те „знарядде“ і мали-б святий спокій! Еге... Вони-б і купили — сі патріоти, що так дешево цінять честь і права братнього народу, — та знають вони добре, що тут треба платити не грошима, а справедливістю: треба признати Українцям право культурного розвитку на національнім ґрунті... Отже, сеї ціни ні Поляки, ні Великоруси не хотять поступити: Поляки доводять, що Українцям, як гайдамакам зроду не можна дозволити власної культури, — хай вдовольняють ся польською; а д. Філевічу трохи соромно йти проти культури — все-ж таки професор! — то він не соромить ся виправдувати свою ненависть до українства тим, що сучасні Українці, мовляв, поривають ся не до культури, а до політичної самостійности — і через те вони такі небезпечні для держави. Чия вигадка більш огидлива, — чи вшехпольська про німецькі марки, чи д. Філевіча про політичний сепаратизм Українців, — се вже нехай між собою міряють ся „Новое Время“ та „Kurjer Warszawski“. Але цікаве те, що в своїм запеклім ворогуванні до українства д. Філевіч докоряє сучасним Українцям, що вони не йдуть шляхом старих українофілів!.. — „Нічого спільного, — каже д. Філевіч, — з старим культурним українофільством Максимовича і Костомарова сучасне українство не має. Тим українофилам були дорогі малоруські особности, але вони зовсім не зрікались загально-рускої національно-культурної єдности. Теперішні Українці, навпаки, зовсім одкидають загально-руску єдність і марять політичною незалежністю“.

Виходить, що на українофільство Костомарова, з охороною малоруських особностей, п. Філевіч тепер-би згодив ся. А чого-ж то в свій час „культурне українофільство“ вело за собою репресії, арешти, заслання? Чому сам п. Філевіч так уїдав на нього? Майте совість, пане Філевіч, і признайтесь, що коли-б сучасні Українці запевнили вас, що вони про політичну незалежність не думають, загально-рускої єдности не відрікають ся і бажають тільки вільних умов для зросту своєї національної культури, — то ви і ваші однодумці все таки їм тих умов не дасте!

От, під тим настроєм до українства, який виявив в своїй статті п. Філевіч, — відбув ся і сьогорішний славянський зїзд у Софії. Чудний якийсь се був зїзд, наче навмисне упорядкуваний в таким напрямі, щоб показати славянським братам, на що перевів ся колишній неославізм в руках російських націоналістів. З Росії наїхало багато старих генералів, — підбитих старим славянофільством; прибув чогось сам голова третьої державної Думи — Гучков, — мабуть як представник славянофільської течії в думській партії більшости. Кадетів-неославістів не було, але був собі п. Олександр Стахович. Поляків — офіційно не було, хоч брав участь якийсь краківський професор, о-стільки невинний в

національних відносинах Росії, що на банкеті цілував ся з графом Бобрінским на знак польсько-російської згоди. Українців теж не було, — але в купці одеських прогресистів приїхав Українець — д-р Луценко і, мабуть, пожалкував, що приїхав. Був і прихильник польсько-російсько-українсько-білоруської згоди — проф. Погодін. Він потім признав ся, що навмисне поїхав говорити за тих, кого на зїзді не буде. Отака була мішанина, але перед вели, звичайно, д.д. Бобрінский, Вергун та Філевич. З приводу занадто специфічного складу російської делегації болгарські радикали збирались виразно протестувати, але, щоб не нарушати гостинности, обмежились газетними статтями, в яких виявляли справжнє обличчя і дух російських Славян... Сяк-так зїзд відбув ся, були промови, банкети, ціла низка всяких дрібних справ, все що слід, — але переміни в національних відносинах зїзд не приніс. „Чесний маклер“ польсько-російського єднання — д-р Крамарж — з сумом признавав ся, що мета, яку він собі поставив, за останні часи посунулась скоріше назад, ніж уперед. Як осторогу для тих, хто не хоче йти на шлях згоди, Крамарж висловив, між иншим, афоризм: „той не Славянин, хто гнетє Славянина!“ Але і сей афоризм, очевидно, згоди між Славянами не збільшить, бо кожне його згадуватиме лиш собі на користь... І приклади виявились тут-же, на зїзді.

Спеціально українське питання виникло на зїзді завдяки проф. Погодіну, котрий, забувши, що в хаті вішальника не можна згадувати про мотузок, підняв на банкеті тост за відсутних Поляків та Українців. Бобрінский на те вилаяв Українців зрадниками, — і врешті проф. Погодін з п. Луценком заявили, що виходять з російської делегації, а п. Луценко, крім того, надрукував ще гострий протест в місцевих часописах. А проте — Бобрінский так і zostавсь в переконанні, що він таки справжній Славянин — по Крамаржу...

Таким чином, продемонструвавши перед здивованими славянськими братами своє розумінне славянської солідарности, неославісти розіхались з Софії хто куди. Бобрінский поїхав в Сербію і там в промовах лив сльози над долею Боснії та Герцоговини, обіцяв Сербам, що верне їх національну втрату, як не сам, то накаже онукам... А проф. Погодін з п. Ол. Стаховичом поїхали на ювілей Грюнвальдської побіди у Краків, — де їм пощастило далеко більше, ніж у Софії. В трьох з депутатом Родічевим, який теж прибув на польське національне свято, вони склали неофіціальну делегацію від прогресивної Росії, демонструючи їй незгоду з правительственною політикою в польській справі. І Поляки гучно витали таких надзвичайних гостей з Росії, силкуючись полишити в них як найкращі вражіння.

Але становище Росіян на польським національним ґрунті було до-

силь хитке, — і коли, в атмосфері напруженого національного почуття, в однім з польських тостів, було висловлене бажання повного відокремлення Польщі од Росії, — то Родічев мусів писати протест в місцевих часописах. Найбільше вдоволений з гостювання у Поляків був либонь п. Стахович, якому по щирости здавалось, що все навкруги робить ся на славу і втіху російських лібералів. Особливе він був зворушений, коли десь з людського натовпу на краківських вулицях йому кинули в вічі поклик: *vivat Polska, Ruś i Litwa!* З захопленням розказував прекраснодушний Росіянин в своїм дописі про таку пошану, віддану польським людом всій Русі в його особі, — і на думку йому не впало, що в сім привітанні з формулою історичної Польщі йому була визначена польська ціна за добрі відносини до Росії, — се-б то незалежна Польща, з Україною і Литвою в її межах...

Д. Стахович не обмежив ся самими краківськими вражіннями, а порішив власним оком подивитись на відносини східньої Галичини. Але зачарований польською гостинністю, він виїхав з Кракова, маючи на очах польські окуляри. А прибувши до Львова, знайшов собі підходяще до тих окулярів джерело відомостів — в москвофільському таборі. Врешті, під пером п. Стаховича в російській пресі заграла всіми фарбами та сама характеристика українського руху, яку вже ми бачили на сторінках вшехпольської преси: Українці — се дика орда гайдамаків, найнята Німцями за-для розруху в дружній славянській сімї і щоб не було від Українців лиха, їх треба добре держати в руках...

Коли сі нові погляди д. Стаховича, здобуті з „власних“ вражіннь, приймуть ся і серед інших його однодумців, то Українці зможуть повитати себе з добрими приятелями в партії „народньої свободи“. Поки що, в кождім разі, в особі д. Стаховича російська опозиція на ґрунті українського руху подала одну руку великоруському націоналізму, а другу — вшехпольському шовінізму... Будемо сподіватись, що ся еволюція кадетської тактики ляже на особисту одвічальність самого д. Стаховича і що коли він дізнаєть ся од компетентних товаришів по партії, яке значінне у Поляків має слово *Ruś*, то він зрозуміє і те, куди завели його серед галицької подорожі його ввічливі провідники...

Отакій то новий етап перейшов сим літом російський неославізм. Задуманий з спеціальною метою російсько-польської згоди, він швидко розбив ся об націоналістичну політику третьої думи і лишив по собі низку непримирених і суперечливих національних питань, яких він не міг задовольнити. Творці і прихильники неославізму — одні одійшли на бік, другі розвернули старий прапор московського централістичного славянофільства, а треті... попростували в Краків. Який буде дальший етап, тепер не вгадати. Мабуть ще довго блукатимуть навпомацки бу-

дівничі славянського єднання і маклери польсько-російської згоди, поки розберуть, що не вдержить ся довго ніяка згода, зроблена на кошт живого національного тіла — Українців, і що єдиний шлях, котрий приведе до згоди між всіма заінтересованими сторонами, лежить на Львів та на Київ...

ЕВГЕН ЛЕВИЦЬКИЙ.

З заграниці.

(Боротьба з клерикалізмом в Іспанії. — Ватикан і його політика в державах романських: Мери дель Валь та Візер Тутто. — Король Альфонс та його династичні інтереси. — Грізне положення в Португалії. — На Балкані: Черногора королівством).

Іспанія веде тяжку боротьбу з клерикалізмом. На чолі правительства стоїть Каналехас, бувший республіканець-революціонер, від ряду літ поважний „державний муж“ з виразною маркою ліберальною, а біля нього гуртуєть ся тихий бльок зложений з лібералів, соціалістів та радикалів. „Le clericalisme c'est l'ennemi“ — отсе клич, який обгорнув широкі круги іспанського суспільства та під яким пливе в послідню хвилю державне судно, ведене смілою та досвідною рукою Каналехаса і його найблизших політичних приятелів.

Але в Іспанії зривав ся вже нераз лібералізм до боротьби з Ватиканом і його численною чернечою армією, а кожним разом по коротких зусиллях падав знова під обухом могутчої клерикальної організації. Чи пощастить Каналехасови хоч тепер вийти із боротьби переможцем та завести новий лад в нещасній країні? Проворна римська курія знає дуже добре змінчивий, хиткий характер Іспанців, вона вміла вже нераз витривалістю та проволіканем справи передержати небезпечну хвилю та взяти назад усе під свою могутчу силу і тої самої тактики вона вхопить ся також в боротьбі проти політики Каналехаса. Боротьба ще зовсім не розіграна, непевність завтрішнього дня ще не усунена. І осей саме момент надає особливу ціну боротьбі іспанського суспільства з клерикалізмом та викликає загальне заінтересоване усього культурного світа.

Переживаємо історичну хвилю переімени Іспанії в новочасну суверенну державу. Тоту хвилю перебули иньші культурні народи Європи вже давно — ще в часах реформації та освіченого абсолютизму. Питане про „меч духовний“ і „меч світський“ в політичнім життю народів рішила історія вже давно в користь сього посліднього. Вплив римської курії, безпосередні впливи духовенства на справи державні усунено

постепенно вже всюди із усеї області державного життя. Так стало ся передовсім в державах, які прийняли протестантизм в його найрізномордніших формах, а дещо згодом в державах, які остали ся і на далі при католицизмі. Перехідну стадію в сїм визвольнім змаганю творять „конкордати“, спеціальні умови з Ватиканом, якими толеровано ще якийсь час „права церкви“ в державнім житю на основі і дорогою мирного порозуміння. Але і ся стадія в уладнаню взаємних відносин минула вже безповоротно — конкордати повсюди знесено і власть духовенства обмежено виключно на справи церкви. Католицизм перестав бути властю державною, його місце заняла сама держава з її світськими публичними органами. Керму правління обняв всюди сам нарід, поодинокі нації та їх держави — сї послідні як вислів національної суверенности супроти чужосторонних впливів католицького інтернаціоналу. Найдовше удержала ся ще політика конкордатів — тобто політика уступок — в Австро-Угорщині та Італії, але і в державі Габсбургів знесено конкордат остаточно після проголошення папської непомильности в р. 1870, а в Італії змила конкордати поодиноких державок могуча хвиля „зєдиченої незалежної Італії“, якої оконечним плодом був загально відомий гарантійний закон з 13 мая 1871 року. Нині вже тільки одна Іспанія, Португалія та Баварія (з виїмкових причин також Черногорія) удержують ще конкордати з Римом, очевидно тому, що се одинокі держави, які допускають виїмкові права Риму в області державного життя.

Нині в західно-європейських державах ведеть ся боротьба з Римом вже не о власть, але о вплив над „людськими душами“, над публичним народним вихованнем. Висловом тої послідної фази урегульованя відносин між державою і католицькою церквою є найновіша Франція з її законами про конгрегації та її заборонами приватних шкіл удержуваних під проводом духовенства. Ера боротьби за визволення держави з під власти Риму, за суверенність нації в її публичнім житю, належить там, як і в других державах, вже давно до безповоротної минувшости.

Хто хоче зрозуміти, чому Іспанія осталась так дуже позаду в загальнім визвольнім змаганю західно-європейських держав супроти Риму та його впливів поза сферою чисто духового релігійного життя, той мусить нагадати собі де-які факти з історії Іспанії таї глянути де-що також до статистики про її стан теперішній. Іспанія славна з того, що релігійна нетерпимість лютувала там найсильнійше, а свята інквізиція удержала ся майже до половини XVIII віку. Тільки Іспанія видала з себе славного на весь світ Торквемаду та Петра Арбуеса, канонізованого Пієм IX в р. 1867. Інквізиційний трибунал в Іспанії знесено тільки що-йно в р. 1834, коли вже такі трибунали в иньших державах давно покасо-

вано, а переважна їх часть довгі віки істнувала хіба на папері. Та ще цікавіша урядова статистика про діяльність іспанського інквізиційного трибуналу, яку видано в р. 1834 з нагоди його знесеня — показало ся, що за час існування сього тубуналу від р. 1 481 до 1834 покарано в Іспанії публично з причини підозріння о „heretica pravitatis“ смертю 34.658 осіб, а досмерною вязницею або галерами 288.214 осіб! Тій безмежній нетерпимости, тому лютому кривавому гоненню „завдячує“ Іспанія утрату Нідерляндів, важну позицію в удержанню себе на арені світовій як великої морської торговельної сили. Після втрати Нідерляндів за Филипа II прийшли нагінки власних, коренних іспанських горожан за Филипа III. З релігійної нетерпимости сей „мудрий“ володар вигнав з Іспанії за одну днину 800.000 „морисків“ підтинаючи до кореня промислове жите краю, яким мориски в той час головно занимали ся. Многовікова боротьба релігійна знищила таким чином не тільки матеріальні засоби народа, але і його сили духові, його енергію та відпорність. А разом із тим росла також перевага духовенства в суспільности й державі на некористь иньших верстов населеня, перевага, яка удержала ся таки до нашого часу, переміняючи Іспанію в державу пановання фєвдалних клік та теократичних котерій.

Як глибоко поза межі природного укладу сил врїзав ся вплив католицького духовенства в іспанській суспільности, особливо ж чернечого, показує нам найліпше статистика сього духовенства та його чернечих законів (орденів). Беру дати із книжки Герундія „Про тортури в монастирях“, яка обігла саме в виписках усю майже європейську пресу. Після Герундія було в Іспанії в р. 1808 по жерелам офіціалним 103 конгрегацій, 1940 монастирів і 46.568 черців. В ті великі цифри не втягнені однак ордени жіночі, яких вже тоді було в Іспанії значне число. Сто дальших років збільшило силу законів майже вдвоє. І так було в р. 1908 в провінції Барцельона 480 монастирів, Мадриті 229, Ляріда 116, Таррагона 152, Герона 146, Гайпуріва 112, Біская 124, Навара 117, Севіля 169, Кадіц 150, Сарагоса 112, Валенція 167 — в иньших провінціях по 50 до 100. Загалом було в р. 1908 усіх чернечих орденів в Іспанії кругло чотири тисячі тридцять, крім орденів тайних, які удержують ся помимо заборони правительства. Та найліпше показує силу чернечої організації факт, що орден єзуїтів знесено в Іспанії ще за Карлоса III, а єзуїтів в державі Альфонса XIII нині більше, чим в якій небудь другій державі європейського контіненту.

Який тягар паде на людність з причини того великого числа черців і духовників взагалі, показує статистика хоч би одної лише провінції — Барцельони. В р. 1860 не було там ще майже ніяких чернечих орденів, нині є їх 480, а усіх інституцій, що стоять під зарядом сих

орденів поперх 6.000! Інтересне при тім, що сих 95% законів займають ся школами, виховуючи людність в дусі релігійної нетолеранції та фанатизму. Сила іспанських орденів сягає навіть до основ економічного життя, викликаючи нездорову конкуренцію і спиняючи розвій вільного промислу та торгівлі. Багато з іспанських орденів удержує свої фабрики, займаєть ся всілякими ремеслами та має свої купецькі магазини й склепи. Конкуренція, яку викликають чернечі ордени на економічним поли, стає тим тяжша, що сі заведення, як і загалом духовенство та його організації оплачує сама людність зі свого податкового гроша. Після Герундія в одній провінції Барцельона виносить платня на удержанє клира з фондів державних вісім мільонів дурів (на австрійську валюту 150 міль. корон), що виносить на голову населеня провінції річно 160 пезетів, на австрійську валюту 160 кор. (рос. 60 рубл.)!

Боротьбу з законами та з неприродним переκληриалізованем усього публичного й культурного життя розпочинано в Іспанії протягом віків не раз, але кожним разом без успіху; сила клерикальної організації зростає вже до тої степені, що зломанє її натрапляє на непоборимі майже трудности. Думка іспанських ліберальних кругів навертає ще й нині до пам'яті Карлоса III (1759—1788), освіченого короля, який вже в той час обмежив був інквізицію, зніс церковну цензуру, прогнав в 1767 р. єзуїтів, иньші ордени обмежив та завів право королівського „placet“ (приводу) на папські розпорядження і загалом намагав ся перемінити Іспанію на новочасну правову державу, — але котрого реформаторську, історичної ваги, працю знищив відтак Фердинанд VII (1813—1833) та загально-європейська реакція з часів „святого союзу“ першої четверти XVIII віку. Іспанія покотила ся знов шляхом клерикалізму, а місце культурної праці Карлосів III і IV, заняла котерійна політика Фердинанда VII, духового наслідника Филипів, та такої розпущені як Ізабелля. Трома наворотами пробував ще народ стрясти з себе ярмо чернечої осподарки в конвульсіях революції, але всі ті короткі зусилля перемогла струя реакції з гори та клерикальна котерія. Так стало ся з повстаннями з 1848 і 1854 року, коли-то переважну часть монастирів покасовано, їх добра продано, а призбирані в той спосіб капітали обернено в части на підмогу фінансів держави, а в части на піднесенє торгівлі й промислу. Грунта знесених монастирів дістали ся тоді селянам із розпродажи їх на публичній ліцітації. Послїдний раз поклала руку на чернечі ордени революція з 1869 року скасувавши 16 законів та привернувши ліберальну конституцію, але і сю революцію, що найдовше ще удержала ся, поневолив остаточно генерал Мартінец-Кампос, усунувши силою республіканське правительство. Мартінец посадив на іспанським престолі Альфонса XII, сина ескоролевої Ізабелі, що мусїла кінчити

сві
ко
ме.
на
ног
кро
хам
хом

чолі
від]
корд
ті на

сїй д
симо
шов
гато,
лібер

1901,
урядо
серват
вже за
тації з
пшного

ли ся д
а його
не здав
рера. Не
дійти до
швидко
Каналеха
перемого

Кан
спонував
ливе огір
ві вписів
залена з
диль ся д
і 3) появу
орденів —
реш нових

свій вік на прогнання, і реакція запанувала тепер всевладно та й швидко знищила все, що принесла з собою хвиля революційних змагань. Земельні посілости монастирів, які ще не були продані, звернено їм назад, на пресу наложено остру пензуру, а конкордат з римською курією відновлено. Іспанія, втративши надію на якийсь розумний вихід із прикрого положення, пішла тепер на свою таки згубу двома крайніми шляхами, з одного боку безглядної реакції, а з другого пропастиним шляхом своєрідного анархізму.

Теперішня фаза боротьби з клерикальним табором та стоячим на його чолі Ватиканом розпочала ся ще в р. 1900, а прибрала острійшу форму від р. 1904, від часу як розпочато пертрактації в справі нового конкордату. Рік 1900 зазначив ся горячою дебатом в іспанським парламента над переслідуванем вільнодумної преси з боку церковної влади. В сій дебаті взяв участь також Каналехас та кинув пам'ятні слова: „Мусимо звести рішучу боротьбу з клерикалами!“ В якийсь час після того прийшов до керми умірковано-ліберальний кабінет Саґасти, але не вдіяв багато, не маючи відповідного отпертя у власнім таборі: його одиноким ліберальним актом був тзв. декрет Альфонса Гонзалеца з 19 вересня 1901, закон, яким заведено обовязок чернечих орденів вписувати ся до урядового реестру. Саґаста упав, а на його місце прийшов режим консерватистів, що тревав цілих чотири літ, до половини 1905 року. Як вже завважено, оден з консервативних кабінетів, Маври, розпочав пертрактації з Ватиканом в справі нового конкордату, але не довів їх до успішного кінця. До керми прийшли назад ліберали, але й ті не устояли ся довше як півтора року (до половини 1907). Мавра вернув вдруге, а його правління зазначило ся такими кривавими вчинками як безпардонне здавлене револьти в Барцельоні в р. 1909 та смертне покаранє Феррера. Навіть і тому, ультра-консервативному політикові не поталанило дійти до кінця з Ватиканом. Мавра упав дня 21 жовтня 1909 року, а швидко опісля дня 9 лютого 1910 покликав король до управи державою Каналехаса, що і розпочав безпроволочно боротьбу з клерикальною перемогою.

Каналехас почав з того, що розв'язав консервативний парламент та сионукав виданє трьох королівських розпоряджень, які викликали особливе огірченє в клерикальних кругах, а іменно: 1) розпорядження в справі вписів чернечих орденів до урядового реестра по мисли декрету Гонзалеца з р. 1901;—2) розпорядження „про зовнішні знамена“, яким вводить ся рівноправність иньших віроісповідань з церквою католицькою і 3) появу найважнійшого розпорядження про заснованє нових чернечих орденів — так названий закон „del candado“ — який забороняє творенє нових орденів без дозволу парламенту та королівської санкції (тоб

то без згоди законодавчої влади). Отже третє, рiшаюче розпоряджене довело клерикальний табор до крайної лютости. Розпочала ся дипломатична перестрiлка з Ватиканом, яка скiнчила ся вiдкликанєм Охеда, дипломатичного заступника Iспанiї при римськiй курiї. Важним моментом в дальшiм розвитку вiдносин мiж Iспанiєю а Ватиканом була неудача клерикальної монстр-демонстрацiї в Сан-Себастьянi. Сан-Себастьян, мiсце купелеве i лiтна резиденцiя короля Альфонса, i тут загадали клерикальнi проводирi урядити „збори“, щоби на очах короля запротестувати проти Каналехаса i його антиклерикальної полiтики. День 6 серпня недописав однак клерикалам, головнo з причини енергiчного становища правительства супроти намиреної демонстрацiї. Демонстрацiю заборонено, а на мiсце зборiв вислало з Мадриту мiцнi вiддiли вiйська. Клерикалам не оставалось нiчого иньшого, як вiдкликати збори та обмежити ся на словнiм протестi, який вислано до короля та римськoї курiї. Рiшучий розрахунок з „лютим ворогом католицькoї вiри та духовенства“ вiдложено отже на пiзнiйше...

Мiру того, як сильно розпаношила ся верховодяча доси всевладна клерикально-консерватива органiзацiя дає факт, що на збори в Сан-Себастьянi мали явити ся вiчевики узброєнi в пiстолi та револьвери, а сi пiстолi й револьвери роздавав мiж нарид зовсiм отверто нiхто иньший як самi чернцi i свiтськi духовники пiд приводом своєї начальної власти. Навiть папськiй нунцiй Вiко має бути (по словам лiберальних дневникiв) вмишаний в отсю небезпечну революцiйну пропаганду. Бо в Сан-Себастьянi мали клерикальнi проводирi дати пробу „католицькoї революцiї“ — на те, щоб заполохати короля Альфонса та спонукати його до змiни курсу на давний, консервативно-клерикальний. В кiнцi навiть державний секретар при римськiй курiї Мери дель-Валь, головний тепер керманич ватиканськoї полiтики, телеграфував комiтетови устроючому вiче на вiсть про його заборону: „Видержати в бою помимо перепон до кiнця!“

Ми виказали доси, яка була суспiльно-полiтична i культурна основа iспанськoї боротьби з клерикалiзмом, але було би помилкою думати, що неприродна перевага одної верстви з усiми її шкiдливими наслiдками була одиноким жерелом перемiни дотеперiшнього полiтичного курсу в Iспанiї на курс рiшучо лiберальний. До ворожого настрою суспiльности проти клерикалiв причинили ся ще i иньшi моменти, а передовсiм iнтереси папуючої в Iспанiї династiї та найновiйша полiтика Ватикану. Правлячим кругам Iспанiї надоiла вже чужостороння клерикальна курателя, яка путає цiлу адмiнiстрацiю краю, а яка стоiть пiд бевпосередньою тайною управою римськoї курiї. Нарид хоче бути суверенний, правити сам собою, а король бажає вже раз стати вiльним вiд постiйної чужосторон-

ньою контролі та визволити ся із безнастанних закулісових інтриг. Неволя, якою опутав Рим при помочи своєї армії короля і його найблизших дорадників, відчужила династію від народу та поклала загату поміж народом і його начальним зверхником. До того-ж отся безнастанна курателя служить зовсім виключно клерикальним цілям і дуже часто займає становище вороже інтересам пануючого дому. Кілько разів король, числячись з волею тзв. більшости важить ся попустити хоч де-що елементам ліберальним, тільки разів клерикальні куратори опускають короля і роблять фронт в користь його династичних противників. Власне найбільше клерикальні провінції на півночі, такі як Кастилія, Каталонія і Навара, служать головним, вічно живим жерлом карлістичного руха на якого чолі стоять високі аристократи та церковні ієрархи, а який постійно підсичують з долини невдоволені чернці та світське духовенство. Навіть тепер, в часі так важкої боротьби між державою та Ватиканом, не криють ся клерикальні проводирі хоч би з причин чисто тактичних із своєю антидинастичною пропагандою і що-раз виднійші стають нитки, які лучать клерикальний табор із карлістами. Вистарчить тут нагадати хоч би факт, що карлістичний претендент до престоло, переживаючий постійно в Австрії, візвав окремою проклямацією (за посередництвом посла Феліна) своїх приклонників в Іспанії, щоб взяли масово участь в „католицькій“ демонстрації в Сан-Себастьяні. Король Альфонс XIII бачить все те, бо не може не бачити, і тому не дивниця, що дав почин до нового курсу, який має принести визволенє Іспанії з її дотеперішньої пагубної залежності. Стаючи по стороні Каналехаса і його політики Альфонс XIII ратує по правді свої власні династичні інтереси, бо для нього і його монархії нема місця між двома скрайностями, які опанували все внутрішнє жите краю — поміж клерикальною, осоружною народови господаркою, а анархізмом та републиканізмом. Альфонс XIII хоче очевидно довести до керми світські й демократичні елементи, бо розуміє, що тільки на сих елементах, як тривкій основі, він може оперти своє панованє.

Клерикали закинули, що Альфонс XIII іде сліпо за тихими приказами „безбожного“ французького правительства, тоб-то: що новий курс се тільки французька антирелігійна інтрига. В якій справі Альфонс XIII конферував недавно з Бріаном, сього на разі не відомо, але се певне, що не їздив він до Парижа, аби там доперва учить ся антирелігійної політики. Комунікат французького правительства ствержує, що Альфонс XIII вельми свідомий сам тої ролі, якої підняв ся в своїм краю, і можна лише здогадувати ся, що іспанський король приготований на всяку еветуальність та хоче собі заздалегідь забезпечити покритє на випадок, колиб клерикально-карлістичний рух довів до поважних комплікацій та витворив положенє, яке вимагало би помочи із внї.

Другим побічним жерелом нового рішучо-ліберального курсу в Іспанії се безперечно непримирима й арбітральна політика Ватикану. Папа Лев XIII був чоловіком нового типу, що розумів духа часу та при своїх незвичайних здібностях, очитаню й вродженій інтелігенції намагав ся повести Петрове судно новочасними шляхами. Він розумів, що католицька всесвітна церков мусить числити ся з поступом культурного й соціального життя, коли не хоче поставити себе осторонь всесвітніх течій та загинати, і тому кидав мости поміж віддану собі до верховної управи всесвітню церковну організацію і освічені новочасні народи. Він, великий дипломат і учений на Петровім престолі, годив віру з наукою, культурне посланництво духовенства із соціальними та політичними змаганнями часу, намагаючись перемінити католицьку церков в велику культурно-релігійну інституцію на демократичних основах. Але Лев XIII помер, а пам'ятний конкляве з 1903 року пхнув христовий корабель усею силою назад, в зовсім противнім напрямі. Курією римською заволодів новий дух, віджила політика Пія IX, напрям воюючої церкви й нетерпимости. Розятрене умів у Франції, спровоковане протестантських кругів в Німеччині і внутрішня боротьба в Іспанії були наслідками сеї односторонньої політики. І останеть ся при тім знаменною річю, що керманичами сеї нової політики Ватикану були якраз два іспанські уроженці: державний секретар римської курії *) Мери дель Валь та папський сповідник Vives у Tuto. Обидва вони вийшли з ультра-клерикальної Іспанії і в мури Ватикану перенесли абсолютні змагання клерикального табору своєї вітчизни.

Канікули перервала на разі дальший хід подій в Іспанії, а Альфонс XIII виїхав до Cowes в Англії на літний спочинок. Але осінь, що вже розпочала ся, кипе на-ново політичну машину в рух і внутрішня преінтересна боротьба в Іспанії розпутаєть ся з ще більшою силою. Чимало в сій боротьбі залежати-ме від сього, чи Каналехас стріне відповідне поперте, а з ним і Альфонс XIII, в новій палаті та чи Капалехасови пощастить удержати ся довше зі своїм кабінетом при кермі, ніж його ліберальним попередникам. Ростіч в ліберальнім таборі була доси для ліберальної політики головною перешкодою і перша річ Каналехаса буде при зібраню парламенту довести між уміркованими (moderados) та крайнішими членами лівіці до порозуміння.

* * *

Переворот в Іспанії найшов собі швидкий відгомін в сумежній Португалії. В Лісбоні, столиці краю, заносило ся вже навіть на революцію, але скінчило ся на тім, що до керми прийшло уміровано-лібе-

*) Офіціальний титул: *secretario di stato*, що відповідає в державах становищу міністра для заграничних справ.

с
н
р
А.
м
А.
Не

ро
„N

но
Сер
хам
ролі
пере
вibr
за в
шло
вом,
Стеф
влади
над ч
себе і
відбит
не в
дів з
(1851—
Никола
держав
л

ральне правительство Тейксеїри де Суза. І тут нове правительство дало собі раду передовсім в сей спосіб, що розв'язало давню палату та зарядило нові вибори на день 28 серпня с. р. Правительство має проти себе міцний консервативний бльо́к, але дуже можливо, що при виборах віднесе перемогу. Правительство Тейксеїри поставило собі за мету перевести реформу виборчого права до парламенту й реформу вищої палати ($\frac{1}{3}$ часть членів має виходити з виборів) та полатати фінанси держави, які вимагають дуже основної направи з причини високих державних довгів та хронічного недобору.

* * *

Балкан дістане нове королівство — тим разом чорногорське. Мала країна, простору не цілих 165 миль квадратних, з людністю що не доходить одної четверти міліона, мати-ме свого короля, на рівні з Сербією, Румунією, Грецією та Болгарією! Якби так ще коли й Альбанія одержала свого короля з „божої ласки“, то тими балканськими короліками можна би обсадити всі престолы великих держав Європи. Але чому ж сі малі народи й народці не мають мати своїх королів? Нехай і на їх улици „буде раз празник“...

Князь Микола вложит на свою старечу голову дня 28 серпня королівську корону і буде міг на важних актах своєї держави підписувати ся „Nicolaus I, rex“. Сповнить ся тим робом його довголітнє задумевне бажання.

Нас інтересує політичне значіння того видвигнення маленької Чорногори до значіння королівства. Чорногора ще в XIV віці належала до Сербії. В сю пору темним і гоненим з усіх боків чорногорським пастухам навіть і не снило ся, що будуть колись творити незалежне королівство. Після розгрому Сербії в р. 1389 багато Сербів стало утікати перед Турками в гори і отсі саме утікачі, розбиті сербські племена, вибрали собі в р. 1421 одного зі своїх проводирів, Стефана Чорногоря, за воєводу. Але розсілим по горах племенам навіть і на думку не прийшло закладати якусь державу; вони правились і далі своїм родовим правом, під проводом воєводи бились з Турками, а в р. 1516 наступник Стефана Юрій здав навіть усю свою „державну“ власть на церковного владика. Дперва після нової перемоги над Турками в р. 1697 обняв власть над Чорногорцями Данило Петрович з племені Негош та проголосив себе воєводою Чорногорії з правом дідичности. Так вироста на клаптику відбитої від світа землі „Чорногорська держава“. Та була се держава не в нашій правно-політичній змислі, але ряд автономних племен і родів з найстаршим начальником племен на чолі. Дперва Данило I (1851—1860) та його наступник, теперішній новоукоронований король Никола стали убирати й декорувати свою маленьку країну в атрибути державности — Данило зрік ся почеси церковного владика, завів по-

ЛНВістник 1910, кн. IX.

86

датов (грунтовий) зробивши в той спосіб з чорногорських скотарів державних горожан, вимуштрував військо та поділив його на „бригади“, а себе назвав „дідичним князем“ за дозволом володарів Росії та Австрії. З тими змінами Чорногора стала вже сяк так виглядати на державу, а виросла на державу в повнім того слова значінню, коли князь Никола додав їй ще трьох міністрів, отже чорногорське „правительство“. Став ся сей многоважний факт року божого 1879, бо перед тим чорногорська машина державна функціонувала так, що князь Никола збирав ся з кількома „батьками народу“, на парад, сказав там своє мудре слово, батьки народу покивали головами і справа була покінчена. Все — як бачимо — відбувало ся на раз, аби не тратити дорого часу: і ухвала законодатного тіла, і санкція, і її виконанє.

Король Никола I з роду Неґош, а з ним і його підданці, мав видимо щастє, а се щастє називаєть ся: „політична констеляція“. Чорногора лежить над Адрійським морем, якого дотикаєть ся лише кінчиком вузького клина, але сим клином можна все ж таки вбити ся в Балкан та вести там політичну інтриґу. Отже князь Никола був фіґурою загальнопошукованою; сїв собі лише на клинчику та ждав терпеливо на дарунки й почеси. І справді оден дарував йому „малу“ суму на удержанє двора, иньший знов на поправу доріг та комунікації, а ще иньший відпустив час до часу старий, висортований вже военний корабель — мовляв: „бав ся небоже, кілько схочеш!“ А за почесами й дарунками пішли ще й високі спорідненя та „коліґації“. Одна донька князя Николи, прегарна Олена, вийшла за короля Італії й засіла на італійським престолі, дві иньші вийшли за великих російських князів, одна за кн. Батенберґа, а син Данило подружив ся з княжною мекленбурською.

А всеж таки королівську корону принесли князеви Николі не високі спорідненя, а доперва велико-сербська пропаганда. До утвореня Велико-Сербії, до концентрації Сербів коло білградського престола великі європейські держави допустити не можуть. Проти сербської династії з роду Караджорджевичів нехай отже стане такаж королівська династія з роду Неґош. Є вже король сербський, є цар болгарський, тож нехай буде ще і король Чорногори! Сі всі королі й королики возьмуть ся добре за чуби, а великим державам буде з сього тільки хосен, бо при взаїмній боротьбі та соперництві балканських королів та короликів прийдець ся кождій з великих держав дуже легко найти собі наплечника для своїх державних інтересів на Балкані.

Ось чому завдячує малий князь маленької Чорногори, що на його чолі блистїте-ме від тепер королівська корона! Тільки нарід сербський не має причини радувати ся із сеї королівської маскарadi, бо нарід сей стрїне нові перешкоди в осягненню своєї оконечної національної ціли.

І
Е
С
С
Ш
С
ДО
АН
СЕР
СЛ
ДІ
ТОМ
А З
І П

НА І
ЧЕН
ДУБА
ПОВЕ
НАВН
МЕЦЬ
ГРУН
ВЛИИ
ЧЕХІВ
ЧИНН
У НАС
МУЖА
СМЕРТ
Й ЯКО

ВЕЦЬКО
В РОЗДІ
ОПОВІДА
ПЕРШОГ
ЖАДАН
СЬКИЙ
VIII-ІМ
ЛЕНЕ СТ

Generated on 2015-07-31 21:06 GMT / http://hdl.handle.net/2027/luig.30112054655516
Public Domain in the United States; Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

ВІБЛІОГРАФІЯ.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Наукова часопись, присвячена перед усім українській історії, фіольології й етнографії, виходить у Львові що два місяці під редакцією Михайла Грушевського. Т. ХCV (р. 1910, кн. III), ст. 244.

95-й том „Записок“ Львівського Наук. Т—ва ім. Шевченка починає критично-літературна стаття д. В. Бирчака п. з. Візантійська церковна пісня і Слово о полку Ігореві. Вплив візантійської літератури на Слово о п. Іг. підніс перший В. С. Мілер у своїй праці „Взгляд на Слово о Полку Игоревѣ“, висказуючи думку, що автором Слова був освічений чоловік, очитаний у візантійській і південно-славянській літературі, особливо в повістях і поемах. Переведена ним одначе аналогія між Словом о п. І. і візантійською поемою, як оперта на слабих основах не видержала критики, — і погляд Мілера не вдержався. По Мілері питанням сим не займав ся спеціально ніхто, тим більш, що до недавна навіть форма візантійських пісень не була досліджена. Стало ся се щойно в останніх часах — і результати сих найновіших дослідів прикладає д. Бирчак отсе знов до Слова. Перевівши детальну аналізу й аналогію між декількома взірцями візантійських віршів (пісень) і нашим Словом у п. Іг., автор констатує вплив сих віршів на Слові в отсих випадках: 1) в уживанню реторичного риму, 2) в укладі Слова о п. І. і 3) правдоподібно так у ритміці Слова. Статя в сім, томі ще не скінчена (обговорено тільки точку 1): реторичний рим — а з точки 2): будова строф і пісень в Слові о п. Іг. — тільки заспів і перші три пісні).

Дальша стаття — се продовжене „Студій над українськими народніми піснями“ д. Ів. Франка, а то XXXI-ий розділ, присвячений розборови відомої гумористичної „пісні про Комаря“, що впав із дуба, розбив собі голову, вмер і був з парадю похований, — пісні, розповсюджені скрізь по рос. Україні й Галичині. Розглянувши й порівнавши кільканайцять варіантів (українських, польських, чеських і німецьких), автор знаходить у них два окремі мотиви, які на українським ґрунті кілька разів зливали ся до купи. Перший мотив повстав під впливом народнього вислову „Mückentanz“ у Німеччині, перейшов через Чехію і Мораву до Польщі і дійшов на Україну, не лишаючи й Галичини: се мотив сватання комаря з мухою та їх спільного житя, що у нас переіменив ся (під впливом другого мотиву) в образ нещасного мужа або вдівця, що знаходить собі наглу смерть. Другий мотив — се смерть бурлаки чи бездомного козака, що вмирає від злої пригоди й якому при смерті і по смерті робить услуги милосердна жінка.

Третя стаття — се дальші (VII—VIII) розділи розвідки Ів. Кривецького п. з.: „Справа поділу Галичини в р.р. 1846—50“. І так: в розділі VII-ім [Справа поділу Галичини в Державній Раді (1848—1849)] оповіджені проекти, дискусія й ухвали в т. зв. конституційній комісії першого австрійського парламенту з 1848—49 рр. в справі українського жадання поділу Галичини на два окремі краї — український і польський (конст. комісія заявила ся проти такого поділу!); — в розділі VIII-ім [Становище центрального й краевого уряду (1848—1849)] висвітлене становище, яке заняли в рр. 1848—49 супроти сього постуляту

центральний уряд у Відні й красвий уряд у Львові (найважнійше — зорганізованне центр. урядом для західньої Галичини т. зв. „ц. к. губерніяльної комісії у Кракові“, в чім Українці бачили вступ до властивого поділу краю, — й рішуча опозиція проти сього галицького губернатора В. Залеского (Поляка) й така ж опозиція його наслідника гр. А. Голуховского (також Поляка).

Д. М. Возняк в докінченню своїх „Студій над галицько-українськими граматиками XIX в.“ обговорює офіційний конкурс на написанне української граматики для народніх шкіл у Галичині з 1851 р. й вислід сього конкурсу: рукописні граматики Я. Головацького, О. Ганінчака й Ів. Жуківського, — вважаючи найкращою працею в супереч конкурсній комісії (яка прийняла граматику Я. Головацького) граматику Ів. Жуківського. Прислані власне на конкурс з 1851 р. граматики замикають перший період української граматичної літератури у Галичині. Се період автодидактів. Найблизша граMATика Осадці з 1862 р. — се граMATика ученика Мікльосіча з його системою і взагалі сильним відгомонам його лінгвістичних праць. Починає вона другий період у розвою граматичної літератури галицької України, який триває й доси та творить уже висший ступень розвою лінгвістичної науки в нас: можна сказати, кінчить автор, що перший період стоїть у таким відношенню до другого, як розвій славянської лінгвістики до Мікльосіча — та від нього по нинішні часи.

Остання стаття — се докінченне статі д. Тершаківця п. з.: „Відносини Вартоломея Копітара до галицько-українського письменства“, в якім обговорено відносини Копітара до декількох Галичан 1-шої пол. XIX в., пр. А. Добрянського, Й. Лозинського, Д. Зубрицького, — дальше до зложених гуртком Шашкевича збірників „Зоря“, „Русалка Дністрова“ й ин. Загальний вислід, до якого приходить автор, неґативний. „Коли порівнати ролю Копітара в історії літературного та національного відродження Сербів, — каже автор, — то вона була для них, via Караджіч, рішачим чинником. Не будь Копітара, обличчє сербської літератури виглядало би зовсім инакше, як воно виглядає нині. Чогось подібного не можемо сказати, звертаючись до галицько-українських відносин. Літературне та національне відродженне йшло в галицькій Україні независимо від Копітара, а як коли й зависіло від нього, то лиш в підрядних справах“. Причину сього бачить автор у незнанню Копітаром місцевих обставин і людей, а також у якійсь нещасливій зустрічі обставин.

У відділі „Miscellanea“ подав д. К. Широцький п. з. „З минулого“ інтересну містерію, яка дуже живо характеризує жите українського духовенства на Поділю перед 20-ти літами („Подольська Єпархіяльна Містерія“), у відділі „Наукова хроніка“ дає д. О. Назаріїв критичний огляд останнього (XX-го) тому Львівських „Актів ґродських і земських“ і цілого сього видавництва. У відділі бібліографічним поміщено ряд рецензій і справоздань з груп: преісторія, археологія, історія штуки, історія політична й культурна XVII—XIX вв., література, етнографія, жите суспільне і культурне — разом 28 більших і 81 менших на статі українські, російські, польські, німецькі.

І. Кривецький.

Збірник медичної секції Українського Наукового Товариства, в Києві. Редакційний комітет: М. А. Галін, О. Г. Черняхівський, Кн. 1, Київ, 1910, стр. 121.

В році 1898 почав виходити у Львові заходом Наукового товариства імени Шевченка „Лікарський Збірник“, видаваний математично-природописно-лікарською секцією сього ж Товариства. Видавництво се не держало ся означених термінів і припинило ся в р. 1903. За той час вийшло сім випусків, а саме два в р. 1898, два в р. 1899, а по одному в літах 1900, 1901, і 1903. У видавництві взяло уділ 26 співробітників. Тринайцять з них написало 27 оригінальних праць, а надто часть їх подавала реферати з чужих праць оголошених в чужомовних лікарських виданнях. Других тринайцять співробітників взяло уділ в „Лік. Збірнику“ подаючи лікарську термінологію і велику скількість рефератів. Із 27 оригінальних праць меншість посвячена казуїстиці, а які два рази більше праць є опертих на лабораторійних дослідах або більшим клінічним матеріалі. Коли зібрати всі випуски до купи, то покаже ся гарна обемиста книжка. І треба жалувати, що раз почата робота на зовсім новій ниві перервала ся по кількох літах життя, хоч 26 співробітників певно були б всилі вести діло без перерви далі тим більше, що можна було числити на приріст нових сил, нових авторів. Не беру ся рішати, хто більше завинив, чи співробітники, чи редактори „Лік. Збірника“, на всякій спосіб можемо говорити про шкоду понесену рідній мові через занепад видавництва, яке головно мало на цілі виробленне власної термінології для медичної науки *).

По кільколітній перерві взяли ся за то саме діло лікарі на російській Україні і видали в р. 1910 першу книгу „Збірника медичної секції Українського Наукового Товариства в Києві“. Книга обіймає на 121 сторонах вісім оригінальних праць п'ятох авторів. Майже всі праці поміщені в „Збірнику мед. сек.“ обговорюють або великий клінічний матеріал або є плодом лабораторійних дослідів. Се робить зміст книжки дуже намотним, так і бачиш, що сила матеріалу розпирає книжку, в якій майже не найшло ся місця на лікарську казуїстику тай на реферати з чужих праць. Про се свідчить зараз перша праця М. А. Галіна Походжене кил, відстокові взаємини та особности їх, де автор подає висліди на підставі власних майже вісьмох соток операцій (герніотомій), доконаних на хорих. Очевидно, що так великий матеріал дає авторови право робити висновки на підставі власного досвідчення, хоча в наведеній літературі до своєї теми подає ще й багато інших авторів. Той-же сам автор подає в другий своїй праці хірургічні спостереження і примітки казуїстичний опис дуже рідкої хробаково-парісткової кили Nuck'івого проводу, який являєть ся другим випадком взагалі, описаним в літературі. Другий редактор Збірника О. Г. Черняхівський помістив оригінальну працю лабораторійного характера: Комірка центральної нервової системи з подвійним зерном, де описуєть ся така комірка в шийнім розширенню спинного мозку у дорослого kota, де не

*) Було б справді пожадано, аби галицькі медичні сили відновили се користне видавництво. *Ред.*

найдено ніяких неправильних проявів, з чого можна зробити висновок, що комірка з двома ядрами в центральній нервовій системі не конче промовляє за її хоробливим станом, а Е. Г. Черняхівський подає дві праці, в одній: Чи існує дуоденальний діабет? подають ся досвіди на 12 псах, яким витинали дванадцять пальцеву кишку і прийшли до переконання, що тим не можна викликати діабетес (мочова цукрівка); в другій праці того-ж автора; До методик доб у в а н н я с е ч и з к о ж н о ї н и р к и о к р е м о п о д а н і п р о б и o п e р a ц і j н и x з a x o д і в н a ш o c т и п c a x, м a ю ч и н a ц і л і р o з д і л и т и м o ч o в и й м і x y p н a д в і o k p e м і п o л o в и н и, т a k щ o б и м o ч (сеч) з кожної нирки збирала ся осібно. Чисто лабораторийний характер має праця А. Ф. Каковського Про вплив де-яких ліків на вирізане серце, де автор описує діланне чотирьох ліків на вирізане серце жаби і теплокровних звірят. Се сухе наведенне досвідів, яких потрібної техніки автор не наводить, але покликає ся на такий опис в своїй попередній праці, відрукованій по російські, де були подані досвіди з 28 ліками. Висновки своїх досвідів формує автор дуже ляконічно. Праця М. Е. Шмигельського Про гоїне хорей лікарською гімнастикою є відчитом, містичим в собі огляд обговореного предмета з додатком одного власного казуїстичного припадка, що стверджує хосенність такого лічення. П. І. Блонський обговорює в своїй праці Діяльність очних летючок у м. Калюзі в 1908 і 1909 р.р. незвичайно великий і цікавий матеріал такої інституції, якої відай по за Росією нема. Справді сумні се відносини, що викликають потребу движимих очних відділів, що кочують по таких місцях, де нема очних лікарів, хоч їх дуже й дуже потрібно. До таких летючок, активних на 2—3 місяці, приходять люди навіть за 200 верст. Найсумнійші хорі в тих летючках се хорі на трахоми (египетське запаленне злучниці), яких є 24% всіх хорих на очи. Можна сказати, що процент трахоми є дуже добрим хоч і дуже сумним мірилом просвіти даної околиці (країни, держави), бо трахоми годі доти викорінити, доки анальфabetизм не дає доступу для поченя, як здорові люди мають боронити себе перед зараженем трахомою. За два роки 1908 і 1909 мав автор, що був начальником летючки в Калюзі, зверх трьох тисяч (3271) хорих під своєю опікою в віці від 10 до зверх 80 літ, а з них найбільше хорих межі 51 і 60 літами. Операції доконано 1517, серед того знято 283 катаракти (полуди). Праця обіймає багато цікавих, подрібно наведених дат що до якості хороб поодиноких частий ока і дає дуже переконуючий доказ, яка велика потреба очних лікарів в Росії поза столичними осередками.

Навівши оттак побіжно зміст книжки приходить ся мені спинитись іще над такими питаннями, як мова, термінологія, технічний бік книжки. Мова кидасть ся найперше читачеві на очи, але в осуді мови хочу бути дуже обережним, бо мушу пам'ятати, що не все нове для мене тим самим вже не добре або дивне. Я радію душою, що наша мова розсирана по широкім просторі, замешканім Українцями, така багата, така ріжнородна, гнучка. При тім не хочу забувати, що не одно з часом відпаде само з себе, коли воно не вдало ужите, незручно зроблене, тай памятаймо, що се наші перші кроки на рідній ниві, що наші душі покалічені чужою школою, а наука рідної мови се ніби-то люксус,

на який може собі дозволити лиш той, в чийм серці горить великий огонь любови до свого, а житеві умови дозволять йому, по-за здобування щоденного хліба, посвятити на сю науку сяку-таку хвилину.

Про термінологію висловив в 1 випуску львівського „Лік Збірника“ з р. 1898 Я. Грушкевич думку, що ми маємо вільну руку в витворенню термінології, бо її у нас до тепер нема. Через те ми не звязані вкоріненими термінами, коли вони не зовсім добрі і можемо витворити раціональну наукову термінологію; не потребуємо перекладати але можемо творити. Подібної думки держить ся і П. І. Блонський, а слідом за тим маємо *сгеа*—надмізківка і т. д. Науково сей термін справедливий, але він відай в життю не остоїть ся, бо нам важне загальне порозумінне. Хоч як не мудра є назва *Cornea*, *Hornhaut*, а все-ж відай буде ліпше полишити переклад сього слова—рогівка, чим вводити слово прозорка, хотяй воно подає вірну прикмеку сеї болони, що вона прозора. Але рівно вірна є також прикмета, що *Cornea* тверда наче ріг і відси дадо ся їй таку назву. Для ліпшого порозуміння, гадаю, і нам випаде радше лишити назву рогівка. І аналогічно так само в других разях. Та жите научить нас, що ліпше.

Що до технічного боку книжки зауважу, що находжу в ній доволі таких похибок, яких варто би уникати. Я за тим, щоби транскрипція українських імен звучала в німецькій мові так само, як в оригіналі, за тим треба писати *Černjachiwskyj* і т. д., цитатів з чужих мов не давати в оригіналі без конечної потреби (стор. 21, 22 і дальше), бо текст виїде дуже сорокатим, коли будуть ориг. цитати з багатьох мов; при наведенню імен різних авторів не подавати їх титулів, як професор, доцент, бо вага лежить в якости праці, а не в соціалнім становищи автора; при деяких латинських термінах занедбана грамадика, пр. *trachoma acuta* замість *acutum* або *vitii congenita* замість *vitia* (стор. 72, 73) і т. д. Переклад змісту тай цитати з німецької мови в тексті не все бездоганні; історичні дати наведені зараз на 1 стороні не зовсім вірні, бо поклик на часи Гіпократя, як на найстаріші медичні свідоцтва, каже нам не згадувати папіруса Еберса з 16 столітя і кодекса царя Гаммурабі з 21 столітя перед Христом, уживати загально прийятих скорочень *cm* (без точки) на сантиметер, *ссm* на кубічний сантиметер.

Наведені дрібні хиби диктує мені бажанне, щоби така гарна річ, як „Збірник Мед. Секції“ була можливо гарна з кожного погляду,—щоб була і формою так бездоганна, як є богата змістом.

Др. М. Кос.

Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XXVIII. Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко. Том III, вип. II (час-ячмінь). У Львові, 1910. Ст. X+242, 8°. Ціна 3 кор.

Велика збірка приповідок, розпочата д-ром І. Франком іще 1901 р., доведена нарешті до кінця. Вона містить 31.091 нумерів із 477 місцевостей Галичини й Буковини та 58 політичних повітів. По числу приповідок належить вона до найбільших збірок у загальній етнографії, а в славянській таки найбільша. А все ж і вона не вмістила всього багатства матеріялу, як се видно по самій етнографічній території: російська Україна, Угорська Русь і колонії не заступлені в ній зовсім; який ще великий запас приповідок живе в тих землях, видно хоч-

би з обемистої, хоч уже перестарілої збірки Номиса, з поменших збірок, друкованих по різних виданнях попри інші матеріяли (прим. у Чубинського, Дикарева і т. д.) та з рукописних збірок, переховуваних у деяких приватних осіб і в Наук. Товаристві ім. Шевченка. Але всього приповідкового запасу не вичерпаєть ся й так ніколи не лиш тому, що годі побувати у всіх місцевостях тай усе вичернати, але й що з бігом часу одні приповідки забувають ся, а творять ся нові, як се бачимо добре також зі збірки д-ра І. Франка. Стреміти одначе до зібраня як найбільшого матеріялу треба і тепер як раз пора приступити до записуваня та друкованя приповідок із території, необнятої збіркою д-ра І. Франка.

Великою прикметою сеї збірки се, що вона містить тільки приповідки народнього походження, а книжні поминені з виїмком деяких авторів, що любили свої твори закрашувати густо народніми приповідками. Розумієть ся, що сим я не зазначую свого неприхильного становища до приповідок книжного походження, алеж усе повинно бути на своїм місци. При кожній приповідці подає автор також свої пояснення, чого не переведено доси систематично в ніякій иншій збірці приповідок ні славянських, ні інших народів. І хоч деякі поясненя будуть недокладні, або й хибні, то се не зменшить заслуги автора, бож орієнтувати ся в таким величезнім і таким різнороднім матеріялі одній особі — се не мала штука. Так само систематика переведена в збірці незвичайно практично і добре, бо каждая приповідка йде поазбучно по темам, друкованим для вигоди навіть грубшим друком. Правда, що часом можна сперечати ся, чи тема, на якій у приповідці лежить найбільший натиск, вибрана як раз добре, але ж се не велика біда, бо тоді можна приповідку знайти під другим, а найдалі третім виразом і не треба перегортати за нею цілих аркушів друку, як по інших збірках. А се не маловажна річ, особливо для тих, що схотять над приповідками робити які небудь студії.

Не конче, на мій погляд, треба було втягати до збірки проклятя, мудрованя, передражнюваня, які всеж представляють собою що инше, ніж приповідки. Та коли ще притягнене сього матеріялу можна якось оправдати, то вже віруваня абсолютно сюди не надають ся не тільки задля цілковито відмінного характеру і змісту, але й задля свого великого числа: віруваня, зібрані й видані разом, дали би не меншу збірку, як приповідки, тимчасом тут вони гублять ся зовсім для науки, бо хто з дослідувачів вірувань буде шукати за ними між приповідками? Вони збільшають лише непотрібно обем книги так само, як передруковане в додатку — хоч і петітом — тих приповідок із попередних випусків, до яких автор віднайшов нові паралелі, хоч у сїм випадку досить було зацитувати порядкове число й сторону. Можна було також постягати деякі варіанти приповідок, що різнять ся між собою одним-двома словами, а не передруковувати цілу приповідку.

Але се все не зменшає ні вартости самої збірки, ні великої заслуги автора, який вичинив збірку при дуже невеселих житєвих умовах, а добре скінчив її. Тепер зможуть робити на її підставі студії не лише етнологі та фільольогі, але вона послужить також многоважним причинком до уложеня академічного словаря української мови, на який чейже не прийдець ся вже довго ждати.

В. Гнатюк.

О. Олесь. *По дорозі в казку (Етюд на три картини)*. Київ, 1910, ц. 30 коп.

Не орієнтувалася читаюча публіка з сим твором О. Олесь. Хоч се й песа, хоч і написав її популярний тепер поет, але в ній нема ніяких прикмет „української песи“, опріч хіба мови. Подібних пес у нас ще ніхто не писав, тож не диво, що не можуть їй означити місця в літературі. Особисто я вважаю сей твір за інтересний з кількох боків. Перш над усе, се спроба одійти від традиційної української етнографічної драми з гопаком; друге — вона широка й глибока своїм змістом, що відповідає так чи инакше на питання, близькі кожній душі людській, і з сього погляду стоїть в-супереч традиційній драмі, яка брала до розваги зовнішні моменти місцевого значіння, а не універсального. Третє: песа цілком сучасна по змісту, трактує те питання, котре тепер застигло на устах у кожного, хто живе вищими інтересами, ніж фізіологічні. Се питання часу: що таке герой взагалі і юрба взагалі? В яких відносинах їх бачимо тепер і які перспективи одкривають ся для сих соціальних елементів. Боротьба за самоозначенне індивідуальности в гуртовому житті се не тільки формальне гасло часу, а й реальне виявлення. От-же питання про „героя“ є питанням, що таке індивідуальність, творча особа.

О. Олесь написав песу з сучасного життя. Його песа зовсім не-символична, але алегорична, бо за звичайними розмовами його персонажів чуємо сучасні розмови в Росії, діві особи — особи, яких що дня бачимо, і коли б сю песу було написано в сатиричному тоні, то вона була б памфлетом, але її трагічний характер дає право назвати її алегорією.

Висновки з песи сумні. Наш час поставив проблеми соціального і політичного реформування життя, але експеримент в житті — визвольний рух — не вдався, і тому сучасна думка так уперто спинається над питанням: хто винен? чи народ, чи його ватажки, маси чи організатори, пролетаріат чи агітатори, практики чи ідеалісти? Відповідь в песі песімістична. „Герой“ — се безвольні люде, пустопорожні романтики, каліфи на годину, а справді — розідені самоаналізою „неосвічені інтелігенти“. Бо хто такий „герой“ з песи? Се людина слабої волі, з гурту, сіренька істота, що жила собі, як Бог дасть, а потім, невідомо як, попала в верховоди. „Тропа, тропа“ — се дуже зразу вийшло. Юрба, так звані „широкі маси“ — в песі представлені, хоч і делікатно, — як череда. І тільки. В своїй масовій силі вона здатна тільки руйнувати. Бо творить вона тоді, коли її примусять. Творить як? вона по чужому пляну може зробити китайський мур, висипати піраміду, викопати канали і збудувать город на болоті, здвигнути храм св. Петра, але — по чужому пляну. Ввесь успіх, чи не-успіх підприємства залежить виключно від верховода, від організуючого розуму і твердої волі. „Герой“ Олесевої песи не мав сих прекмет і тому його підприємство згинуло. Він ввесь час хотів одними вигуками, та покликами ворухить „широкі народні маси“, а сього дуже мало там, де треба великої організуючої волі. Той чоловік, що захоплюється тільки вражіннями і тільки на хвилину, не маючи в собі твердої волі в змаганні до певної мети — не може бути ватажком. Ловити метеликів усякий побіжить, а довбти гору

— треба каменярів. І тільки люде з зброєю в руках, а не з любительськими сачками для метеликів — можуть повертати колесо історії. „Герой“ Олеся вискочив іменно з сачком. І згинув. Бо він імпресіоніст: на хвилину ловить вражіння, любить бенгальські сірнички, запалює і тішить ся ними. Але сірнички швидко гаснуть і дитина сумує. Для освітлення великих дій і шляхів треба великих внутрішніх огнів, бо сірничків не вистане. Сього потрібно тим більше, коли людина виступає на арену громадського життя, коли за свої помилки, або легкодухість, вона може накласти головою, бо „юрба“ як швидко вірить, як рухливо кидаєть ся вперед на поклик, так швидко повертаєть ся, коли побачить, що її одурено, хоч і не з лихої волі. „Герой“ Олеся — се звичайний політичний імпресіоніст нашого часу, що захопив ся був іграшкою в революцію, пограв ся трошки, хтось вибив цяцьку з рук — і тепер він ходить та скіглить, шукаючи „чогось цікавого“ і не знаходючи нічого, сумує, скінчує самогубством і обридає навіть своєю смертю. Поет, а не борець. А юрба? Юрба вимагає, щоб герой твердо вірив в себе, і мав залізні руки, аби міг її вдержати на шляху шукання. Їй сього не дали і вона розгромила своїх слабодухих ватажків, пустилась ображена голодна на експропріації, виручає „монополку“ більше ніж коли і злочинствує: злочинств самих огидних — на сексуальному ґрунті — тепер сила, люде наче показали ся і звірячу сторону свою ества виявили страшенно, і в сьому явищі можно виразно почути мотив помсти. От ся психологія сих відносин, сучасного героя і взагалі юрби, розроблена Олесем интересно, хоч і не зовсім глибоко. Песа робить більше вражінне своїм загальним образом. Такі і подібні твори виводять нашу літературу на широкий культурний ґрунт, вводять нас в перспективу вселюдських змагань. І се явище відрадне. Прикмети художности песи звертають увагу своєю цільністю, гармонійністю образу, льогікою його. Се так не подібне до українських механічно зтулених дій, яв, осіб. Ні, песа Олеся — матеріал культурний. По-за всім сим видно, що — Олесє все-таки більше поет, ніж драматург, бо його алегорія доводить, що він не підшукав ще психологічно-побутового ґрунту для своїх образів, бо тільки на сьому ґрунті розвиваєть ся дійсна життєва драма — боротьба стихій соціальних і конфлікт особи з собою й з соціальністю.

М. Шаповал.

Стефан Ковалів. *Чародійна скрипка.* Оповідання для молодіжи. З портретом автора. Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки (Літературно-наукова бібліотека С. І, ч. 121). Том перший. У Львові, 1910. Ст. (портр.)+109+ 1.

Перед 10 роками вибрала львівська Укр.-руська. Видавнича Спілка зі старих річників галицьких часописий 16 оповідань Стефана Ковалева й видала їх у двох збірках п. з. Дезертир і Громадські промисловці. Тоді український загала з ним і критика приняла сі збірки з новим здивованнем: „А дивно! — писав тоді д. Маковей у „ЛНВістнику“, передаючи слова людей доволі добре ознайоменних з нашою літературою, — „Ми й не знали, що він пише такі гарні оповідання та що вже й написав їх стільки!..“ Тоді власне — як раз у передодень ювілею 20—літньої літературної діяльности автора — згадана Укр.-руська Вид. Спілка відкрила нам (sic!) Ковалева як письменника з його

потрапляючи оповіданнями на т. зв. „бориславські теми“, з його криком о ратунок у малюнках зі селянського життя, з його взагалі змаганням — звернути увагу й інших людей на те, що він побачив і що його заболіло. Після сих двох збірок видала Укр. р. Вид. Спілка ще дві дальші — „Риболови“ й „Похресник“ — останню недавно, 1909 р. — і таким чином автор став відомим нині письменником по обох боках кордону.

Подібна історія маєть ся й тепер з Ковалевом — діточим письменником. Вже перший літературний твір нашого автора з 1881 р. — се діточе оповідання п. з. Гірська дитина, уміщене в тодішнім коломийським ілюстрованим двотижневику „Приятель дітей“, а також популярна статейка п. з. Дорогоцінні каміні. Від того часу подав цілий ряд науково-популярних статей і діточих оповідань по різних діточих виданнях — галицьких і буковинських, — у згаданім „Приятелю дітей“, черновецькій „Бібліотеці для молодіжи“, львівським „Дзвінку“ й ин. Головно в сім останнім видавництві виступав він дуже часто (й виступає ще й тепер) чи то під своїм правдивим іменем, чи під псевдонім Стефана Пятки (ст. 5—тка й ин.) й відомий добре нашим наймолодшим читачам. Та — на жаль — тільки тим наймолодшим — старший загалзнає нині про Ковалева — діточого письменника так само небагато, як небагато знав перед окремим виданням збірок його оповідань про Ковалева — письменника в загалі. Тим то й сим разом, видаючи зазначену в горі збірку оповідань Ковалева для молодіжи (й заповівши видане ще дальших двох томів), „Укр. руської Вид. Спілка“ заслужила ся супроти автора (який незабаром обходить-ме ювілей своєї 30-літньої письменської праці взагалі, а як діточий письменник спеціально) й супроти українського загалу не менш, як перед 10-ти літими, коли відкрила перший раз нашого автора як письменника громадянина.

Зазначена вгорі нова збірка Ковалева складаєть ся з 10-тьох оповідань (Чародійна скрипка, Калічка, Щасте і Нещасте, Неімовірне, Ліса, Срібний шелюжок, Несамовитий пан, Грішники, Киселиця, Світ учить розуму). Формально, нема між ними й одного нового оповідання — самі передруки з давних річників львівських і черновецьких періодичних діточих видань (з „Бібліотеки для молодіжи“ й „Дзвінка“, — одно з „Учителя“), починаючи з 1886 р.; фактично одначе всі сі оповідання нині нові для всіх — в першій мірі для нинішньої шкільної молодіжи — так само, як новими видали ся оповідання того-ж автора видані окремими збірками в 1899 — 1909 рр.

Діточі оповідання Ковалева можна поділити на дві групи. Перша група обіймала би ті оповідання, в яких автор белетристичним способом популяризує між молодими читачами певні здобутки нинішнього знання, друга, — в яких стараєть ся перевести певні моральні тенденції. Взирець оповідання першої категорії подає нам клясичне в своїм роді оповідання т. з. „З кількох тисяч один“, поміщене у виданій минулого року його збірці п. з. Похресник. На нього власне звернули ми були спеціальну увагу читачів у нашій бібліографічній замітці на згадану збірку, поміщений в ЛНВ, з 1909 р. Кн. X. До оповідань сеї групи належить по часті також й оповідання п. з. Несамовитий пан — убгово-

риваній нами теперішній збірці. За те майже всі інші оповідання нинішньої збірки належать до другої категорії — до т. зв. моралізуючих. Є між ними одначе й такі, в яких молодий читач не знайде ніякого морального поучення, а тільки перерібку чи переповідженне звичайної народної казки. В однім автор зачіпив легонько місто Борислав, познайомлюючи молодих читачів з відомим нам „бориславським пеклом“ (Світ учить розуму). Взагалі — всі оповідання, поміщені у обговорюваній збірці, підходять дуже добре під світогляд й розумінне дітей 10 — 14 років, викликаючи в них те, чого бажав собі автор; всі вони своїми провідними гадками відбиватимуться корисно в душах молодих читачів. Всі — крім одного... „Щастє і Нещастє“, яке зовсім виразно пропагує... ф а т а л і з м.

Та се одно оповідання, зрештою само по собі гарне, не зменшує ідейного значіння цілости збірки, — хоч без нього була б вона тільки зискала на ідейній одноцілості й рівності. *Ів. Кривецький.*

Статистическое Вьюро Полтавскаго Губернскаго Земства. Статистический Справочникъ по Югу Россіи. Полтава, 1910, стр. 75+ географічна мапа південної Росії на двох окремих картках, ціна 25 коп.

З почуттем найвищого морального задоволення вітаємо се нове видання полтавських земських статистиків, укладене заходами Г. Ротмістрова й М. Рклицького. І досі ми звикли ставити статистичні видання сього земства, особливо ж його прекрасні календарі, на перше місце серед аналогічних видань інших українських земств. Але при всіх своїх гарних рисах, то все ж були видання місцеві, губерньські, а тому вони й значінне мали тільки місцеве, як матеріал для студіювання Полтавщини. Виданням сього „Справочника“ полтавські земські статистики зробили першу спробу вийти за тісні межі губерньських дослідів. Сю спробу не можна не признати цілком вдатною. Об'єктом свого дослідів автори взяли не „малоросійський район“ (три губернії—Полтавщину, Харьківщину й Чернігівщину), як се зробив би всякий інший на їх місці, додержуючи принцип „постепенности“. Ні, вони сміливо переступили границі свого району й охопили — цілу Україну. Правда, вони трохи вийшли навіть за її межі, включивши до описаного ними району, окрім 9 українських і переважно-українських губерній, ще Бесарабію і Донщину, а з погляду українського се вже скорше хиба, ніж позитивна риса. Одначе свої відомости автори „Справочника“ наводять окремо для кожної губернії, так що кожен легко може собі віділити чисто-українську територію. При 11 губерніях се, звичайно, значно легше зробити, ніж при 50 або 70, як се доводить ся робити при коритсуванні всіма матеріалами російської державної статистики.

Отже, поминаючи сю невелику хибу, можемо з повним правом сказати, що „Справочник“ Полтавського земства стає першим статистичним описанем України. Тут знаходимо різні відомости про людність, землеволодінне, хліборобство, сільсько-господарське скотарство, кредит, промисловість і торгівлю, гірничу промисловість, технічні галузи в сільським господарстві, про залізницю й рух тягарів та про земське господарство. Роля кожної з окремих 11 губерній сама собою виясняється з таблиць, але автори сим не обмежились і, де тільки було можливо, на-

III. ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЄ.

<i>М. Данько</i> : Володимир Винниченко. Проба літературної характеристики	52
<i>М. Лозинський</i> : Литовське національне відродження	71, 258
<i>Ю. Кміт</i> Бернштерне Берзон	84
” З західно-європейських літератур	314
<i>Е. Левицький</i> : Право до праці	98
<i>М. Шаповал</i> : Новини нашої літератури (Лебнид Пахаревський: Буденні оповідання“)	133
<i>Мих. Грушевський</i> : Над свіжою могилою	157
” На українські теми: Похорони унії	289
Василь Доманицький	541
<i>Олена Пчілка</i> : Марко Кропивницький як артист і автор	241
<i>Ів. Конціц</i> : Марк Твайн (Самуель Клеменс) (1835—1910)	284
<i>Ів. Чопівський</i> : З сучасної промисловости Європи: Пятій інтернаціональний конгрес по гірничому ділу, металургії, прикладній механіці та практичній геології 19—23 червня 1910 р.	321
<i>Василь Панейко</i> : Нова соціологія	404
<i>О. Черняхівський</i> : Нові погляди на роль ферментів в процесах життя	423

IV. ОГЛЯДИ.

<i>М. Гехтер</i> : З українського життя: Воля віри	159
” У царстві злиднів	346
<i>Л. Цегельський</i> : З австрійської України: Галицьке москвофільство в остатній його фазі	172
<i>Ев. Левицький</i> : За границею	356-553
<i>П. Смуток</i> : З російсько-українського життя	544

V. БІБЛІОГРАФІЯ.

- Нові книжки по історії нашої літератури: Б. Лепкий. Начерк історії української літератури. Книжка I. (до нападів Татар), Коломия, ст. 320; Іван Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. з портретом автора. Писаня Івана Франка, I. Львів 1910 р. ст. V+2+434; Олександр Грушевський. З сучасної української літератури. Начерки і характеристики. Київ, 1909, ст. VI+237—*В. Дорошенко*; Микита Шаповал: „Сни віри“ поезії. Збірник перший. Харків, 1908 р. ст. 144 — *М. Євшан*; Андрій Чайковський. Козацька помста. Оповідання з козацької старовини, Львів, ст. 125—*З*; Мнв. Тор. и Пром. Отд. Пром. Сводъ отчетовъ фабричныхъ инспекторовъ за 1907 годъ. СПб., ст. XXII+156 — *М. Гехтер* . . . . . 180—191
- Студії з поля суспільних наук і статистики. Видає статистична Комісія Наукового Т-ва ім. Шевченка. Том II під редакцією Мих. Грушевського, Львів. 1910 р. ст. 300. — *Іван Крип'якевич*; *С. Томашівський*. Етнографічна карта Угорської Русі. СПб. 1910. — *Д-р. Володимир Охримович*; Український театр. № 1. Батраки. Драма на 4 дії, з російського переробив Ф. А. Костенко — *Л. Старицька-Черняхівська*; А. М. Богдан-Сокольський. Всесильна. Київ, 1910 р.

М. Шаповал; Antin Kruszelnyckij Szkice z ukrańskiej literatury współczesnej“ Коломия, 1910 р. ст. 69.— *М. Євшан*; М. Т. и П. Отдѣлъ Промышленности. Статистика стачекъ рабочихъ по фабрикахъ и заводамъ за трехлѣтіе 1906—1908 г. г. Составилъ и разработалъ фабричный ревизоръ Е. В. Варваръ. СПб. 1910, ст. 72+220.

М. Гехтер . . . . . 367—383

Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка, наукова часопись присвячена українській історії, фіольології й етнографії під редакцією М. Грушевського, том 94 (1910 р. кн. III) ст. 244.—*Ів. Кривецький*; збірник медичної секції Українського Наукового Т-ва в Києві. Редакційний Комітет: М. Галін і О. Черняхівський кн. 1. Київ 1910 р. ст. 121 — *Др. М. Кос*; Етнографічний збірник. Видає Етнографічна Комісія Наукового Т-ва ім. Шевченка. Т. XXVIII. Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко. Том III і вип. II. Львів 1910. Ст. X + 242 — *В. Гнатюк*; О. Олесь. По дорозі в казку (Етюд на три картини) Київ, 1910 р. — *М. Шаповал*; Стефан Ковалів. Чародійна скрипка. Оповідання для молодіжи. З портретом автора. Виданне: Укр. русь. Вид. Спілки у Львові, том перший. Львів 1910 р. ст. (портрет) + 109 + 1 — *Ів. Кривецький*; Статистическое Бюро Полтавскаго Губернскаго Земства. Статистическій справочникъ по югу Россіи. Полтава 1910 р. стор. 75 географічна мапа — *М. Гехтер* . . . . .

Оголошення. . . . . 563—573